

LANDBOUW-ECONOMISCH BERICHT 1996

LANDBOUW-ECONOMISCH INSTITUUT (LEI-DLO)

REFERAAT

LANDBOUW-ECONOMISCH BERICHT 1996

Silvis H.J. en C. van Bruchem (red.)

Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), 1996

Periodieke Rapportage 1-96

ISSN 0169-3255

194 p., fig, tab.

Het Landbouw-Economisch Bericht 1996 geeft een verklarend overzicht van de economische gang van zaken in de Nederlandse land- en tuinbouw in de afgelopen jaren. Eerst komen de internationale en nationale economische en politieke ontwikkelingen aan de orde, waarbij in het bijzonder de ontwikkeling van het EU-landbouwbeleid wordt belicht. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de agrarische productie en prijsvorming en aan de verwerking en afzet van agrarische producten. Daarna volgen analyses van de economische resultaten van de belangrijkste sectoren en bedrijfstypen in Nederland. Tenslotte wordt ingegaan op ontwikkelingen in de structuur van de land- en tuinbouw, het landbouwmilieubeleid en het landelijk gebied.

Landbouw/Tuinbouw/Landbouwbeleid/Agrarische handel/Bedrijfsuitkomsten/
Financiële positie/Bedrijfsstructuur/Milieu/Landelijk gebied/Nederland

De omslagfoto toont het cope-ontginningslandschap in het Groene Hart. Dit type landschap, de "cope", is al in de tiende en elfde eeuw ontwikkeld en is een oorspronkelijk Nederlandse nederzettingvorm. De foto is gemaakt door H. Bol, Provincie Utrecht.

Overname van de inhoud toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

INHOUD

	Blz.
BIJ HET 25-JARIG JUBILEUM	5
SAMENVATTING	7
1. DE ECONOMISCHE EN POLITIEKE CONTEXT	17
1.1 Het algemene kader	17
1.1.1 De internationale economische situatie	17
1.1.2 De Europese integratie	19
1.1.3 Ontwikkelingen in de Nederlandse economie	24
1.1.4 Het overheidsbeleid in Nederland	27
1.2 De landbouw in de wereld	33
1.2.1 Productie en voedselsituatie	33
1.2.2 Agrarische handel	37
1.3 De landbouw in de EU	45
1.3.1 Productie, prijzen en inkomens	45
1.3.2 Landbouwuitgaven	49
1.3.3 Prijsbesluiten en agromonetaire maatregelen	53
1.3.4 De hervorming van het EU-markt- en prijsbeleid	55
1.3.5 Plattelands- en structuurbeleid in de EU	62
2. PRODUCTIE, CONSUMPTIE EN PRIJSVORMING	69
2.1 Inleiding	69
2.2 Akkerbouwproducten	69
2.2.1 Tarwe en voergranen	69
2.2.2 Oliezaden	71
2.2.3 Suiker	72
2.2.4 Aardappelen	73
2.3 Veehouderijproducten	75
2.3.1 Zuivel	76
2.3.2 Rundvlees en schapenvlees	78
2.3.3 Varkensvlees	80
2.3.4 Pluimvee en eieren	81
2.4 Tuinbouwproducten	82
2.4.1 Glasgroente, opengrondsgroente en champignons	82
2.4.2 Fruit	84
2.4.3 Afzetstructuur groente en fruit in beweging	85
2.4.4 Sierteeltproducten	86
2.5 De voedings- en genotmiddelenindustrie	88
2.6 De detailhandel en consumptie van voedingsmiddelen	90
2.7 De Nederlandse agrarische handel	93
2.7.1 De agrarische in- en uitvoer in 1995	93
2.7.2 De Nederlandse agrarische handel in EU-perspectief	98

	Blz.
3. RESULTATEN VAN SECTOREN EN BEDRIJVEN	101
3.1 Inleiding	101
3.2 Sectorrekeningen	101
3.2.1 Sectorrekening akkerbouw en veehouderij	101
3.2.2 Sectorrekening glastuinbouw	106
3.3 Akkerbouwbedrijven	109
3.4 Melkveebedrijven	112
3.5 Intensieve veehouderij	117
3.5.1 Arbeidsopbrengst per dier	117
3.5.2 Resultaten van gespecialiseerde varkens- en pluimvee- bedrijven	120
3.6 Glastuinbouwbedrijven	123
3.7 Opengrondstuinbouw- en champignonbedrijven	128
3.8 Inkomens, financiering en vermogen	131
3.8.1 Inkomensvorming en -verdeling	131
3.8.2 Beroep op ondersteuningsregelingen	134
3.8.3 Financieringsmiddelen, investeringen en vermogen	135
4. STRUCTUUR, MILIEU EN LANDELIJK GEBIED	144
4.1 Structuur van productie en bedrijven in de land- en tuinbouw	144
4.1.1 Productiecapaciteit	144
4.1.2 Bedrijfsstructuur	145
4.1.3 Arbeid	150
4.2 Landbouw en milieu	154
4.2.1 Inleiding	154
4.2.2 Gewasbescherming	155
4.2.3 Energieverbruik en CO ₂ -uitstoot	157
4.2.4 Verdroging	159
4.2.5 Mest en ammoniak	161
4.2.6 Kosten en gevolgen van het landbouwmilieubeleid voor de sector	166
4.3 Het landelijk gebied	169
4.3.1 Inleiding	169
4.3.2 Functies van landelijke gebieden	170
4.3.3 Gebiedsgericht beleid en bestuur	175
LITERATUUR	179
BEGRIPOMSCHRIJVINGEN	190
TREFWOORDENREGISTER	192
MEDEWERKERS	194

BIJ HET 25-JARIG JUBILEUM

Het Landbouw-Economisch Bericht 1996 is het 25^e van de reeks die in 1972 begon. In het "Ten Geleide" van het eerste Landbouw-Economisch Bericht wordt over deze publicatie gezegd dat het "een overzicht geeft van de actuele economische situatie en ontwikkelingen in de Nederlandse land- en tuinbouw, mede tegen de achtergrond van het algemeen economisch gebeuren in onze volkshuishouding". De aanleiding voor de samenstelling ervan is als volgt verwoord: "Overheid en bedrijfsleven, (...) willen - elk vanuit hun eigen verantwoordelijkheid - "de vinger aan de pols houden" ... Vormgeving en dosering van de landbouwpolitiek - zowel op nationaal als EEG-niveau - kunnen niet zonder economische informatie en interpretatie van het wel en wee van deze bedrijfstak en bevolkingsgroep in beweging".

Terugkijkend op 25 jaar Landbouw-Economisch Bericht kan worden geconstateerd dat de aanleiding actueel is gebleven en de doelstelling van de publicatie dan ook niet is gewijzigd. Ook de opzet van de publicatie en de behandelde onderwerpen zijn in grote lijnen gelijk gebleven. In de publicatie worden de economische en financiële resultaten van de Nederlandse land- en tuinbouw in de afgelopen jaren beschreven en hun oorzaken en gevolgen geanalyseerd. Eerst komen de internationale en nationale economische en politieke ontwikkelingen aan de orde. Daarbij wordt bijzondere aandacht gegeven aan het EU-landbouwbeleid. Vervolgens wordt ingegaan op de productie en prijsvorming, en op de verwerking en afzet van agrarische producten. Na de analyses van de resultaten van de belangrijkste sectoren en bedrijfstypen, wordt de publicatie afgesloten met beschouwingen over de structuur van de land- en tuinbouw, het landbouwmilieubeleid en het landelijk gebied. Om de lezer een aantrekkelijk en toegankelijk product te bieden is de vormgeving van de publicatie enkele keren herzien. Dit jaar is een steunkleur bij de figuren en tabellen toegepast. Verder is voor het eerst een trefwoordenregister opgenomen.

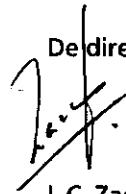
Wie de publicaties van de afgelopen jaren ter hand neemt komt onder de indruk van de dynamiek in de economische en politieke omgeving, van de technologische ontwikkelingen, van de veranderingen in de koopkrachtige vraag in binnen- en buitenland en van het aanpassingsvermogen van de Nederlandse land- en tuinbouw en agribusiness. Veranderingen in politieke omgeving, in maatschappelijke behoeften, in concurrentiepositie en in technologische mogelijkheden zullen ook in de komende jaren grote aanpassingen vragen van de agrarische sector. Daarmee blijft de behoefte bestaan van overheid en bedrijfsleven "om de vinger aan de pols te houden". Het is het doel van het Landbouw-Economisch Bericht om ook in de toekomst in die behoefte te helpen voorzien.

Aan het Landbouw-Economisch Bericht 1996 is bijgedragen door een groot aantal medewerkers van het Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO).

De uiteindelijke realisatie berust bij de afdeling Algemeen Economisch Onderzoek en Statistiek, die onder leiding staat van J.H. Post. Memorabel bij dit 25-jarig jubileum is dat de heer Post de dagelijkse leiding had bij de totstandkoming van het eerste Landbouw-Economisch Bericht in 1972. De coördinatie van de verschillende hoofdstukken werd dit jaar verzorgd door C. van Bruchem (hoofdstuk 1), H.J. Silvis (hoofdstuk 2), G.S. Venema (hoofdstuk 3) en J.H.A. Hillebrand (hoofdstuk 4). De eindredactie was in handen van H.J. Silvis en C. van Bruchem. Aan het eind van de publicatie is een overzicht opgenomen van de verschillende auteurs en andere medewerkers met een korte aanduiding van hun bijdragen.

Een Engelstalige samenvatting van het Landbouw-Economisch Bericht 1996 zal binnenkort afzonderlijk worden gepubliceerd in de vorm van een Periodieke Rapportage.

De directeur,

L.C. Zachariasse

Den Haag, augustus 1996

SAMENVATTING

Het algemene kader

In 1995 groeide de Nederlandse economie evenals in 1994 met ongeveer 2,5%. De werkloosheid blijft hardnekkig maar het aantal mensen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering loopt geleidelijk terug. Mede als gevolg hiervan daalt zowel de omvang van de collectieve sector als het financieringstekort. Gunstig voor de agrarische sector is de daling van de rentetarieven. Reëel gezien zijn de rentetarieven de afgelopen jaren overigens niet veel veranderd, aangezien de inflatie evenredig is verminderd.

Het beleid van de Nederlandse overheid levert voor de agrarische sector zowel lastenverzwaring als lastenverlichting op. Het eerste vloeit voort uit het milieubeleid en uit algemene maatregelen gericht op vermindering van het tekort van de overheid. Het tweede is deels bedoeld als compensatie voor het eerste en deels ter versterking van de concurrentiepositie van de sector. De overheidsbezuinigingen op de klassieke beleidsinstrumenten voor de productielandbouw gaan gepaard met een verruiming van de middelen voor natuur en landschap. Bij de lastenverlichting gaat het zowel om algemene fiscale maatregelen, als om specifieke lastenverlichtende maatregelen voor het midden- en kleinbedrijf en de agrarische sector. Daarnaast zijn bedragen beschikbaar gesteld voor de herstructurering van de glastuinbouw en de aanpassing van de (intensieve) veehouderij aan het milieubeleid.

De landbouw in de wereld

Uitgaande van een groei van de wereldbevolking van ruim 1,5%, is de voedselproductie per hoofd in 1995 met ruim 1% verminderd. Vanaf 1989 is er sprake van een stagnatie op dit punt. Vooral in Afrika ten zuiden van de Sahara, waar de bevolking met bijna 3% per jaar toeneemt, is de situatie in 1995 verslechterd. In Azië hielden voedselproductie en bevolkingsgroei min of meer gelijke tred. Door tegenvallende oogsten en productiebeperkende maatregelen gingen de wereldmarktprijzen voor verschillende landbouwproducten in het afgelopen jaar fors omhoog. Verwacht wordt dat de prijzen in de komende jaren weer zullen dalen, maar wel hoger zullen blijven dan in het begin van de jaren negentig.

Het in werking treden van het nieuwe GATT-akkoord heeft in 1995 nog geen duidelijke vermindering van de prijs- en inkomensondersteuning laten zien. Het karakter van de steun begint de laatste jaren echter te veranderen. In 1986-1988 werd bijna 80% van de totale steun in OECD-landen gegeven in de vorm van prijsondersteuning en in 1995 nog maar 64%. Tegelijk is het aandeel van de directe toeslagen toegenomen.

In 1996 hebben de VS besloten het landbouwbeleid op enkele onderdelen ingrijpend te hervormen. In de productprogramma's voor onder meer granen zijn de areaalbeperkende maatregelen afgeschaft en de deficiency payments vervangen door vaste hectarepremies. Omdat deze laatste toeslagen niet aan de productie zijn gekoppeld, hebben de VS geen belang meer bij uitzonderingen in WTO-verband voor toeslagen die wel aan de productie gekoppeld zijn, zoals de huidige toeslagen in de EU. Daardoor zou dit element van het EU-beleid in een volgende WTO-ronde wel eens extra onder druk kunnen komen te staan.

De landbouw in de EU

Het volume van de landbouwproductie in de EU-15 was in 1995 vrijwel gelijk aan dat in de twee voorafgaande jaren. Het netto agrarisch inkomen van de totale sector nam naar schatting met 5% toe. Ook het reële inkomen uit bedrijf per arbeidskracht steeg in 1995 met bijna 5%. Sinds het begin van de jaren negentig blijft de reële inkomensontwikkeling in Nederland aanzienlijk achter bij het EU-gemiddelde. Overigens liggen de Nederlandse inkomens nog steeds ver boven die in de meeste EU-landen. De bruto toegevoegde waarde per arbeidskracht, gemeten in koopkrachtpariteiten, was in 1994 bijna twee derde hoger dan het EU-gemiddelde.

De uitgaven voor het markt- en prijsbeleid in de EU gingen in 1995 met ruim 3% omhoog tot 34,5 miljard ecu, vooral door de verdere doorvoering van de Mac Sharry-hervorming. Sinds 1992 is Nederland nettobetaler aan de EU. In 1995 beliep de nettopositie van Nederland -3,7 miljard gulden, en dit zal naar verwachting oplopen tot -6 miljard gulden in 1999. Door het "eigen-middelenbesluit" liggen de uitgaven van de EU en de bijdragen van de lidstaten aan het EU-budget tot 1999 vast.

Conform de meerjarige afspraken in het kader van de Mac Sharry-hervorming werden de interventieprijs van granen en van rundvlees voor het seizoen 1995/96 verlaagd en de compenserende toeslagen en premies verhoogd. Voor producten die buiten de hervorming waren gehouden, zoals suiker, wijn en groente en fruit, werden gelijkblijvende ecu-prijzen vastgesteld. De in juli 1996 genomen prijsbesluiten voor het seizoen 1996/97 stonden in het teken van het behoud van de gerealiseerde hervorming. Voor vrijwel alle producten werden ongewijzigde ecu-prijzen vastgesteld. Het basispercentage voor braak werd op 17,5% vastgesteld en het feitelijke braakpercentage voor de oogst van 1997 op 5%. Voor de rundvleessector, die door de BSE-crisis wordt geteisterd, werden aanvullende steunmaatregelen aangekondigd. Tegelijk met de prijsbesluiten werd een akkoord bereikt over een hervormingspakket voor de groente- en fruitsector.

Voor wat betreft de agromonetaire ontwikkeling was het opmerkelijk dat de groene koersen van de D-mark en de gulden medio 1996 enkele keren moesten worden gedevalueerd. Daarbij ging het om kleine (landbouwprijsverhogende) aanpassingen, die maar in beperkte mate opwegen tegen de (landbouwprijsverlagende) revaluaties die in 1995 hebben plaatsvonden. In het kader van de compensatieregeling voor aanzienlijke revaluaties van groene koer-

sen ontvangt de Nederlandse agrarische sector over 1995 een bedrag van 109 miljoen gulden en over 1996 en 1997 ongeveer 73 en 36 miljoen gulden.

De toekomst van het EU-landbouwbeleid

De stijging van de landbouwuitgaven blijft de laatste jaren binnen de perken en de inkomens in de EU-landbouw gaan omhoog. Er lijken dan ook geen zwaarwegende interne argumenten te zijn waarom de Mac Sharry-regelingen niet in grote lijnen zouden kunnen worden voortgezet. Een belangrijke reden voor een verdere aanpassing van het EU-landbouwbeleid is echter gelegen in externe ontwikkelingen, vooral de uitbreiding van de EU in oostelijke richting en de komende nieuwe WTO-onderhandelingen. Er lijkt een zekere mate van consensus te bestaan over de richting waarin het landbouwbeleid moet worden aangepast: minder nadruk op prijsondersteuning en meer (compenserende) directe toeslagen. Deze toeslagen zullen dan sterker gericht worden op het realiseren van doelstellingen in de sfeer van milieu, natuur en landschap ("cross compliance").

In zijn strategienota stelde EU-landbouwcommissaris Fischler dat een voortgaande liberalisering van het markt- en prijsbeleid moet worden geflankeerd door een "integrerend plattelandsbeleid". In zo'n beleid moeten de doelstellingen van de verschillende beleidsvormen die de ontwikkeling van het platteland beïnvloeden op elkaar worden afgestemd. Dit voorstel kan worden gezien als een verdere intensivering van de hervorming van de Structuurfondsen (1988) en de inbedding van de begeleidende maatregelen van de Mac Sharry-hervorming daarin.

Productie en prijsvorming

Het productievolume van de Nederlandse land- en tuinbouw was in 1995 iets groter dan in 1994. De productiewaarde nam echter met zo'n 3,5% af door een gemiddelde prijsdaling van 4% (tabel 1). Daarmee werd de prijsstijging die in 1994 optrad bijna geheel teniet gedaan. Achter de genoemde percentages gaan verschillende ontwikkelingen per product schuil. Zo steeg de productie van akkerbouwproducten, melk en groente en fruit met meer dan 2%, terwijl die van vlees en eieren en sierteeltproducten daalde. Bij de akkerbouwproducten en groente en fruit traden gemiddelde prijsdalingen op van respectievelijk 16,5% en 6,5%, maar bij andere productgroepen bleven ze beperkt tot 2%. Het beeld van het eerste halfjaar van 1996 wordt overheerst door lage prijzen voor rundvlees en hoge voor varkensvlees en pluimveevlees, mede als gevolg van de BSE-affaire. Op de internationale markten liepen de prijzen van granen en oliezaden sterk op.

De aardappelsector in Nederland werd in het najaar van 1995 opgeschrikt toen de bacterieziekte bruinrot werd aangetroffen. Er werden door de overheid stringente maatregelen getroffen om de besmettingen te traceren en uit te roeien. Gevreesd wordt dat de bruinrotbesmetting zich via het oppervlaktewater (beregening) verder zal verspreiden, wat dramatische gevolgen zou hebben voor de pootaardappelsector.

Tabel 1 Volume- en prijsontwikkeling van de land- en tuinbouwproductie in Nederland

Product(groep)	Waarde (mln. gld.)	Mutatie in % t.o.v. voorafgaande jaar					
		volume			prijs		
		1994 (v)	1993	1994 (v)	1995 (r)	1993	1994 (v)
Akkerbouwproducten	3.737	2,0	-5,7	2,6	6,2	37,3	-16,4
Melk	8.400	1,0	-0,2	3,0	-1,7	-2,8	-2,0
Vlees en eieren	12.571	2,1	-1,6	-1,5	-14,7	2,1	-2,0
Groente en fruit	4.992	1,2	-3,2	2,3	-3,9	13,4	-6,7
Sierteeltproducten	7.439	0,5	4,0	-0,9	1,1	1,9	-1,1
Totaal	37.139	1,4	-0,8	0,5	-5,9	5,1	-3,9

(v) : Voorlopig; (r) : Raming.

De rundvleessector heeft te kampen met de BSE-affaire. Zonder aanvullende maatregelen daalt de productie van rundvlees voor de EU als geheel met enkele procenten. De gevolgen van BSE voor de consumptie van rundvlees zijn vermoedelijk sterker, zodat de overschotten zullen groeien. Omdat export naar de wereldmarkt op de grenzen van het GATT-akkoord stuit, ligt een verdere hervorming van de EU-rundvleesmarktordering voor de hand.

In de sector groente en fruit trok de discussie over de afzetstructuur veel aandacht. In de loop van 1995 werden plannen ontwikkeld voor de oprichting van de Verenigde Tuinbouwveilingen Nederland (VTN). Medio 1996 besloten de leden van 8 veilingen het voorstel tot vorming van de VTN te steunen.

De twee grootste bloemenveilingen, de VBA en Veiling Holland, hebben hun beleid ten aanzien van het veilen van ingevoerde snijbloemen versoepeld. Van het nieuwe beleid verwacht men niet dat de internationale concurrentie erdoor zal afnemen, maar wel dat het kan bijdragen aan een rustiger prijsvorming en aan een betrouwbaarder aanvoerpatroon.

Voedingsmiddelenindustrie

Ongeveer de helft van de productiewaarde van de land- en tuinbouw wordt afgenomen door de voedings- en genotmiddelenindustrie. De zuivelindustrie en de vleesindustrie (inclusief slachterijen) zijn de grootste bedrijfspgroepen binnen deze industrie. Om de overcapaciteit van de slachterijen terug te dringen zijn plannen ontwikkeld om enkele slachterijen te kunnen uitkopen. De middelen hiervoor werden bijeengebracht via een saneringsheffing op geslachte dieren. Van de 20 runderslachterijen bleven er nog 16 over en van de 30 varkensslachterijen nog 23. De vorming van de slachterijorganisatie Dumeco, illustreert dat de tegenstellingen tussen de particuliere en de coöperatief georganiseerde agribusiness vervagen. Met een marktaandeel van 35% is Dumeco de grootste slachterij van Nederland.

Detailhandel en consumptie van voedingsmiddelen

De concentratie in de voedingsmiddelenindustrie is mede een reactie op de concentratie van de detailhandel. De Nederlandse consumentenbestedingen aan levensmiddelen vonden in 1995 voor 67% plaats bij de supermarkten, tegenover 64% in 1993. Het aandeel van de speciaalzaak liep terug van 26% in 1993 tot 23% in 1995. Ongeveer 10% van de bestedingen vindt plaats op de markt, in warenhuizen of rechtstreeks bij boer of tuinder.

In 1994 werd door particulieren in ons land ongeveer 54 miljard gulden besteed aan voedings- en genotmiddelen en daarnaast ruim 16 miljard gulden aan maaltijd- en drankverstreking (horeca) en 2 miljard gulden aan bloemen en planten. Van de bestedingen aan voedings- en genotmiddelen heeft 35% betrekking op genotmiddelen, zoals tabak, dranken, zoetwaren en consumptie-ijs, en 65% op voedingsmiddelen. De samenstelling van de bestedingen aan voedingsmiddelen is de laatste jaren licht gewijzigd. Daarbij is het aandeel van de groep overige voedingsmiddelen, waaronder aardappelproducten, snacks en kant-en-klaarmaaltijden, gestegen van 21,5% in 1990 tot 23,4% in 1994.

Agrarische invoer en uitvoer

Herziene CBS-cijfers over de handel in 1994 en eigen ramingen van het LEI-DLO voor 1995 wijzen erop dat de invoer van agrarische producten en voedingsmiddelen toenam van 42,5 miljard gulden tot bijna 43 miljard gulden, en de agrarische uitvoer van bijna 71 miljard gulden tot meer dan 72 miljard gulden. In de agrarische handel van de EU heeft Nederland een vooraanstaande positie: bij de agrarische invoer had ons land in 1994 een aandeel van 12%, waarmee het de vijfde plaats op de ranglijst bezette; bij de agrarische uitvoer stond ons land met een aandeel van 21% op de eerste plaats.

Tabel 2 Sectorrekening van akkerbouw en veehouderij

	Waarde (mln. gld.)			Mutaties in % t.o.v. voorgaand jaar			
	1993/94	1994/95 (v)	1995/96 (r)	volume		prijs	
				94/95 (v)	95/96 (r)	94/95 (v)	95/96 (r)
Opbrengsten	24.225	25.060	24.255	-0,5	1,0	4,0	-4,0
Non-factorkosten	18.120	18.060	17.965	-0,5	-1,0	0,0	0,5
Netto toegevoegde waarde	6.105	7.000	6.290	-0,5	5,5	15,0	-15,0
Factorkosten	12.420	12.540	12.460	-2,5	-0,5	3,5	0,0
Totale kosten	30.540	30.600	30.425	-1,0	-1,0	1,5	-0,5

Tabel 3 Sectorrekening van de glastuinbouw

	Waarde (mln. gld.)			Mutaties in % t.o.v. voorafgaand jaar			
	1993	1994	1995 (r)	volume		prijs	
				1994	1995 (r)	1994	1995 (r)
Opbrengsten	8.150	8.580	8.340	1,5	0,5	3,5	-3,0
Non-factorkosten	5.825	5.800	5.840	-1,5	-1,0	1,0	2,0
Netto toegevoegde waarde	2.325	2.780	2.500	8,0	3,5	11,0	-13,0
Factorkosten	3.480	3.455	3.440	-2,5	-1,5	2,0	1,0
Totale kosten	9.300	9.255	9.280	-1,5	-1,0	1,0	1,5

Sectorrekeningen

Volgens de landbouwsectorrekening is de netto toegevoegde waarde van de akkerbouw en veehouderij tussen het topjaar 1989/90 en 1993/94 met ruim een derde gedaald. In 1994/95 was er voor het eerst sinds vier jaar sprake van een herstel, en wel door de sterk verbeterde prijsverhouding. In 1995/96 trad echter weer een sterke teruggang op (tabel 2).

De sectorrekening van de glastuinbouw laat een daling van de netto toegevoegde waarde in 1995 zien van ruim 10% (tabel 3). In de glasgroenteteelt bedroeg de teruggang 15%. In de snijbloemeteelt en de potplantenteelt kwam de daling uit op respectievelijk 6% en 10%.

Resultaten van landbouwbedrijven

Op de akkerbouwbedrijven bedroeg het gezinsinkomen uit bedrijf in 1994/95 gemiddeld 105.000 gulden per ondernemer, het hoogste resultaat sinds 1983/84 (tabel 4). Voor 1995/96 is een duidelijke terugval van de prijzen van de akkerbouwproducten geraamd, waardoor het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf daalt.

Op de melkveebedrijven bleef het gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer in 1994/95 nagenoeg constant; het lag in doorsnee iets boven het gemiddelde van de eerste helft van de jaren negentig. Dit kengetal zal volgens de raming voor 1995/96 teruglopen, vooral door ongunstiger prijsverhoudingen.

De gespecialiseerde varkens- en pluimveebedrijven behaalden in 1994/95 gemiddeld betere resultaten dan in 1993/94. Het gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer, dat in 1993/94 zelfs negatief was, steeg met bijna 30.000 gulden. Vooral op de varkensbedrijven was sprake van een sterk herstel. De leghennenbedrijven werden echter geconfronteerd met een sterk negatief gezinsinkomen uit bedrijf van -73.000 gulden per ondernemer. Het herstel van de op-

Tabel 4 Gezinsinkomen uit bedrijf van landbouwbedrijven, x 1.000 gulden per ondernemer

	Aantal bedrijven in 1994/95	Inkomen				
		1991/92	1992/93	1993/94	1994/95	1995/96 (r)
Akkerbouwbedrijven	10.510	52,1	18,7	38,4	105,4	57,0
Melkveebedrijven	31.800	56,8	64,0	57,7	58,4	49,0
Varkens- en pluimveebedrijven	8.800	121,5	40,3	-1,2	27,3	53,0

brengstrijzen van de leghennenhouderij en in mindere mate de varkenshouderij levert in 1995/96 betere resultaten op.

Resultaten van tuinbouwbedrijven

In 1994 waren de resultaten van de glastuinbouwbedrijven relatief gunstig, maar volgens de raming zijn ze in 1995 weer teruggevallen. De resultaten verschillen overigens per bedrijfstype. In 1994 vertoonden die van de glasgroentebedrijven een duidelijke opleving, maar in 1995 weer een flinke daling. De rentabiliteit van de snijbloemenbedrijven vertoont de laatste jaren minder schommelingen. Op de potplantenbedrijven is er sprake van een trendmatige daling van de resultaten.

Ook de overige tuinbouwbedrijven lieten uiteenlopende resultaten zien (tabel 5). De opengrondsgroentebedrijven boekten in 1994 betere resultaten dan in de daaraan voorafgaande jaren, maar de opleving was van korte duur. Op de bloembollenbedrijven kwam het gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer, dat in 1993 en 1994 gemiddeld op ruim 150.000 gulden lag, volgens de raming in 1995 ongeveer 20.000 gulden lager uit. De fruitteeltbedrijven behaalden in 1994 een gemiddeld gezinsinkomen uit bedrijf van slechts 16.000

Tabel 5 Gezinsinkomen uit bedrijf van tuinbouwbedrijven, x 1.000 gulden per ondernemer

	Aantal bedrijven in 1994	Inkomen				
		1991	1992	1993	1994	1995 (r)
Glasgroentebedrijven	3.200	125,2	5,8	-16,6	77,4	37,0
Snijbloemenbedrijven	3.350	81,5	48,5	60,6	73,6	63,0
Potplantenbedrijven	950	103,1	78,7	89,4	90,9	72,0
Opengrondsgroentebedrijven	990	54,0	46,2	44,1	57,5	47,4
Bloembollenbedrijven	1.800	93,9	109,5	153,4	155,5	133,3
Fruitteeltbedrijven	1.340	94,4	-25,0	1,8	15,8	62,5
Boomkwekerijbedrijven	990	107,1	106,3	70,4	89,7	
Champignonbedrijven	640	51,6	31,6	62,9	141,1	44,0

gulden per ondernemer. De raming voor 1995 geeft een veel gunstiger beeld. De boomkwekerijen kenden in 1994 een herstel van de resultaten. Na de daling van de uitkomsten in 1993 steeg het gezinsinkomen uit bedrijf met bijna 20.000 gulden. De champignonbedrijven boekten in 1994 gunstige resultaten na een aantal jaren met matige uitkomsten. Door de aanzienlijk lagere opbrengstprijzen is de rentabiliteit in 1995 weer sterk terug gevallen.

Besparingen, investeringen en financiële positie

De akkerbouw-, veehouderij- en glastuinbouwbedrijven hadden in 1994/95 gemiddeld 24.000 gulden aan inkomen van buiten het bedrijf. De bedrijfsbesparingen (saldo van inkomen, belastingen en gezinsuitgaven) bedroegen in de melkveehouderij in de periode 1991-1995 gemiddeld 20.000 gulden per jaar. In de akkerbouw werd in deze periode jaarlijks bijna 12.000 gulden gespaard, maar in de glastuinbouw en de intensieve veehouderij waren de besparingen nihil of negatief.

De akkerbouwers en veehouders trokken in 1994/95 bijna 900 miljoen gulden minder aan vreemde middelen aan dan in het jaar daarvoor, terwijl de glastuinders in 1994 bijna 200 miljoen gulden minder leenden. Vooral de ondernemers in de intensieve veehouderij deden in 1994/95 een beroep op de verschaffers van vreemd vermogen, terwijl de akkerbouwers en de melkveehouders hun leningen per saldo verminderden. Dat laatste was in 1994 ook het geval in de glastuinbouw.

Op de landbouwbedrijven werd in 1994/95 ruim 4,1 miljard gulden geïnvesteerd, wat ongeveer 5% minder was dan een jaar eerder. De melkveehou-

Tabel 6. Gemiddelde balans a) per bedrijfstype, x 1.000 gulden per bedrijf

	Akker- bouw	Melkvee- houderij	Varkens- en pluim- veehouderij	Glastuin- bouw
Activa				
immateriële activa	34	130	20	-
materiële activa	1.164	1.540	1.284	1.349
financiële vaste activa	16	34	9	42
vlottende activa	298	149	258	342
Totaal	1.512	1.853	1.571	1.733
Passiva				
eigen vermogen	1.208	1.355	913	909
lang vreemd vermogen	288	485	622	740
kort vreemd vermogen	16	13	36	84
Totaal	1.512	1.853	1.571	1.733
Solvabiliteit (in %)	79	73	58	52

a) Akkerbouw en veehouderij per 30-4-1995, glastuinbouw per 31-12-1994; berekend op basis van de actuele bedrijfseconomische waarde.

ders investeerden minder, de akkerbouwers en varkenshouders juist meer. De aankoop van productierechten (melk- en mestquota) liep verder terug en is sinds 1992/93 bijna gehalveerd. De investeringen in grond en grondverbetering stabiliseerden zich op 920 miljoen gulden. De glastuinders zijn in 1994 terughoudend geweest met investeren. Door de achterblijvende investeringen is een verdere veroudering van de glasopstanden opgetreden.

Van de in tabel 6 vermelde bedrijfstypen is de balanswaarde het hoogst op de melkveebedrijven, gevolgd door de glastuinbouwbedrijven. Op de veehouderij- en akkerbouwbedrijven is 56% van het kapitaal vastgelegd in grond en bedrijfsgebouwen. Op de glastuinbouwbedrijven zijn de werktuigen en installaties belangrijk met een aandeel van 20% in het balanstotaal.

Structuur van productie en bedrijven

In mei 1995 telde ons land 113.327 geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven van 3 nge en groter. Dit was 2,5% minder dan in mei 1994. Tussen 1976 en 1994 is het aantal bedrijven met gemiddeld 1,7% per jaar gedaald. Van het totale aantal geregistreerde bedrijven behoorden er in 1995 ruim 87.000 tot de hoofdberoepsbedrijven en bijna 26.000 tot de nevenberoepsbedrijven.

In mei 1995 bedroeg de totale oppervlakte cultuurgrond van de geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven 1.965.000 ha. Dat was 6.000 ha minder dan in mei 1994. De afgelopen twintig jaar is het aantal bedrijven veel sterker afgenomen dan het areaal cultuurgrond, respectievelijk 29% en 5%. Hierdoor is de gemiddelde oppervlakte van de bedrijven duidelijk gestegen: van 13 ha in 1976 tot ruim 17 ha in 1995.

Het arbeidsvolume - de hoeveelheid arbeid in arbeidsjaren - in de land- en tuinbouw is verder gedaald. Daarnaast heeft er een verschuiving plaatsgevonden van gezinsarbeid naar personeel. Het aandeel van het personeel in het totale arbeidsvolume is gestegen van 15% in 1975 tot 27% in 1995. Ook in absolute termen is het arbeidsvolume personeel gegroeid. Deze groei heeft zich voornamelijk in de glastuinbouw voorgedaan. De productiecapaciteit per arbeidsjaareenheid in de land- en tuinbouw is toegenomen van 21 nge in 1976 tot 38 nge in 1995.

Landbouwmilieubeleid

Het bereiken van duurzaamheid van de land- en tuinbouw vergt een relatief grote inspanning, wat samenhangt met de aard van het productieproces, de structuur van de sector en met de ruimtelijke spreiding van de agrarische activiteiten. De belangrijkste onderdelen van de landbouwmilieuproblematiek zijn: het verbruik van gewasbeschermingsmiddelen, de uitstoot van CO₂ door het gebruik van fossiele brandstof (klimaatsverandering), de bijdrage aan de verdroging en de mest- en ammoniakproblemen (verzuring en vermisting). De laatste jaren vertoont de milieubelasting door de land- en tuinbouw op een aantal onderdelen een dalende lijn. Zo is het landelijke overschot aan fosfaat tussen 1985 en 1994 verminderd met 23% en dat van nitraat met 15%. De ammoniakemissie is in die periode gedaald met 33%. Regelgeving, heffingen, sub-

sidies, voorlichting en een toenemend milieubewustzijn bij de agrariërs en hun organisaties hebben daaraan bijgedragen. Dat laatste uit zich op landelijk niveau in eigen milieuplannen en voorstellen voor milieuconvenanten en op regionaal niveau in de oprichting van milieucoöperaties en dergelijke.

Binnen de agrarische sector worden de glastuinbouw en vooral de intensieve veehouderij door het landbouwmilieubeleid getroffen. Dit leidt tot hogere productiekosten, een inkrimping van de veestapel en een vermindering van het aantal bedrijven en de werkgelegenheid. Niet duidelijk is echter in welke mate en in welk tempo deze processen zich zullen voltrekken. Dat hangt onder meer af van het (flankerend) beleid en van het beschikbaar komen van milieusparende technologie.

Landelijk gebied

Waar in veel andere landen de leegloop van plattelandsgebieden hoog op de agenda staat, speelt in ons dichtbevolkte land eerder de vrees voor het tegendeel. Een voorbeeld van een gebied dat volgens het overheidsbeleid "groen" zou moeten blijven, is het Groene Hart in de Randstad. De land- en tuinbouw is hier de dominante gebruiker van de ruimte.

Het beleid ten aanzien van het landelijk gebied was tot de jaren negentig voornamelijk gericht op sectoren en facetten: sectorbeleid voor de landbouw, de natuur en de recreatie, en facetbeleid voor het milieu, het water en de ruimtelijke ordening. In veel groene gebieden kon lange tijd met deze gescheiden benadering worden volstaan, maar niet in bijvoorbeeld het Groene Hart, waar de problemen te complex zijn. Gebiedsgericht beleid is een benadering die aan de bezwaren tegemoet wil komen. Het maakt regionaal maatwerk mogelijk, evenals integrale afweging van belangen. In de VINEX is het Groene Hart aangemerkt als een Ruimtelijke Ordenings- en Milieu (ROM-)gebied. De nadruk ligt hier op integratie van ruimtelijke problemen en milieuvraagstukken. In Strategische Groen Projecten ligt de nadruk op het verenigen van de functies recreatie en natuur en in Waardevolle Cultuurlandschappen op het verenigen van landbouw en natuur.

Het succes van deze integratiepogingen hangt mede af van de wijze waarop het bestuur wordt georganiseerd. Voor het Groene Hart zijn per 1 juli 1996 het Bestuurlijk Platform Groene Hart en het Groene Hart Team ingesteld. Het Bestuurlijk Platform Groene Hart kent een brede samenstelling: de diverse ministeries, de drie betrokken provincies, vijf intergemeentelijke overlegorganen, twee waterschappen, de agrarische sector, de recreatiesector en het niet-agrarisch bedrijfsleven maken er deel van uit.

Het landelijk gebied zal de komende jaren verder veranderen. Desondanks blijft de agrarische sector ook in het Groene Hart dominant; zonder deze sector is het zelfs financieel onhaalbaar om het gebied open te houden. De agrarische sector zal echter wel in sterkere mate rekening moeten gaan houden met de andere functies van het landelijk gebied.

1. DE ECONOMISCHE EN POLITIEKE CONTEXT

1.1 Het algemene kader

1.1.1 De internationale economische situatie

De economie van de OECD-landen groeide in 1995 gemiddeld met ongeveer 2% (tabel 1.1) en die van de ontwikkelingslanden volgens schattingen van de VN met circa 5% (UN, 1995:2). De sterkste economische groei deed zich, evenals in voorgaande jaren, voor in Zuidoost-Azië, waar een gemiddelde van ruim 7% werd bereikt. Daarentegen bleef de groei in het Midden-Oosten en in Latijns-Amerika beperkt tot 1 à 2%. In de voormalige communistische landen in Midden- en Oost-Europa zette het herstel zich in 1995 voort met een gemiddelde groei van een kleine 4%. Minder goed ging het in de landen van de voormalige Sovjet-Unie, waar de economie een teruggang van zo'n 4% te zien gaf. Dat was overigens aanzienlijk minder dan in voorgaande jaren. Sinds 1989 zijn de economische activiteiten in deze landen volgens de officiële statistieken met 40 à 50% verminderd, maar vanwege de opkomst van een "informele economie" is de werkelijke teruggang waarschijnlijk minder erg (UN, 1995:3).

Voor 1996 en 1997 wordt in de OECD-landen en in de ontwikkelingslanden nauwelijks meer economische groei verwacht dan in 1995. Japan, dat al enkele jaren te maken heeft met een stagnatie, zal naar verwachting weer aansluiting vinden bij de andere OECD-landen (tabel 1.1). In de voormalige communistische landen zal de groei waarschijnlijk wat lager uitvallen dan in 1995. In Rusland zal voor het eerst sinds de omwenteling weer sprake zijn van een beperkt herstel (OECD, 1996c:134).

De werkloosheid is in de meeste OECD-landen in 1995 iets verminderd, maar voor 1996 en 1997 wordt nauwelijks een verdere verbetering voorzien. Met ruim 30 miljoen werklozen in de gezamenlijke OECD-landen, blijft de werkloosheid dus een hardnekkig probleem. De inflatie in de OECD-landen (exclusief Turkije) lag in 1995 dooreen genomen rond 3%, wat bijna een procentpunt meer was dan in 1994. Voor 1996 en 1997 wordt een lagere inflatie verwacht (tabel 1.1).

Het beeld voor de meeste EU-landen wijkt op deze punten niet veel af van dat van de OECD als geheel. Opmerkelijk is de sterke economische groei in Ierland en het zeer geringe verwachte groeipercentage van Duitsland voor 1996. De verschillen in inflatie binnen de EU worden geleidelijk kleiner. Rond 1985 was het verschil tussen het hoogste en het laagste inflatiepercentage in de EU ongeveer 19 procentpunten en in 1995 nog maar 8. De inflatie in de EU was in 1995 iets hoger dan in 1994, maar voor 1996 en 1997 verwacht de OECD een daling (tabel 1.1). Dat laatste geldt ook voor de rentetarieven, die in de EU in 1995 ongeveer even hoog waren als in het jaar daarvoor.

Tabel 1.1 Enkele economische vergelijkingscijfers a)

Land	Economische groei b)			Inflatie b)			Werkloosheid c)		
	1995 (v)	1996 (p)	1997 (p)	1995 (v)	1996 (p)	1997 (p)	1995 (v)	1996 (p)	1997 (p)
België	1,9	1,0	2,4	2,2	2,1	2,0	13,0	13,2	13,0
Denemarken	2,6	1,1	2,7	1,7	2,5	2,8	10,0	9,2	9,2
Duitsland	1,9	0,5	2,4	2,2	1,5	1,3	9,4	10,3	10,4
Griekenland	2,0	2,2	2,3	9,3	7,6	6,4	10,0	10,2	10,4
Spanje	3,0	2,3	2,7	4,8	3,4	2,9	22,9	22,9	22,7
Frankrijk	2,2	1,0	2,4	1,6	1,8	1,3	11,6	12,1	12,2
Ierland	7,7	6,0	5,0	1,4	1,5	1,4	12,9	12,4	12,2
Italië	3,0	1,7	2,3	4,8	4,3	3,1	12,0	12,1	12,0
Luxemburg	3,7	1,9	3,0	3,1	1,9	1,9	3,0	2,9	2,8
Nederland d)	2,4	1,6	2,6	1,9	1,3	1,9	7,1	7,0	6,9
Portugal	2,5	2,3	2,7	5,8	4,2	3,7	7,2	7,4	7,5
Verenigd Koninkrijk	2,4	2,2	3,0	2,4	2,2	2,2	8,2	7,9	7,5
Finland	4,2	2,4	3,5	3,7	1,5	1,7	17,2	16,4	15,5
Oostenrijk	1,8	0,8	1,5	2,1	1,7	1,6	5,9	6,2	6,5
Zweden	3,0	1,3	2,0	4,1	1,6	2,8	7,6	7,3	7,1
EU-15	2,5	1,4	2,5	3,0	2,5	2,1	11,2	11,4	11,3
Verenigde Staten	2,0	2,3	2,0	2,4	2,1	2,2	5,6	5,5	5,6
Japan	0,9	2,2	2,4	-0,5	-0,3	0,3	3,1	3,3	3,2
OECD-totaal	1,9	2,1	2,5	3,1 e)	2,6 e)	2,3 e)	7,6	7,7	7,6

a) Voor alle tabellen geldt: v = voorlopig, r = raming, p = prognose; b) Verandering volume, respectievelijk prijsindex bruto binnenlands product in procenten ten opzichte van het vorige jaar; c) In procenten van de beroepsbevolking; d) Deze cijfers wijken op enkele punten af van die uit tabel 1.3, die op Nederlandse bronnen zijn gebaseerd; e) Exclusief Turkije.

Bron: OECD, 1996c.

In 1995 was er voor het tweede achtereenvolgende jaar sprake van een forse toename van het volume van de wereldhandel, namelijk met 8,5%. Voor 1996 en 1997 verwacht de OECD een iets kleinere groei (OECD, 1996c:7). De prijzen op de wereldmarkt gingen, in dollars, in 1995 gemiddeld met ruim 4% omhoog, maar de prijzen van agrarische producten aanzienlijk meer (zie paragraaf 1.2.2). Voor 1996 verwacht de OECD een gemiddelde stijging van de wereldmarktprijzen van rond 2% en voor 1997 van zo'n 1,5% (OECD, 1996c:7).

In de meeste OECD-landen geeft het financieringstekort van de overheid een dalende lijn te zien. Belangrijke uitzonderingen daarop zijn Japan en Duitsland. In het laatstgenoemde land nam het financieringstekort toe van 2,5% van het nationaal inkomen in 1994 tot 3,5% in 1995, terwijl pas voor 1997 een stap in de goede richting wordt verwacht (OECD, 1996c:75). Met het tekort van 1995 zou Duitsland niet meer voldoen aan het betreffende criterium voor deelname aan de EMU (zie paragraaf 1.1.2).

De koers van de dollar is in 1995 gedaald, zowel ten opzichte van de meeste Europese munten als ten opzichte van de Japanse yen, maar voor 1996 tekent zich een herstel af. Het tekort op de lopende rekening van de VS bedroeg in 1995 ongeveer 150 miljard dollar. Dat was vrijwel hetzelfde als in 1994. Het Japanse overschot verminderde van 130 tot ruim 110 miljard dollar, terwijl dat van de gezamenlijke EU-landen toenam van 23 tot 58 miljard dollar. Opmerkelijk is dat Duitsland al vanaf 1991 een tekort op de lopende rekening heeft van rond 20 miljard dollar, maar in 1996 en 1997 zal daarin volgens de OECD verbetering komen (OECD, 1996c: A53).

Europese munten in 1995 redelijk stabiel

Het verloop van de onderlinge koersverhoudingen van de munten binnen de EU was in 1995 minder hectisch dan in 1994 en 1993. De waarde van de Griekse drachme verminderde op jaarbasis met ongeveer 5% ten opzichte van de ecu, die van het Britse pond met circa 6% en die van de Italiaanse lire met 10%. Aan de andere kant deed zich een relatieve opwaardering voor van de Finse marka met 9%. De koersen van de overige munten veranderden slechts weinig. Door de tamelijk ongunstige economische ontwikkeling in Duitsland staat de koers van de D-mark de laatste maanden onder druk. Sinds 1983 zijn de gulden en de D-mark nauw aan elkaar gekoppeld en het gevolg is dat de gulden mee omlaag wordt getrokken. Dit heeft inmiddels gevolgen gehad voor de groene koersen van deze munten (zie paragraaf 1.3.3). Het is niet uitgesloten dat de koers van de D-mark zich herstelt, wanneer het Duitse tekort op de lopende rekening kleiner wordt.

De Europese Commissie komt tot de conclusie dat de fluctuaties van de muntkoersen in 1993 en 1994 de economische groei in de EU met 0,25 tot 0,5% hebben verlaagd (EC, 1995d). Verder concludeert de Commissie dat het verband tussen koersbewegingen en de ontwikkeling van de concurrentiepositie en de handelsbalans niet altijd duidelijk is. Wel hebben de winstmarges van de exportbedrijven in landen met een zwakke munt in het algemeen een verbetering te zien gegeven, terwijl in landen met een sterke munt het tegendeel het geval was. Ten aanzien van de handel in enkele agrarische producten, waarvoor geen interventieregeling geldt, hebben structurele en klimatologische factoren volgens de Commissie een grotere invloed dan wisselkoersfluctuaties. Zo zou de groei van de export van groente uit Spanje naar Frankrijk en Duitsland al zijn ingezet vóór de waardedaling van de Spaanse peseta en is de dalende tendens van de Italiaanse groenteuitvoer naar de genoemde landen "door de waardedaling van de lire niet merkbaar afgeremd" (EC, 1995d:9/10).

1.1.2 De Europese integratie

In het Verdrag van Maastricht (1991) is vastgelegd dat er in 1996 een Intergouvernementele Conferentie (IGC) wordt georganiseerd om het Verdrag te herzien. Deze conferentie is eind maart in Turijn gestart, en zal naar verwachting in de eerste helft van 1997, wanneer Nederland het voorzitterschap van de EU bekleedt, worden afgerond. Tijdens de onderhandelingen komen

drie hoofdthema's aan de orde: het betrekken van de burgers bij de Europese eenwording, de aanpassing van de besluitvormingsprocedures en de inrichting van institutionele kaders op het terrein van het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid, justitie en binnenlandse zaken. Volgens de Europese Commissie moet de IGC leiden tot een democratische en doeltreffende Unie, waarin de burgers zich herkennen en die in staat is om in de toekomst nieuwe lidstaten op te nemen (EC, 1995a:4-5). Of dit lukt is de vraag, omdat de standpunten, die de lidstaten in diverse memoranda bij de start van de IGC hebben ingenomen, nogal ver uit elkaar liggen. Aan de ene kant staan Duitsland, de Benelux-landen en Italië, die de Europese samenwerking willen verdiepen, en aan de andere kant bevindt zich het Verenigd Koninkrijk, dat een Europa van soevereine staten voorstaat. De overige lidstaten nemen een tussenpositie in.

"Euro" wordt nieuwe Europese munt

De Europese Ministers van Financiën en Economische Zaken hebben in oktober 1995 besloten dat de Economische en Monetaire Unie (EMU) - die niet op de agenda van de IGC staat, evenmin als de herziening van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB), de uitbreiding van de EU en de financiële toekomst van de EU na 1999 - op 1 januari 1999 van start kan gaan. Dat is het laatst mogelijke tijdstip volgens het Verdrag van Maastricht, dat een ingangsdatum tussen 1997 en 1999 noemt. Voorts is op de Europese Top in Madrid in december 1995 de naam "euro" voor de nieuwe Europese munt gekozen en is vastgelegd dat begin 1998 wordt bepaald welke landen aan de EMU gaan deelnemen, dat tot 2002 de euro alleen in het girale verkeer en in transacties tussen banken wordt gebruikt en dat de euro in 2002 in het fysieke betalingsverkeer van burgers wordt ingevoerd en de nationale munten vervangt.

De EMU houdt in dat de wisselkoersen van de munten van de deelnemende landen aan elkaar worden geklonken en dat het monetaire beleid wordt gevoerd door de Europese Centrale Bank. Deze muntunie moet het Europese economische integratieproces versterken. Het nut van monetaire eenwording is groter naarmate landen nauwer met elkaar zijn verbonden door handel in goederen en diensten en door arbeidsmobiliteit en naarmate de conjuncturele ontwikkeling van de verschillende landen meer parallel verloopt. Is dit niet het geval, dan kunnen de kosten van het opgeven van de monetaire onafhankelijkheid aanzienlijk zijn, omdat het wisselkoersmechanisme niet meer beschikbaar is als aanpassingsinstrument, bijvoorbeeld om recessies af te zwakken door de interestvoet en de waarde van de munt bij te sturen (OECD, 1995a en Brakman en Garretsen, 1996).

EMU van start met beperkt aantal landen

Het ziet er niet naar uit dat de EMU in 1999 alle EU-landen zal gaan omvatten. Lidstaten mogen alleen toetreden als ze aan de zogenaamde convergentiecriteria voldoen: strikte voorwaarden aan de hoogte van de inflatie, de rentevoet, het financieringstekort en de staatsschuld en aan de stabiliteit van de wisselkoers. In 1995 voldeed alleen Luxemburg aan alle eisen. Wel komen

verschillende landen, zoals Duitsland, Frankrijk, Oostenrijk, Nederland, België, Ierland en Finland vrij dicht bij de gestelde normen. Nederland zal in 1998 waarschijnlijk nog niet aan de norm voor de staatsschuld (minder dan 60% van het nationaal inkomen) voldoen. Overheidsbezuinigingen in landen als Frankrijk en Duitsland om aan de convergentiecriteria te kunnen voldoen, roepen steeds meer maatschappelijke weerstanden op. Ook wordt er van verschillende kanten, onder meer door de Duitse centrale bank, geopperd om de startdatum van de EMU te verschuiven. De Europese Commissie houdt vast aan 1999, omdat zij vreest dat uitstel van de EMU de politieke en economische geloofwaardigheid van de EU zal ondermijnen. Zij wil met een beperkte groep van landen, die aan de convergentiecriteria voldoen of deze dicht benaderen, van start gaan. Met de landen die buiten de EMU vallen, kunnen afspraken worden gemaakt over een bandbreedte ten opzichte van de euro, waarbinnen hun munten mogen fluctueren. Dit voorkomt dat die landen hun munten gaan devalueren om op die manier te proberen hun concurrentiepositie ten opzichte van de EMU-landen te verbeteren.

Een belangrijk voordeel van de euro is dat allerlei kosten die samenhangen met het bestaan van verschillende munten, zoals kosten voor het wisselen van geld, het afdekken van valutarisico's en andere administratieve handelingen, komen te vervallen. Volgens een schatting van de Europese Commissie bedragen deze kosten voor de gehele Nederlandse economie zo'n 2 miljard gulden (Boerderij, 1996). De Nederlandse agrarische sector, die sterk leunt op internationale handel, zal tot op zekere hoogte profiteren van het verminderen van de valutarisico's. Omdat de EMU vooralsnog niet de gehele EU zal omvatten en omdat een aanzienlijk deel van de agrarische handel is gericht op Duitsland, waarmee Nederland al jarenlang een stabiele wisselkoers heeft, blijft het profijt echter beperkt.

Landbouwproductie in MOE-landen nog ver onder niveau van 1989

Een aantal landen aan de oost- en de zuidgrens van de EU wil graag op korte termijn lid worden. De EU heeft echter te kennen gegeven dat zij pas een half jaar na afloop van de IGC wil starten met de toetredingsonderhandelingen met Malta, Cyprus en enkele nog niet bij name genoemde Midden-Europese landen. Zoals bij elke uitbreiding van de EU zal de integratie van de landbouwsectoren van de kandidaat-lidstaten in het GLB een belangrijke rol in de toetredingsonderhandelingen spelen. Vooruitlopend op deze onderhandelingen met de Midden-Europese landen heeft EU-landbouwcommissaris Fischler eind 1995 een strategienota gepubliceerd, waarin hij zijn visie uiteenzet over de toekomst van het GLB en de relaties op agrarisch gebied tussen de MOE-landen en de EU in de periode tot aan de toetreding (EC, 1995b). Een indicatie hoe het GLB er in de nabije toekomst uit moet zien was nodig om de kandidaat-lidstaten een referentiekader te verschaffen voor de inrichting van hun eigen landbouwbeleid.

Na de omwenteling in de MOE-landen in 1989 is de landbouwproductie fors gedaald; pas de laatste 1 à 2 jaar is er in de meeste landen weer sprake van enige groei (OECD, 1996f). Gelet op de vele structurele problemen waarmee

Tabel 1.2 *Producentenprijzen van enkele landbouwproducten in een aantal Midden- en Oost-Europese landen, 1994 (in % van de EU-prijs)*

Land	Tarwe	Melk	Rundvlees	Varkensvlees	Pluimveevlees
Polen	73	33	40	103	88
Hongarije	56	70	52	98	77
Tsjechië	66	54	59	94	68
Slowakije	63	52	50	88	74
Litouwen	45	21	22	81	-
Letland	90	26	18	77	-
Estland	56	26	12	43	-

Bron: Agra Europe, Londen, 11 augustus 1995.

de landbouw in de MOE-landen kampt, zoals een gebrek aan kapitaal, een on-evenwichtige bedrijfsstructuur, een vrijwel afwezige groothandelsstructuur en een inefficiënte verwerkende industrie, zal het nog geruime tijd duren voordat de landbouwproductie weer de omvang van 1989 heeft. Volgens modelberekeningen van de Europese Commissie bereikt de productie van granen, oliezaaden, rundvlees en pluimveevlees in 2005 het niveau van 1989, maar voor suiker, melk en varkensvlees is dit pas na 2010 te verwachten (EC, 1995b).

Op dit moment zijn de verschillen in het prijsniveau in de EU en de MOE-landen vrij fors (tabel 1.2). In 1994 bedroeg de producentenprijs voor tarwe in de Visegrad-landen en de Baltische staten slechts de helft tot zo'n driekwart van die in de EU en waren de prijzen van melk en rundvlees gemiddeld meer dan de helft lager. De prijzen van varkensvlees en pluimveevlees lagen vrij dicht in de buurt van die in de EU. Gelet op de tendens naar een voorzichtig prijsondersteunend landbouwbeleid en de groeiende vraag naar voedsel in de MOE-landen enerzijds en de plannen voor de verdere hervorming van het GLB anderzijds, mag worden verwacht dat de prijsverschillen tussen de MOE-landen en de EU in de toekomst zullen afnemen.

Structuurverbetering landbouw MOE-landen noodzakelijk

In de MOE-landen wordt zo'n 30-60% van het besteedbare inkomen aan voedsel uitgegeven (EC, 1995b:9). Prijsondersteuning (dus prijsverhoging) van de agrarische sector kan dan tot economische verstoringen en sociale spanningen leiden. Dit vormt - naast de structurele problemen in de landbouw - de tweede overweging om in de strategienota te stellen dat de landbouwsector in de MOE-landen niet zozeer een hoge prijs- en inkomensondersteuning nodig heeft, maar meer is gebaat bij ondersteuning van het proces van herstructurering, modernisering en diversificatie en bij verbetering van de infrastructuur op het platteland. De toekomst die landbouwcommissaris Fischler voor het GLB uitstippelt, bestaat uit een uitbreiding van de Mac Sharry-hervorming: minder prijsondersteuning, waar nodig inkomenscompensaties en een verdere integratie van marktbeleid, plattelandsbeleid en milieubeleid (zie verder paragraaf 1.3.4 en 1.3.5). Het spreekt voor zich dat eventuele aanspraken van de

MOE-landen op prijscompensaties bij toetreding verminderen door een lagere prijssteun in de EU en zelfs zullen verdwijnen als de EU-prijzen op het niveau van de wereldmarkt komen. De kans hierop wordt groter naarmate het tijdstip van toetreding verder in de toekomst ligt. Met minder aanspraken van de MOE-boeren op prijscompensaties wijkt ook het gevaar van grote uitgaven.

Volgens de strategienota zou de EU tot aan de toetreding van de MOE-landen zich vooral moeten toelagen op het verbeteren van de toegang van de MOE-landen tot de interne markt en op structuurprogramma's. Met alle MOE-landen behalve Slovenië, zijn in de afgelopen jaren de zogenaamde "Europa-akkoorden" gesloten. Deze bevatten een preferentiële toegang tot de EU-markt, die voornamelijk uit tariefquota bestaat. De handelsconcessies zouden moeten worden uitgebreid met een gedeeltelijke afbraak van de tarieven op landbouwproducten en het overdraagbaar maken van de tariefquota aan andere landen. Volgens de Europese Commissie zal de EU daardoor niet worden overstroomd met producten uit de MOE-landen. De meeste MOE-landen, behalve Hongarije, Bulgarije en Estland, hadden in 1994 nog een handels tekort met de EU op het terrein van landbouwproducten (Agra Europe, Londen, 4 augustus 1995). Bij de structuurprogramma's denkt de Commissie aan een integrale plattelandontwikkeling, die is gebaseerd op lokale initiatieven, waarin de verwerkende industrie veel aandacht krijgt en die de sociaal-economische cohesie versterkt. Als de MOE-landen toetreden tot de EU, stelt de Commissie voor om de boeren zelf in die landen geen directe inkomenscompensaties te geven, maar de gelden die hiermee zijn gemoeid aan te wenden voor integrale plattelandontwikkeling en milieubescherming.

Mediterrane vrijhandelszone in 2010

De landen in Noord-Afrika en in het Midden-Oosten zijn vanwege hun geografische ligging van strategisch belang voor de EU. Veel van deze landen worden gekenmerkt door instabiele politieke, economische en sociale omstandigheden zoals grootschalige migratie, fundamentalisme, terrorisme en criminaliteit. De EU probeert sinds geruime tijd tot een nauwere samenwerking met de Middellandse-Zeelanden te komen, om op die manier een bijdrage te leveren aan de vermindering van de instabiliteit (EC, 1995e). Tijdens de zogenaamde "Euromediterrane conferentie", die in november 1995 in Barcelona is gehouden, hebben de EU en een twaalfstal landen uit Noord-Afrika en het Midden-Oosten overeenstemming bereikt over het instellen van een Mediterrane vrijhandelszone. Dit vrijhandelsgebied moet via bilaterale overeenkomsten tussen de EU en de Mediterrane landen en tussen deze landen onderling, tegen 2010 een feit zijn. De vrijhandelszone omvat alleen een vrij verkeer van industrieproducten; de handel in landbouwproducten wordt slechts gedeeltelijk geliberaliseerd. Met een aantal van deze landen, zoals Marokko en Tunesië, heeft de EU al vrijhandelsakkoorden gesloten.

Voorzover de landbouwproducten uit de Mediterrane landen kunnen concurreren met die uit de EU, betekent het gedeeltelijk afschaffen van invoertarieven een verhoging van de concurrentiedruk op de EU-markt. Bij de totstandkoming van het handelsakkoord met Marokko in 1995 liet een aantal lid-

staten dan ook luide protesten horen. Zo was Italië het niet eens met de concessies op het gebied van sinaasappelen, had Ierland problemen met de afgesproken aardappelcontingenten en had Nederland bezwaren tegen de overeengekomen quota voor tomaten en snijbloemen. Gelet op deze ervaringen is het de vraag of de EU in de nog af te sluiten handelsakkoorden met de overige Mediterrane landen grote tariefvrije contingenten voor landbouwproducten zal toestaan.

1.1.3 Ontwikkelingen in de Nederlandse economie

In 1995 bedroeg de groei van de Nederlandse economie, evenals in 1994, ongeveer 2,5%. Voor 1996 verwacht het Centraal Planbureau (CPB) een iets lagere groei, maar voor 1997 een iets hogere (tabel 1.3). Er blijft dus sprake van matige groeicijfers. Onder invloed van de sterke uitbreiding van de wereldhandel werd de economische groei in 1995 vooral gedragen door de expansie van de export. De invoer nam qua volume even sterk toe als de uitvoer. Doordat de prijzen van de uitvoer zich gunstiger ontwikkelden dan die van de invoer,

Tabel 1.3 Enkele nationaal-economische kengetallen voor Nederland

	1991	1992	1993	1994	1995 (v)	1996 (p)	1997 (p)
<i>Niveaus</i>							
Saldo lopende rekening betalingsbalans (miljarden gulden)	14,8	13,8	23,1	25,1	28,5	34,0	38,5
Werkloze beroepsbevolking (x 1.000 personen) a)	400	411	481	547	538	540	535
Totale werkgelegenheid (x 1.000 arbeidsjaren) a)	5.273	5.328	5.318	5.323	5.398	5.462	5.537
Beleidsrelevant tekort Rijk (in % bruto binnenlands product)	2,9	3,9	3,2	3,6	3,4	3,2	2½
<i>Volumes (in % t.o.v. voorgaand jaar)</i>							
Bruto binnenlands product	2,3	2,0	0,2	2,7	2,4	2	2¾
Particuliere consumptie	3,1	2,5	0,9	2,1	2,1	2	1½
Bedrijfsinvest. (exclusief woningen)	3,2	-2,2	-4,0	0,5	6,9	4	2½
Goederenuitvoer (exclusief energie)	4,9	2,8	0,8	7,5	6,5	3½	6½
Goedereninvoer	4,3	1,4	-1,7	8,1	6,5	2¼	5¼
<i>Prijzen (in % t.o.v. voorgaand jaar)</i>							
Loonsom per werknemer marktsector	4,4	4,1	2,7	2,3	2,7	1	3
Consumentenprijsindex	3,1	3,2	2,6	2,7	2,0	2½	3
Goederenuitvoer	-0,6	-1,6	-2,8	0,7	1,4	1¾	2¼
Goedereninvoer	-0,3	-1,9	-3,4	0,1	0,2	2	2½

a) Jaargemiddelden.

Bron: CPB, 1996a en CPB, 1996b.

liep het saldo op de lopende rekening van de betalingsbalans verder op. Deze ontwikkeling zal zich naar verwachting in 1996 en 1997 voortzetten.

Het volume van de particuliere consumptie vertoonde in 1995 een toename van ruim 2%. In 1996 en 1997 zal dit waarschijnlijk minder zijn. Het verbruik van voedings- en genotmiddelen nam in 1995 iets minder toe dan de particuliere consumptie in het algemeen en dat zal volgens het CPB in 1996 en 1997 eveneens het geval zijn (CPB, 1996a: 89). De investeringen gaven in 1995, na enkele jaren van stagnatie, een vrij sterke groei te zien, maar voor de komende jaren zijn de verwachtingen ongunstiger (tabel 1.3). De investeringen in de agrarische sector, die in 1993 en 1994 aanzienlijk lager waren dan in de jaren daarvoor, vertoonden in 1995 een beperkt herstel. Dit zal zich volgens het CPB in 1996 en 1997 in bescheiden tempo voortzetten. De winstgevendheid van het bedrijfsleven is in 1995 in doorsnee niet veel veranderd ten opzichte van 1994 en zal volgens het CPB ook de komende jaren ongeveer gelijk blijven.

Werkloosheid in 1995 gedaald

De werkgelegenheid nam in 1995 met ongeveer 1,5% toe, dat wil zeggen met zo'n 75.000 arbeidsjaren. Dit was het saldo van een uitbreiding van de werkgelegenheid in het bedrijfsleven van bijna 2% en van een inkrimping bij de overheid. De grootste toename deed zich voor in de dienstensector, waarbij opmerkelijk was dat de werkgelegenheid in de financiële dienstverlening voor het tweede achtereenvolgende jaar is teruggelopen. In de agrarische sector is de werkgelegenheid zowel in 1994 als 1995 met circa 2% verminderd. De groei van de werkgelegenheid was in 1995 voldoende om de toename van het arbeidsaanbod op te vangen en de werkloosheid is dan ook, voor het eerst sinds 1990, gedaald (tabel 1.3). Voor 1996 en 1997 ziet het er naar uit dat de vraag naar en het aanbod van arbeid ongeveer gelijke tred zullen houden. De werkloosheid blijft dus hardnekkig. Wel vermindert de laatste jaren het aantal mensen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering, zodat de verhouding van actieven en inactieven iets verbetert.

Ten dele als gevolg van de daling van het aantal uitkeringsgerechtigden loopt de omvang van de collectieve sector geleidelijk terug. In 1995 was het aandeel van de collectieve uitgaven in het nationaal inkomen 47,4%. Dat was ruim een procentpunt minder dan in het voorgaande jaar en ongeveer 8 punten minder dan in de tweede helft van de jaren tachtig. Het financieringstekort vertoont eveneens een dalende tendens (tabel 1.3). Het tekort is inmiddels zo ver gereduceerd, dat aflossingen en nieuwe leningen elkaar min of meer in evenwicht houden, zodat de staatsschuld, althans in procenten van het nationaal inkomen, niet verder toeneemt. Gunstig is in dit verband de daling van de rentetarieven in de afgelopen jaren. In 1992 bedroeg de rente op langlopende leningen nog ruim 8%, maar in 1994 en 1995 iets minder dan 7%. In 1996 en 1997 zal de rente volgens het CPB nog enigszins lager liggen dan in de voorgaande jaren (CPB, 1996a: 107). Voor de agrarische sector heeft de daling van de rentevoet sinds 1992 naar schatting geresulteerd in een (netto) vermindering van de rentelasten van ongeveer 500 miljoen gulden (Boone, 1996).

Reëel gezien zijn de rentetarieven trouwens in de aangegeven periode niet veel veranderd, aangezien de inflatie evenredig is verminderd. In 1995 kwam de stijging van de consumentenprijzen uit op slechts 2%. Dat was het laagste percentage sinds 1989. Voor 1996 en 1997 verwacht het CPB hierin weinig verandering. Een lage inflatie is in het algemeen gunstig voor de agrarische sector, die sterke kostenstijgingen moeilijk kan doorberekenen. De consumentenprijzen van voedingsmiddelen zijn in 1995 nauwelijks gestegen. Alleen koffie en aardappelen waren nogal wat duurder dan in 1994, maar vrijwel alle andere voedingsmiddelen werden iets goedkoper.

Matige economische groei tot 2000

Volgens het CPB zal de Nederlandse economie in de jaren 1997-2000 matig groeien. In het "behoedzame" scenario wordt een jaarlijkse groei aangehouden van 2% en in het "gunstige" scenario van 3%. In het eerste scenario neemt de werkgelegenheid onvoldoende toe om de groei van het arbeidsaanbod op te vangen, maar in het tweede zal de werkloosheid enigszins dalen. Het financieringstekort van de overheid daalt in het eerste scenario nauwelijks, maar zou volgens het tweede uitkomen op minder dan 1% van het nationaal inkomen. In dat geval komt er ruimte voor lastenverlichting en zal de druk tot beperking van de overheidsuitgaven minder sterk zijn dan in de afgelopen jaren. In beide scenario's vermindert de collectieve-lastendruk, neemt het saldo op de lopende rekening toe, beweegt de inflatie zich rond 2% en blijft de rentevoet min of meer gelijk.

Agrarische productie zal minder sterk groeien

Op grond van deze scenario's lijkt de algemeen-economische context voor de agrarische sector er in de komende jaren vrij positief uit te zien. Toch zijn de verwachtingen van het CPB voor deze sector niet onverdeeld gunstig. Pluspunten zijn dat de binnenlandse afzet van voedingsmiddelen ongeveer evenveel groei te zien zal geven als in de afgelopen jaren en dat aan de daling van het binnenlandse marktaandeel min of meer een eind lijkt te komen (tabel 1.4). Voor het volume van de buitenlandse afzet loopt de verwachte groei-voet uiteen van 2% tot bijna 4%, terwijl dit in de periode 1982-1992 gemiddeld 6 à 7% was. Het CPB noemt als oorzaken van de vertraging "de hevige concurrentiestrijd waarin de Nederlandse tuinbouwers zijn verwickeld en het milieubeleid dat vooral de veehouderij treft" (CPB, 1996a:209). Daarnaast wordt een verdere groei van de uitvoer voor sommige producten belemmerd, c.q. bemoeilijkt door het GATT-akkoord.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat het volume van de bruto toegevoegde waarde van de Nederlandse land- en tuinbouw in de komende jaren volgens beide scenario's duidelijk minder sterk zal toenemen dan in het recente verleden. In de periode 1989-1995 beliep deze groei gemiddeld ongeveer 4,5% per jaar, terwijl voor 1997-2000 percentages van 1,75 of 2,75 zijn aangehouden. Bovendien zal het karakter van de groei in de toekomst volgens het CPB anders zijn dan in het verleden, in die zin dat de nadruk sterker ligt op ver-

Tabel 1.4 Kengetallen voor de agrarische sector in 1982-2000 (mutaties in % per jaar)

	1982-'88	1989-'92	1993-'96	1997 - 2000	
				behoedzaam	gunstig
Volume consumptie voedings- en genotmiddelen	0,6	2,2	1,3	¾	1½
Volume buitenlandse afzet landbouw	5,8	7,7	1,9	2	3¾
Volume bruto toegevoegde waarde landbouw	2,8	6,0	2,8	1¾	2¾
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	-0,3	-0,1	-1,4	-1,4	-0,8
Arbeidsinkomensquote a)	79,7	71,6	84,0	78	73½
Binnenlands marktaandeel landbouw b)	74,0	72,5	71,3	70%	71

a) In procenten nationaal inkomen, gemiddelde in de betreffende periode; b) Binnenlandse afzet in procenten totale binnenlandse bestedingen.

Bron: CPB, 1996a.

mindering van het gebruik van productiemiddelen en minder op een toename van de brutoproductie. In 1989-1995 nam de brutoproductie jaarlijks met bijna 2% toe en verminderde de ingezette hoeveelheid productiemiddelen gemiddeld met 0,7% per jaar. De toename van de brutoproductie was trouwens al aanzienlijk lager dan in de periode 1950-1980, toen een jaarlijkse uitbreiding van bijna 4% werd gerealiseerd (Rutten, 1992). Ondanks de aanzienlijk tragere expansie blijft de agrarische sector de komende jaren redelijk dynamisch: het deel van de toegevoegde waarde dat wordt aangewend voor investeringen bedraagt in beide scenario's 26 à 27% en dat is duidelijk boven het gemiddelde van het totale bedrijfsleven van 16 à 18%.

Voor het verloop van de werkgelegenheid in de sector verwacht het CPB geen ingrijpende veranderingen: een daling van 1,4%, respectievelijk 0,8% per jaar. In het licht van deze verwachtingen is het opmerkelijk dat het CPB in beide scenario's uitgaat van een daling van de arbeidsinkomensquote: deze zou uitkomen op ruim 78%, respectievelijk 73,5% (tabel 1.4). Hoe lager deze quote, des te groter is het deel van de toegevoegde waarde dat beschikbaar is voor kapitaalinkomen, winst enzovoort. De genoemde percentages wijzen erop dat de inkomens van de agrarische zelfstandigen in de laatste jaren van de twintigste eeuw volgens het CPB beter zullen zijn dan in het "rampjaar" 1993 en waarschijnlijk ook beter dan in de eerste helft van de jaren tachtig.

1.1.4 Het overheidsbeleid in Nederland

In deze subparagraaf wordt aandacht besteed aan een aantal ontwikkelingen in het beleid van de Nederlandse overheid, voorzover deze min of meer rechtstreeks van belang zijn voor de agrarische sector. Aan de orde komen de ontwikkeling van de lasten voor de sector, veranderingen in de sociale wetge-

ving, (de)regulering, het kennisbeleid en de wijzigingen in de organisatiestructuur. Elders in deze publikatie wordt ingegaan op andere onderdelen van het overheidsbeleid, zoals het mest- en ammoniakbeleid (zie paragraaf 4.2).

Lastenverzwaring ...

Het overheidsbeleid levert voor de agrarische sector de laatste jaren zowel lastenverzwaring als lastenverlichting op. Het eerste vloeit voornamelijk voort uit het milieubeleid en uit algemene maatregelen ter vermindering van het tekort van de overheid. Het tweede is deels bedoeld als compensatie voor het eerste en deels ter versterking van de concurrentiepositie van de sector.

Het Ministerie van LNV moet in 1996 ongeveer 130 miljoen gulden extra bezuinigen. In de jaren daarna loopt dit op tot 190 miljoen gulden (LNV, 1995a). Deze bedragen komen overeen met 4,5% tot 6% van het totale budget. Ongeveer 45 miljoen gulden per jaar zal worden gevonden door bezuinigingen op de apparaatsuitgaven, een zelfde bedrag wordt gehaald bij "regelingen die weinig succesvol zijn gebleken en/of voortdurend onderbesteding te zien geven" (LNV, 1995a:11) en de rest bij andere regelingen. Het directe nadeel voor de agrarische sector zou volgens het Ministerie beperkt blijven tot 40 à 50 miljoen gulden per jaar.

De bezuinigingen op de klassieke beleidsinstrumenten voor de productie-landbouw gaan gepaard met een verruiming van de middelen voor natuur en landschap. Dit illustreert een, waarschijnlijk structurele, accentverlegging van het beleid, die in dezelfde lijn ligt als de ontwikkelingen op EU-niveau: van landbouwproductiebeleid naar plattelandsbeleid. Een deel van de extra middelen voor natuur en landschap kan in de toekomst wellicht ten goede komen aan agrariërs die op dit gebied bepaalde taken gaan vervullen.

De belangrijkste nieuwe milieuheffing is de kleinverbruikersheffing op energie, die per 1 januari 1996 van kracht werd. De totale opbrengst ervan wordt geschat op 1,1 miljard gulden. Volgens de Memorie van Toelichting bij het desbetreffende wetsontwerp zal de bijdrage van de agrarische sector hieraan 85 miljoen gulden bedragen. Binnen de agrarische sector worden de varkensbedrijven het zwaarst getroffen door de energieheffing, waarvan de glastuinbouw als grootgebruiker is vrijgesteld (zie ook paragraaf 4.2).

Een andere vorm van lastenverzwaring is de relatief sterke stijging van de Onroerende-ZaakBelasting (OZB) die voor een belangrijk deel samenhangt met de verschuiving van taken van de Rijksoverheid naar gemeentelijke overheden. Deze krijgen daarbij veelal minder extra middelen dan voor de nieuwe taken nodig zijn. De OZB voor agrarische bedrijven is de laatste jaren met ongeveer 5% per jaar gestegen (Zaalmink et al., 1996a:82). Daarnaast nemen de heffingen van waterschappen en dergelijke vrij sterk toe, voornamelijk als gevolg van het milieubeleid.

... en lastenverlichting

Bij de lastenverlichting in 1996 gaat het voor de primaire agrarische sector om een totaalbedrag van naar schatting bijna 380 miljoen gulden. Daarvan

heeft het grootste deel betrekking op algemene fiscale maatregelen zoals een verlaging van de sociale lasten voor lage-loongroepen en een verhoging van belastingvrije sommen. Daarnaast is er een pakket met specifieke lastenverlichtende maatregelen voor het midden- en kleinbedrijf en de agrarische sector, dat voor de laatstgenoemde sector een bedrag van 163 miljoen gulden omvat. Hierbij gaat het onder meer om een verhoging van de investeringsaftrek en van de ondernemersvrijstelling voor de vermogensbelasting, verruiming van de mogelijkheden tot vervroegde afschrijving van milieu-investeringen en fiscale faciliteiten voor de bedrijfsovername. De feitelijke voordelen van deze vormen van lastenverlichting zijn kleiner naarmate het inkomen lager is. Dit houdt in dat bedrijven die al in een moeilijke financiële positie verkeren en door de lastenverzwaringen nog grotere problemen ondervinden, met de lastenverlichting slechts weinig worden geholpen (zie bijvoorbeeld Baltussen en Mulder, 1995). Naast de genoemde lastenverlichting zijn ook bedragen van 300 en 475 miljoen gulden beschikbaar gesteld voor respectievelijk de herstructurering van de glastuinbouw en de aanpassing van de (intensieve) veehouderij aan het milieubeleid (zie paragraaf 4.2).

De voorgenomen milieumaatregelen hebben aanzienlijke negatieve gevolgen voor de continuïteitsmogelijkheden van de agrarische bedrijven, vooral in de intensieve veehouderij, de glasgroente-, de bollen- en de champignon-teelt (Zaalmink et al., 1996a:71). Daarnaast ondervinden de veehouderijbedrijven nadelen van de scherper wordende regels inzake het welzijn van dieren (zie hierna). De overige vormen van lastenverzwaring hebben in combinatie met de compenserende maatregelen slechts geringe gevolgen voor de continuïteitsmogelijkheden.

Meer regels voor welzijn dieren

Een van de beleidsdoelstellingen van het Ministerie van LNV is deregulering en vermindering van de administratieve lastendruk voor de agrarische bedrijven. De realisatie van deze doelstelling verkeert nog grotendeels in de onderzoeksfase. In een notitie over het welzijn van dieren in de veehouderij legde de Minister vrij sterk de nadruk op zelfregulering in plaats van overheidsregulering (LNV, 1995c). Door de Tweede Kamer werd deze lijn echter gedeeltelijk teruggedraaid. Op dit gebied werden in het kader van de Gezondheids- en Welzijnswet voor dieren in 1995 en begin 1996 enkele regelingen van kracht. Een ervan betreft het transport van dieren, waarbij onder meer het vervoer van wrakke dieren aan beperkingen wordt onderworpen en de beladingsgraad voor slachtvarkens wordt verlaagd. Een ander besluit geeft minimumleeftijden aan waarop jonge dieren van het ouderdier mogen worden gescheiden. Deze regeling is niet van toepassing voor kalveren en lammeren, terwijl voor kuikens nog nader onderzoek plaatsvindt. Daarnaast worden bepaalde (onderdelen van) voortplantingstechnieken verboden evenals sommige amputaties of beschadigingen van delen van dieren. De gevolgen van deze maatregelen voor de veehouderijbedrijven lijken tamelijk beperkt. Dat geldt niet voor de maatregel die is voorgesteld door EU-landbouwcommissaris Fischler, om de individuele huisvesting van vleeskalveren in "boxen" te verbieden. Deze maatregel zou

ingrijpende consequenties hebben voor de kalvermesterij, zij het dat Nederland in dit opzicht een voorsprong heeft omdat al ongeveer een kwart van de kalveren in groepsverband wordt gehouden. In Groot-Brittannië geldt reeds langer een verbod op individuele huisvesting van kalveren. Een deel van de varkenshouderij ondervindt problemen van de in 1994 van kracht geworden regels inzake de huisvesting van de dieren in deze sector. Daarbij gaat het om een minimumoppervlakte per dier, een verbod op het couperen van staarten, het verplichte gebruik van strooisel en een verbod op volledige-roostervloeren.

Accentverlegging bij kennisbeleid

De accentverschuiving van landbouwproductiebeleid naar plattelandsbeleid van de Nederlandse overheid valt in zekere zin ook af te leiden uit de bezuinigingen op het (praktijk)onderzoek en de voorlichting, alsmede uit het voorgenomen Kennisbeleid (LNV, 1995b). Volgens het Ministerie is een verandering van het landbouwkennissysteem nodig, niet alleen terwille van een versterking van de concurrentiepositie van de agrarische sector, maar ook om meer tegemoet te komen aan de eisen van natuur, milieu en landschap. Gestreefd wordt naar een versterking "van het innoverend en probleemoplossend vermogen van de ondernemers en organisaties in de agro-sector en het landelijk gebied" (LNV, 1995a:26). De Kaderregeling Stimulering vernieuwende projecten, die in 1997 van kracht wordt en waarvoor 100 miljoen gulden beschikbaar is, sluit hierbij aan. De structurele (input)financiering van onderzoeksinstellingen zal worden verminderd en vervangen door resultaatfinanciering. Vragers, c.q. gebruikers van kennis moeten zelf meer rechtstreeks gaan betalen en het collectief gefinancierde (praktijk)onderzoek wordt ingekrompen. Inhoudelijk gezien moet in het onderzoek meer aandacht worden besteed aan de kwaliteit van het landelijk gebied en aan de milieuaspecten van de agrarische productiesystemen.

Voor het totale kennisbeleid - onderwijs, onderzoek en voorlichting - worden in de komende jaren iets minder middelen uitgetrokken. Het budget voor onderwijs van circa 850 miljoen gulden blijft ongeveer gelijk, maar dat voor onderzoek wordt tussen 1996 en 1998 met bijna 10% verlaagd tot ruim 300 miljoen gulden. De uitgaven voor voorlichting worden verminderd van 52 tot 40 miljoen gulden (LNV, 1995b:32). Uit cijfers van de OECD blijkt dat het overheidsbudget voor agrarisch onderzoek in Nederland relatief laag is in vergelijking met omringende landen. In 1993 kwam het overeen met 0,9% van het agrarisch inkomen, tegen 1,5% in België, 1,8% in Denemarken en Frankrijk, 2,1% in Duitsland en 3,1% in het Verenigd Koninkrijk (LNV, 1995d:36).

Niet alleen de omvang en de inhoud van het landbouwkundig onderzoek zijn in discussie, maar ook de structuur ervan. In een recent rapport bepleit Peper (1996) een samenvoeging van de LandbouwUniversiteit (LUW) en de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO) met de daaronder ressorterende instituten tot één holding met twee werkmaatschappijen. Achtergronden van deze ingrijpende aanbeveling zijn onder meer geconstateerde overlappingsen, onnodige concurrentie en branchevervaging binnen het geheel van het landbouwkundig onderzoek. Dat laatste is vaak onvoldoende afgestemd op de be-

hoeft van de ondernemers in de land- en tuinbouw. Daarnaast is er binnen de LUW overcapaciteit ontstaan door de teruglopende studentenaantallen.

Sociale wetgeving ingrijpend gewijzigd

De sociale wetgeving in Nederland is in de afgelopen jaren ingrijpend gewijzigd en er staan nog meer wijzigingen op stapel, die ook voor de agrarische zelfstandigen en werknemers gevolgen hebben. Zo is de Ziektewet per 1 januari 1996 afgeschaft. Alleen voor werknemers zonder arbeidsovereenkomst is er nog een collectief gefinancierde vangnetregeling. Voor de overige werknemers is de wettelijke uitkering vervangen door een loondoorbetalingsverplichting voor de werkgever. Vooral voor kleinere bedrijven kan dit problemen opleveren. Dit risico wordt in agrarische sector door de bedrijven collectief gedragen in het kader van een in een CAO vastgelegde regeling voor herverzekering van de werkgeversrisico's bij ziekte en arbeidsongeschiktheid, die geldt voor alle agrarische en verwante sectoren.

Voor de arbeidsongeschiktheidsregelingen staan ook ingrijpende veranderingen op stapel, maar het is nog niet duidelijk wat er uiteindelijk uit de bus komt. De gedachte is dat in de WAO "marktwerking" mogelijk wordt, wat inhoudt dat werkgevers uit de collectieve regeling kunnen stappen en de verplichte arbeidsongeschiktheidsverzekering bij een verzekeraar kunnen onderbrengen. Daarnaast circuleren er voorstellen om de WAO-premie op een of andere manier te differentiëren, bijvoorbeeld naar bedrijfstak. Het hangt van de uitwerking af of dit voor de agrarische sector tot een relatieve stijging van de premies leidt. De Algemene ArbeidsongeschiktheidsWet (AAW) wordt afgeschaft, maar er komt een Wet Arbeidsongeschiktheid Zelfstandigen voor in de plaats. Daarin zal een zwangerschaps- en bevallingsuitkering voor vrouwelijke zelfstandigen en meewerkende echtgenotes worden opgenomen. Op een dergelijke regeling was vanuit de agrarische sector al verschillende keren aangedrongen. De regels voor de AAW waren in 1993 zodanig aangepast dat het voor gedeeltelijk arbeidsongeschikte agrariërs in vele gevallen erg moeilijk was om hun bedrijf met een bedrijfshulp voort te zetten. In de loop van 1995 is de regeling op dit punt versoepeld, zodat gedeeltelijk arbeidsongeschikte zelfstandigen eerder in aanmerking komen voor een AAW-uitkering. De mogelijkheden tot voortzetting van het bedrijf in die situatie zijn weer wat groter.

Over de in de zomer van 1995 door de staatssecretaris voor Sociale Zaken voorgestelde regeling voor de seizoensarbeid in de agrarische sector heeft de Tweede Kamer nog geen besluit genomen. Het voorstel komt erop neer dat boeren en tuinders voor bepaalde groepen personeel, zoals huisvrouwen, scholieren en studenten, over maximaal vier weken geen sociale premies hoeven te betalen. De regeling geldt ook voor het in dienst nemen van werklozen.

Organisatiestructuur in beweging

De boeren en tuinders in Nederland zijn van oudsher georganiseerd op levensbeschouwelijke basis enerzijds en naar regio of provincie anderzijds. De landelijke organisaties vormden in 1954 samen met de bonden van de agrari-

sche werknemers het Landbouwschap. Dit publiekrechtelijke orgaan heeft regelgevende en uitvoerende bevoegdheden, maar houdt zich tevens bezig met de belangenbehartiging van de sector op sociaal en economisch gebied. De laatste jaren is het beeld ingrijpend veranderd. De verandering begon met fusies van verschillende provinciale organisaties, die zowel de provinciale grenzen als de levensbeschouwelijke kaders overschreden. Op landelijk niveau mondde dit proces uit in de oprichting van één grote agrarische federatie, de Land- en TuinbouwOrganisatie (LTO), die begin 1995 van start ging. Binnen deze organisatie heeft zich een accentverschuiving voorgedaan van de regionale naar de sectorale invalshoek ("kanteling"). Dit proces gaat, met name in de akkerbouw en de varkenshouderij, maar inmiddels ook in de melkveehouderij, gepaard met de oprichting van nieuwe, overigens vrij kleine, organisaties door agrariërs, die zich niet kunnen vinden in het beleid van de grote bonden.

Landbouwschap wordt opgeheven

Intussen kwam ook de positie van het Landbouwschap in het geding. Voor een deel hing dit samen met een bredere discussie over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, die na de Tweede Wereldoorlog vooral in de land- en tuinbouw van de grond kwam en die een kenmerkend onderdeel vormt van de Nederlandse overlegeconomie. Onder invloed van het "nieuwe" denken, waarin de markt richtinggevend is, wordt dit systeem meer en meer aangetast. In dit kader zijn enkele studies verricht over het functioneren van de PBO-organen, waarin wordt geconcludeerd dat er heel wat valt te moderniseren, maar dat deze organen in het algemeen toch een nuttige functie vervullen (zie bijvoorbeeld Ten Have et al., 1996). Een van de oorzaken van de teloorgang van het Landbouwschap was het streven van LTO om zelf de belangenbehartiging ter hand te nemen. Een verschil van inzicht over de omvang van de dan nog voor het schap overblijvende taken en problemen rond de totstandkoming van de Tuinbouw-CAO, waren vervolgens voor de voedingsbonden aanleiding om eind 1995 aan de Minister van Sociale Zaken te vragen om het Landbouwschap op te heffen. Het ziet er naar uit dat dit in de loop van 1996 grotendeels zijn beslag zal krijgen.

Nog niet duidelijk is in welke vorm de verschillende noodzakelijke publiekrechtelijke taken van het Landbouwschap zullen worden voortgezet en gefinancierd. Een stuurgroep van het Ministerie van Landbouw stelde voor om de uitvoerende en medebewindstaken van de huidige PBO's, dus inclusief die van het Landbouwschap, onder te brengen in twee nieuw te vormen PBO-organen, één voor de plantaardige en één voor de dierlijke sectoren. Een door LTO in het leven geroepen commissie onder leiding van oud-Minister van Justitie Hirsch Ballin kwam tot de conclusie dat het gewenst is deze taken op te dragen aan een nieuwe Raad voor de Land- en Tuinbouw, die een sterk afgeslankt Landbouwschap zou moeten zijn (LTO-Nederland, 1996). In deze Raad zouden de consumenten en de milieuorganisaties een adviserende stem moeten hebben. Wanneer deze aanbevelingen niet worden opgevolgd lijkt het voor de hand te liggen dat de aangegeven taken op een of andere manier worden op-

gepakt door andere PBO-organen, met name de Produktschappen, of door (diensten van) het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.

Dit Ministerie ondergaat eveneens een ingrijpende reorganisatie: de centrale organisatie wordt ingekrompen en uitvoerende diensten, zoals Staatsbosbeheer, maar ook bijvoorbeeld de Dienst Landbouwvoorlichting en de Dienst Landbouwkundig Onderzoek, worden in meerdere of mindere mate verzelfstandigd. Tegelijk worden bepaalde taken met sterke regionale dimensies door middel van de zogenaamde Decentralisatie Impuls, overgedragen aan de Provincies. Hierbij gaat het onder meer om delen van het landschapsbeheer, van de landinrichting en van het landbouwmilieubeleid.

1.2 De landbouw in de wereld

1.2.1 Productie en voedselsituatie

Volgens schattingen van de FAO is het volume van de wereldlandbouwproductie in 1995 met minder dan een half procent toegenomen. In het jaar daarvoor deed zich een vrij forse groei voor van bijna 3%. In Noord- en Midden-Amerika was in 1995 sprake van een aanzienlijke teruggang (-5%) van de landbouwproductie, maar daar stond een sterk herstel (+8%) in Oceanië tegenover. In Zuid-Amerika en Azië groeide de agrarische productie met enkele procenten, maar in Afrika liep ze enigszins terug. De Europese landbouwproductie nam toe met ongeveer 0,5%. Deze toename kwam voornamelijk voor rekening van de Midden- en Oost-Europese landen, waar, met uitzondering van Estland en Letland, in het algemeen sprake was van een herstel van de landbouwproductie. In Albanië, Bulgarije en Polen nam deze zelfs toe met meer dan 10% (OECD, 1996f). In het gebied van de voormalige Sovjet-Unie trad daarentegen een verdere teruggang op. Droogte in belangrijke productiegebieden speelde hierbij een rol en daarnaast komt de hervorming van de landbouw onvoldoende van de grond (Latsis, 1995).

Uitgaande van een groei van de wereldbevolking van ruim 1,5%, betekent het voorgaande dat de voedselproductie per hoofd in 1995 met ruim 1% is verminderd. Vanaf 1989 is er sprake van een stagnatie op dit punt. Vooral in Afrika ten zuiden van de Sahara, waar de bevolking met bijna 3% per jaar toeneemt, is de situatie in 1995 verslechterd. In Azië hielden voedselproductie en bevolkingsgroei min of meer gelijke tred.

Graanvoorraden op dieptepunt

Onder meer de wereldproductie van graan is in 1995 gedaald (zie paragraaf 2.2.1). Dat leidde ertoe dat de graanvoorraad in de wereld voor het derde achtereenvolgende jaar verminderde. In 1992/93 bedroeg deze voorraad bijna 380 miljoen ton, maar in het afgelopen jaar nog slechts circa 260 miljoen ton (FAO, 1996). De daling van ruim 120 miljoen ton kwam vrijwel geheel voor rekening van de ontwikkelde landen en is voor een deel een gevolg van een bewust op productiebeperking en voorraadvermindering gericht beleid. Zo ver-

minderde de graanvoorraad in de EU van 1992 tot 1995 met ongeveer 20 miljoen ton. Daarnaast speelden de tegenvallende oogsten in de VS en in de landen van de voormalige Sovjet-Unie een belangrijke rol. De graanvoorraad in de ontwikkelingslanden is sinds 1992/93 met 5 à 10 miljoen ton verminderd. De wereldvoorraad is momenteel kleiner dan tijdens de voedselcrisis van 1973/74 en komt overeen slechts 14% van de jaarlijkse consumptie in de wereld. De eerste schattingen van de graanoogst in 1996 wijzen erop dat de voorraden niet verder zullen verminderen. De FAO gaat er sinds het midden van de jaren zeventig van uit dat een voorraad van 17 à 18% van het verbruik noodzakelijk is om de voedselvoorziening veilig te stellen. Vooral op grond van de toenemende openheid van de diverse markten en vanwege de verbetering van transport en infrastructuur begint de mening post te vatten dat deze norm in de huidige situatie aan de hoge kant is (FAO, 1995c). Een gunstige ontwikkeling in dit verband is dat tegenwoordig een veel groter deel van de wereldgraanproductie wordt voortgebracht in de ontwikkelingslanden; in het begin van de jaren zeventig was dit circa 40% en in 1995 ruim 55%.

FAO verwacht geleidelijke verbetering wereldvoedselsituatie

In hoeverre de huidige situatie erop wijst dat de wereldvoedselvoorziening structureel problematisch wordt, valt moeilijk aan te geven. In het begin van de jaren zeventig waren de (graan)prijzen ook erg hoog en werden, net als tegenwoordig, structurele tekorten voorspeld. Vooral de VS en de EU hebben toen hun productie aanzienlijk uitgebreid, met snel oplopende voorraden als gevolg. De gang van zaken van destijds vormt een reden voor terughoudendheid bij het voorspellen van structurele tekorten. De huidige kleine voorraad hangt voor een deel samen met incidentele en conjuncturele factoren: ongunstige weersomstandigheden, het gewijzigde beleid in de rijke landen en de overgangsproblemen in de voormalige communistische landen. Van de laatste problemen mag worden aangenomen dat ze ooit worden opgelost. Aan de andere kant spelen ook structurele factoren een rol, zoals de beperkte resterende mogelijkheden om meer grond in productie te nemen, erosie van in gebruik zijnde grond en een zich aftekenende schaarste aan water.

De jongste prognoses van de FAO voor de ontwikkelingen tot 2010 wijzen op een geleidelijke verdere verbetering van de wereldvoedselsituatie (tabel 1.5), ondanks de verwachte groei van de wereldbevolking van 5,8 miljard tot 7,2 miljard. De wereldlandbouwproductie zal volgens deze prognose in de komende tijd iets sterker toenemen dan in de afgelopen jaren. Dit is vooral een gevolg van een bescheiden herstel van de landbouwproductie in de voormalige communistische landen en een iets sterkere groei in de westerse landen. Kennelijk gaat de FAO ervan uit dat het op productiebeperking gerichte beleid in de laatstgenoemde landen zal worden versoepeld of dat de productie zich onder invloed van hogere prijzen "spontaan" zal uitbreiden.

Opmerkelijk is dat volgens de prognose van de FAO de landbouwproductie in de ontwikkelingslanden in de komende tijd trager zal groeien dan in het recente verleden (tabel 1.5). Dat geldt vooral voor de landen in Zuid- en Oost-Azië, die in de afgelopen jaren de sterkste productiestijging te zien gaven. On-

Tabel 1.5 Ontwikkelingen en verwachtingen van landbouwproductie en voedselsituatie

Regio	Voedselproductie (% per jaar)			Beschikbare hoeveelheid (kcal per persoon per dag)		Chronisch ondervoede mensen (mln.)	
	1974- 1984	1984- 1994	1989- 2010 (p)	1990-'92	2010 (p)	1990-'92	2010 (p)
	Wereld	2,3	1,5	1,8	2.710	2.860	-
Ontwikkelingslanden	3,4	3,2	2,6	2.520	2.730	809	730
Midd.-Oost/Nrd. Afrika	2,8	2,8	2,7	2.960	3.120	32	35
Overig Afrika	0,9	2,9	3,0	2.040	2.170	204	302
Oost-Azië	4,6	3,7	2,7	2.670	3.040	262	105
Zuid-Azië	3,2	3,4	2,6	2.300	2.450	250	239
Latijns-Amerika	2,7	2,1	2,3	2.740	2.950	61	49
Ontwikkelde landen	1,4	-0,3	0,7	3.330	3.470	-	-
Oost-Europa/ex-USSR	0,6	-2,8	0,4	3.160	3.380	-	-
Overige landen	1,8	0,6	0,8	3.410	3.510	-	-

Bron: FAO, 1995a.

danks de vertraging zal de beschikbare hoeveelheid voedsel per hoofd toenemen, wat verband houdt met de verwachte afzwakking van de bevolkingsgroei. Het aantal chronisch ondervoede mensen, dat rond 1970 nog bijna 900 miljoen bedroeg, zal volgens de FAO in de komende decennia verminderen. In Afrika bezuiden de Sahara neemt dit aantal naar verwachting echter toe, waarmee de ongunstige tendens van de afgelopen decennia zich voortzet. Ook in Zuid-Azië (India, Bangladesh) zullen in 2010 nog grote aantallen mensen leven die geregeld te weinig te eten hebben. Met in totaal meer dan 700 miljoen ondervoede mensen ziet het er niet naar uit dat het wereldvoedselprobleem aan het eind van het eerste decennium van de volgende eeuw zal zijn opgelost. Andere studies wijzen in dezelfde richting (zie bijvoorbeeld IFPRI, 1995).

Kunstmestgebruik loopt terug

Veel pessimistischer dan de FAO is - traditiegetrouw - het World Watch Institute, dat bij herhaling stelt dat de "magere jaren" zijn aangebroken (World Watch Institute, 1995). Dit instituut wijst daarbij onder meer op het teruglopende kunstmestgebruik in de wereld. Van 1988/89 tot 1993/94 bedroeg de daling daarvan ongeveer 25 miljoen ton, wat overeenkomt met ongeveer 17% (FAO, 1995b). De vermindering komt vrijwel geheel voor rekening van de voormalige Oostbloklanden, waar het kunstmestgebruik met 25 à 30 miljoen ton terugliep, terwijl de West-Europese landen samen ongeveer 5 miljoen ton minder gingen gebruiken. Het eerste is grotendeels een gevolg van de politieke omwenteling en het tweede van de wijzigingen in het landbouwbeleid en de aanscherping van het milieubeleid. In alle andere delen van de wereld is het kunstmestgebruik de laatste jaren gestegen, zij het minder snel dan voorheen. In de periode 1973-1983 nam het kunstmestverbruik in de ontwikkelingslanden

jaarlijks toe met bijna 10% en in de daaropvolgende tien jaar met bijna 5% (FAO, 1995a:9). De ontwikkelingen in Nederland en andere EU-landen wijzen erop dat het mogelijk is om met minder kunstmest toch gelijkblijvende of zelfs hogere opbrengsten te realiseren, onder meer doordat nieuwe rassen ter beschikking komen.

Ontwikkelingslanden zullen meer gaan importeren

Het hangt vooral af van de koopkrachtontwikkeling in hoeverre de groeiende behoefte aan voedsel zich vertaalt in een toenemende vraag op de markt. Het IFPRI (International Food Policy Research Institute) verwacht dat de effectieve vraag naar broodgraan in de wereld tussen 1990 en 2020 zal toenemen met ongeveer 55% en die naar dierlijke producten met 75% (IFPRI, 1995:7). Per hoofd van de wereldbevolking betekent dit een groei van respectievelijk 3% en 17%. Voor beide groepen producten zal de vraag in de ontwikkelingslanden volgens het IFPRI veel sterker toenemen dan in de ontwikkelde landen: zowel de bevolking als de koopkracht stijgt in de eerstgenoemde landen sneller en een groter deel van de bevolking gaat in steden wonen. Naar verwachting zal in de ontwikkelingslanden de consumptie van granen, vooral van tarwe, relatief toenemen. Dit gaat ten koste van het verbruik van wortels en knollen en in mindere mate van rijst.

Omdat de productie in de ontwikkelingslanden minder zal stijgen dan de koopkrachtige vraag, neemt de netto-invoer van deze landen volgens het IFPRI de komende decennia naar verwachting aanzienlijk toe (tabel 1.6). Volgens deze prognose zullen alleen de Latijns-Amerikaanse ontwikkelingslanden hun agrarisch handelssaldo kunnen vergroten. Door het IFPRI zijn ook andere scenario's doorgerekend dan het basisscenario waarop de tabel is gebaseerd, maar die leiden niet tot wezenlijk andere uitkomsten. Het IFPRI schat onder meer dat de nettograaninvoer van de ontwikkelingslanden in 2020 met ruim

Tabel 1.6 Verwachte ontwikkeling handelssaldo 1990-2020 voor enkele agrarische producten (miljoen ton)

Regio	Graan		Rund- vlees		Varkens- vlees		Pluimvee- vlees		Eieren	
	1990	2020	1990	2020	1990	2020	1990	2020	1990	2020
Ontwikkelde landen	91,2	182,8	0,3	6,4	-0,4	2,4	0,3	3,2	0,1	0,6
Ontwikkelingslanden	-91,2	-182,8	-0,3	-6,4	0,4	-2,4	-0,3	-3,2	-0,1	-0,6
Latijns-Amerika	-13,3	-8,2	1,0	2,0	-0,0	-0,1	0,1	-0,1	-0,0	0,1
Zuidelijk Afrika	-9,3	-27,3	0,0	-1,5	-0,0	-0,3	-0,1	-0,6	0,0	-0,1
N-Afrika en M-Oosten	-41,7	-62,3	-0,6	-1,9	-0,0	-0,0	-0,3	-0,8	-0,0	-0,0
Overig Azië	-26,5	-84,8	-0,6	-5,0	0,4	-2,0	-0,0	-1,7	-0,0	-0,4
w.o. China	-13,2	-27,1	0,1	-0,3	0,5	-0,8	0,0	0,1	0,0	-0,0

Bron: Berekend uit Rosegrant et al., 1995, basisscenario.

90 miljoen ton zal zijn toegenomen ten opzichte van 1990 (Rosegrant et al., 1995). Het grootste deel van deze groei komt voor rekening van Aziatische landen, maar relatief gezien gaan ook de Afrikaanse landen ten zuiden van de Sahara veel meer graan importeren. De netto-import van de verschillende vleessoorten naar de landen in Zuid- en Oost-Azië zal verhoudingsgewijs nog sterker toenemen, al blijft de internationale handel in deze producten, met uitzondering van die in rundvlees, tamelijk beperkt.

De FAO verwacht in de voormalige communistische landen een groei van de agrarische productie van minder dan een half procent per jaar. Dat doet vermoeden dat de invoerbehoefte van deze landen niet verder zal toenemen, maar dat aan de andere kant hun uitvoer niet fors zal gaan groeien. Het IFPRI verwacht dat deze landen in 2010 onder meer voor granen netto-exporterend zullen zijn (Islam, 1995).

Invoer China zal toenemen

De netto-invoer van China zal volgens het IFPRI voor alle producten behalve pluimveevlees, toenemen, maar veel minder spectaculair dan door anderen wordt aangenomen. Zo schatten Tyers en Anderson (1992) de Chinese invoerbehoefte aan graan in 2000 al op 92 à 138 miljoen ton. Brown (1994) kwam zelfs tot de conclusie dat China in 2030 wel 300 miljoen ton graan zou moeten importeren. Daartegenover stellen Senauer en Stevens (1996) dat China voor dergelijke hoeveelheden te weinig haven- en transportcapaciteit heeft. De meeste scenario's van het IFPRI komen neer op een Chinese invoerbehoefte van enkele tientallen miljoenen tonnen graan in 2020 (Rosegrant et al., 1995). De uitkomsten van schattingen van USDA (1995) liggen in dezelfde orde van grootte. Ter vergelijking: de graanexport van de VS bedroeg in 1995 ongeveer 90 miljoen ton. Al met al lijkt wel vast te staan dat China in de komende jaren meer graan zal gaan importeren, maar over de mate waarin dat zal gebeuren zijn nauwelijks zinvolle uitspraken te doen. Een en ander bevestigt nogmaals dat de uitkomsten van dergelijke prognoseberekningen vrijwel volledig worden bepaald door de veronderstellingen die men hanteert.

1.2.2 Agrarische handel

De wereldmarkten voor agrarische producten werden in 1995 gekenmerkt door een enigszins teruglopend volume en een stijging van de prijzen. Onder invloed van de dalende voorraden gingen onder meer de prijzen van granen en zuivelproducten aanzienlijk omhoog (zie hoofdstuk 2). Gemiddeld zijn de prijzen van voedselproducten met 3 à 4% gestegen ten opzichte van 1994 en de prijzen van agrarische grondstoffen, zoals vezels, zelfs met bijna 25% (CPB, 1996a: 67). Voor de totale agrarische wereldhandel levert dit een gemiddelde prijsstijging op van 8 à 9%. Hierbij moet worden bedacht dat het gaat om prijzen gemeten in dollars en dat de dollar in 1995 ten opzichte van bijvoorbeeld de ecu met ongeveer 10% in waarde is gedaald.

Hoge wereldmarktprijzen niet blijvend

Mede in verband met de discussie over een verdere verlaging van de landbouwprijzen in de EU in de richting van het wereldmarktniveau (zie paragraaf 1.3.4), is de vraag van belang in hoeverre het huidige hoge prijsniveau op de wereldmarkt een structureel karakter heeft. De belangrijkste uitkomsten van een recente studie van de OECD (1996b) op dit gebied zijn samengevat in tabel 1.7. Vooraf moet worden opgemerkt dat de uitkomsten van dergelijke studies sterk worden beïnvloed door de gehanteerde veronderstellingen en door de uitgangssituatie. Daarnaast spelen wijzigingen in het beleid een belangrijke rol. De weergegeven prognoses zijn daarom behept met een grote mate van onzekerheid. Een vergelijking met de uitkomsten van de vorige versie van de betreffende studie (OECD, 1995b) geeft bijvoorbeeld aan dat de OECD zijn verwachting voor de prijzen van tarwe en rundvlees in het jaar 2000 met 10 à 15% heeft verlaagd. De verwachte prijzen voor voergraan en boter zijn met 5 à 10% naar boven bijgesteld en de prijs voor oliezaden zelfs met ruim 30%. Met dit voorbehoud leiden de jongste OECD-prognoses tot de algemene conclusie dat de wereldmarktprijzen van granen en boter in 2000 duidelijk lager zullen zijn dan in 1995, maar wel boven het peil van het begin van de jaren negentig zullen liggen (tabel 1.7). De prijzen van oliezaden zullen zich handhaven op het huidige, relatief hoge peil en de prijzen van kaas, magere-melkpoeder en rundvlees zullen in 2000 hoger liggen dan in 1995. De conclusies van de OECD lijken te sporen met die van de FAO, die voor 2000 voor de meeste producten, maar vooral voor zuivel, duidelijk hogere prijzen verwacht dan in de periode 1987-1989, maar lager dan in 1995 (FAO, 1995a:20).

Uit de hoge prijzen in 1995 en de verwachtingen voor 2000 mag niet worden geconcludeerd dat een einde is gekomen aan de trendmatige daling van de wereldmarktprijzen voor agrarische producten ten opzichte van indus-

Tabel 1.7 Verloop en prognose wereldmarktprijzen van enkele agrarische producten, 1990-2000 (\$/ton)

Product	1990-94	1994 (v)	1995 (r)	1996 (p)	1997 (p)	1998 (p)	1999 (p)	2000 (p)	EU-prijs 2000 a)
Tarwe	115	131	186	147	150	150	147	136	163
Voedergranen	106	109	159	135	141	131	125	117	158
Oliezaden	246	249	304	340	299	297	303	305	b)
Boter	1.404	1.404	2.215	2.053	1.904	1.853	1.767	1.722	4.586
Magere-melkpoeder	1.534	1.660	2.100	2.237	2.303	2.207	2.133	2.265	2.830
Kaas c)	2.170	2.280	2.630	2.905	3.075	3.070	2.990	2.970	6.278
Rundvlees d)	2.760	2.740	2.580	2.550	2.460	2.500	2.640	2.700	3.215

a) Voor granen en rundvlees zijn de door de OECD verwachte producentenprijzen aangehouden en voor boter, kaas en magere-melkpoeder de verwachte groothandelsprijzen; b) Vanwege toelagenbeleid minder relevant; c) De door de OECD verwachte exportprijs van kaas uit Nieuw-Zeeland; d) Gemiddelde van door de OECD verwachte rundvleesprijzen in Australië en de VS.

Bron: OECD, 1996b.

trieproducten. Volgens Tyers en Anderson (1992) bedraagt deze daling op lange termijn ongeveer 0,5% per jaar. In de periode 1980 - 1993 was de daling circa 2,5% per jaar. In het begin van de jaren negentig lag het feitelijke prijsniveau dan ook duidelijk beneden de langetermijntrend. In 1994 en vooral in 1995 heeft zich een herstel voorgedaan in de richting van de trend. Uitspraken over de prijsontwikkeling op de wereldmarkt na 2000 zijn vanzelfsprekend nog minder betrouwbaar. De modelstudies van het IFPRI voor de ontwikkelingen tot 2020 komen in het algemeen uit op lagere prijzen dan in het begin van de jaren negentig (Rosegrant et al., 1995).

Wereldmarktprijzen blijven beneden EU-prijspeil

De OECD wijst erop dat de verwachte verhoging van het wereldmarktprijspeil in de tweede helft van de jaren negentig grotendeels wordt veroorzaakt door de toenemende vraag vanuit landen met een sterke economische groei, vooral in Azië (OECD, 1996b). Een belangrijke veronderstelling bij de berekeningen is dat de EU zowel de melkquotering als de Mac Sharry-regelingen - inclusief de braakverplichting - min of meer ongewijzigd handhaaft. Loslaten van dit beleid zou waarschijnlijk leiden tot een forse productiegroei en daardoor tot lagere wereldmarktprijzen, mede gelet op de vrij grote aandelen van de EU in de wereldexport. Voor rundvlees en boter was dit aandeel in het begin van de jaren negentig 25 à 30% en voor kaas zelfs ruim 50%. Wanneer men ervan uitgaat dat de Mac Sharry-maatregelen een neerwaarts effect hebben op de graanexport van de EU van zo'n 15 miljoen ton per jaar (zie Landbouw-Economisch Bericht 1995:66) betekent dit 7 à 8% minder aanbod op de wereldmarkt. Voor de wereldzuivelmarkt is het effect nog aanzienlijk groter.

Van belang hierbij is dat de door de OECD voor 2000 verwachte wereldmarktprijzen in het algemeen duidelijk lager zullen zijn dan de prijzen binnen de EU (tabel 1.7). Voor granen, magere-melkpoeder en rundvlees blijft het verschil beperkt tot 20 à 30%, maar de prijzen van boter en kaas zullen volgens deze prognose binnen de EU veel hoger zijn dan die op de wereldmarkt. Deze conclusie blijft gelden, wanneer men rekening houdt met verschillen in kwaliteit en met het feit dat voor de EU producentenprijzen of groothandelsprijzen zijn aangehouden in plaats van interventieprijzen. Ter illustratie: voor graan zijn de laatste 5 à 8% en voor boter ongeveer 10% lager dan de prijzen in de tabel. De rond de totstandkoming van het GATT-akkoord geuite gedachte dat de EU op vrij grote schaal zonder restituties kaas naar de wereldmarkt zou kunnen exporteren zonder veel gevolgen voor de interne prijs, wordt door deze cijfers niet bevestigd.

Aandeel EU in wereldexport iets omlaag

Uit de in paragraaf 1.2.1 weergegeven prognoses van het IFPRI valt af te leiden dat de rijke landen meer afzetmogelijkheden op de wereldmarkt zullen krijgen, al moet men zich daarvan niet te veel voorstellen. Zo nam de netto-export van graan vanuit de EU in de jaren vóór "Mac Sharry" toe met 3,5 miljoen ton per jaar, wat ruim voldoende zou zijn geweest om in de verwachte groei

van de vraag vanuit de ontwikkelingslanden te voorzien. Voor dierlijke producten lijkt de toekomstige extra afzet substantiëler te zullen zijn. Omdat het grootste deel van de verwachte groei zal plaatsvinden in Zuid- en Oost-Azië bieden de aangegeven ontwikkelingen de producenten in Oceanië en Amerika meer kansen dan die in West-Europa.

Dit komt overeen met de prognoses van de OECD, die een beperkte verschuiving verwacht van marktaandeelen van de afzonderlijke OECD-landen (OECD, 1996b). De graanexport van de VS zal in 2000 bijna 10 miljoen ton groter zijn dan het gemiddelde in de periode 1993-1995. Ook Australië zou meer graan gaan exporteren. Daarentegen zal de nettograanexport van de EU met ongeveer 2 miljoen ton verminderen. De EU-export van zowel rund-, varkens- als pluimveevlees zou volgens de OECD in 2000 eveneens kleiner zijn dan in 1995, terwijl de VS de export van deze producten aanzienlijk zou vergroten. Dit land zou in 2000 een netto-exporteur van rundvlees worden. De zuivelexport van de EU zou enigszins afnemen, terwijl de VS en Nieuw-Zeeland de uitvoer van kaas zouden uitbreiden. Het in het algemeen enigszins teruglopen van het marktaandeel van de EU hangt samen met het feit dat de EU in het verleden zijn uitvoer met behulp van subsidies vrij sterk heeft vergroot. Aan dit proces is door het GATT-akkoord een halt toegeeroepen. Of dit laatste als een groot nadeel moet worden gezien, is de vraag, vooral gelet op de hoge kosten waarmee de uitbreiding van het marktaandeel in het verleden gepaard ging.

In het algemeen lijken de aangegeven ontwikkelingen de Nederlandse agrosector betrekkelijk weinig extra afzetmogelijkheden voor de producten als zodanig op te zullen leveren. Waarschijnlijk ontstaan er wel meer mogelijkheden in de sfeer van (kennisintensief) uitgangsmateriaal en dergelijke.

Directe effecten GATT-akkoord beperkt

Uit de prijsverwachtingen van de OECD voor het jaar 2000 viel reeds af te leiden dat het GATT-akkoord slechts een beperkt opwaarts effect heeft op de wereldmarktprijzen. In een afzonderlijke studie naar de effecten van de Uruguay-ronde had de OECD al eerder een soortgelijke conclusie getrokken (OECD, 1995c). Wel verwacht de OECD een beperkte uitbreiding van de wereldhandel, vooral voor rijst, zuivelproducten en vlees. De FAO schat de effecten van de Uruguay-ronde op de wereldmarktprijzen iets groter (FAO, 1995d:20). Zo verwacht deze organisatie dat de prijzen van tarwe en rijst in 2000 7% hoger zullen zijn dan zonder het GATT-akkoord en die van maïs 4%. Voor de diverse vleessoorten wordt het prijseffect geschat op 8 à 10% en voor melk op 7%. Andere auteurs c.q. organisaties komen tot ongeveer gelijklopende conclusies (zie bijvoorbeeld Evans en Walsh, 1995).

Opmerkelijk is dat de FAO voor wat betreft de volume-ontwikkeling van productie en handel slechts zeer beperkte effecten verwacht van het GATT-akkoord. Voor alle granen samen zijn de effecten in 2000 voor zowel de wereldproductie als de internationale handel volgens de FAO vrijwel nihil: negatieve effecten bij tarwe worden gecompenseerd door positieve bij de andere granen (FAO, 1995d:17). Voor oliën en vetten en voor vlees blijven de volumegevolgen beperkt tot enkele procenten en voor zuivelproducten zijn ze verwaarloosbaar.

Het enige product waarvoor de Uruguay-ronde volgens de FAO een substantieel effect heeft, is de banaan: zowel de productie als de handel komt 9% lager uit dan zonder GATT-akkoord. De FAO verwacht wel verschuivingen tussen de ontwikkelingslanden en de rijke landen. Zo zou de graanproductie in de ontwikkelingslanden door het GATT-akkoord 0,5% groter uitvallen en hun export 9%. Vooral de graansector in Latijns-Amerika zou hiervan profiteren (FAO, 1995e). Ook bij vetten en oliën valt het productie- en exportaandeel van de ontwikkelingslanden door het akkoord hoger uit, maar voor dierlijke producten geldt juist het tegendeel. Verschillende studies suggereren dat vooral in Zuid-Oost-Azië de handel in landbouwproducten een stimulans kan ondergaan van het GATT-akkoord (zie bijvoorbeeld: Rabobank, 1995).

Vrijwel geheel als gevolg van de hogere prijzen valt de waarde van de wereldhandel in agrarische producten in 2000 door het GATT-akkoord ruim 7% hoger uit (FAO, 1995d:26). Daarvan profiteren vooral de ontwikkelingslanden: hun exportsaldo voor agrarische producten (inclusief grondstoffen zoals rubber) gaat met ongeveer 3 miljard dollar omhoog, terwijl de rijke landen hun invoersaldo met eenzelfde bedrag zien toenemen. De stijging van het exportsaldo van de arme landen tot 2000 komt geheel ten goede aan Zuid-Amerika, voor de overige groepen ontwikkelingslanden verwacht de FAO weinig veranderingen als gevolg van het GATT-akkoord. Op langere termijn zal het exportsaldo van de ontwikkelingslanden waarschijnlijk weer gaan dalen, aangezien volgens de FAO hun invoer procentueel sterker toeneemt dan hun uitvoer. Deze laatste conclusie komt overeen met de eerder besproken uitkomsten van de studie van het IFPRI (Rosegrant et al., 1995).

Ontwikkeling vraag en aanbod bepalend voor wereldmarktprijzen

Als oorzaken van de betrekkelijk geringe effecten van het GATT-akkoord noemt de OECD het beperkte karakter ervan en de beleidswijziging in de vorm van de Mac Sharry-hervorming die door de EU al was doorgevoerd voordat het akkoord van kracht werd. Deze beleidswijziging vormde overigens een essentiële voorwaarde voor de totstandkoming van het GATT-akkoord. Voorts is van belang dat als referentieperiode is gekozen 1986-1988, jaren waarin de bescherming haar hoogtepunt bereikte. Daarnaast speelt de mogelijkheid een rol om per product uiteenlopende tariefreducties toe te passen. Ieder land tracht langs die weg de nadelen voor de eigen agrosector zoveel mogelijk te beperken. Tenslotte worden non-tarifaire handelsbelemmeringen omgezet in invoertarieven, die soms erg hoog zijn. Ook dat beperkt de effecten van het akkoord.

Het GATT-akkoord heeft wel indirecte effecten, in die zin, dat het voorkomt dat de rijke landen opnieuw op grote schaal productie-overschotten gaan dumpen op de wereldmarkt en dat de afscherming tegen importen niet meer kan toenemen. Wanneer in een volgend akkoord de uitgezette lijnen worden doorgetrokken, mag men dan ook meer effect verwachten. Vooralsnog zijn andere factoren dan het GATT-akkoord van veel grotere betekenis voor het verwachte verloop van de wereldmarktprijzen. Daarbij moet vooral worden gedacht aan de groei van de vraag in met name Aziatische ontwikkelingslanden enerzijds en de stijging van de opbrengsten per hectare als gevolg

Tabel 1.8 Verloop van de ondersteuning van de agrarische productie, 1979-1995 a)

Land/landengroep	1979-'81	1986-'88	1990-'92	1993	1994 (r)	1995 (p)
EU	1,5	2,0	1,9	2,0	1,9	1,9
VS	1,2	1,4	1,3	1,3	1,2	1,2
Canada	1,2	1,6	1,6	1,4	1,3	1,3
Australië	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1
Nieuw-Zeeland	1,2	1,2	1,0	1,0	1,0	1,0
Japan	2,3	3,3	2,8	3,1	3,3	3,4
Oostenrijk	1,4	1,9	1,9	2,4	2,5	b)
Zweden	1,7	2,4	2,5	2,1	2,1	b)
Noorwegen	3,3	4,8	4,8	4,4	4,2	4,0
Finland	2,2	3,9	4,1	3,2	3,5	b)
Zwitserland	2,7	4,5	4,3	4,7	4,7	4,6
OECD-totaal	1,4	1,8	1,7	1,7	1,7	1,6

a) Gemeten in Nominale Assistentie Coëfficiënten (NAC), gemiddelde voor alle beschermde agrarische producten. De NAC geeft de verhouding aan tussen de interne prijzen (inclusief toeslagen en andere subsidies) en de wereldmarktprijzen. Voor bron en verdere toelichting zie OECD, 1996a; b) Opgenomen in EU.

van technische ontwikkelingen anderzijds (OECD, 1996b). Het IFPRI komt tot overeenkomstige conclusies: de voor 2020 geprojecteerde wereldmarktprijzen komen in een "liberalisatiescenario" - dat veel verder gaat dan het GATT-akkoord van 1995 - voor de meeste producten nauwelijks hoger uit dan in het basisscenario (Rosegrant et al., 1995). Wanneer de productie per hectare een kwart langzamer toeneemt dan in het basisscenario is aangenomen, zouden de wereldmarktprijzen voor voedergraan in 2020 meer dan 50% hoger liggen en die van maïs zelfs 70% (Islam, 1995).

In ieder geval heeft 1995, het jaar waarin het nieuwe GATT-akkoord in werking trad, geen duidelijke vermindering van de bescherming laten zien (tabel 1.8) ondanks de relatief hoge wereldmarktprijzen. Alleen in Noorwegen en Zwitserland ging de door de OECD geschatte protectiegraad omlaag, maar Japan ging zijn agrarische sector juist sterker beschermen. De EU heeft de steun aan de landbouw iets verminderd, maar de verlaging viel binnen de afrondingsmarge. Hierbij moet worden bedacht dat de compenserende toeslagen van de Mac Sharry-hervorming worden meegerekend bij de in de tabel weergegeven steuncoëfficiënten. Voor de hele OECD ging de gemiddelde coëfficiënt enigszins omlaag. Dit was vooral een gevolg van hogere wereldmarktprijzen en veranderingen van wisselkoersen en niet zozeer van een verlaging van de steun binnen de blokken (OECD, 1996a). Het karakter van de steun begint de laatste jaren te veranderen. In 1986-1988 werd bijna 80% van de totale steun gegeven in de vorm van prijsondersteuning en in 1995 nog maar 64%. Tegelijk is het aandeel van de directe toeslagen toegenomen.

Verskillende handelsconflicten aanhangig bij nieuwe handelsorganisatie

Per 1 januari 1995 werd de uit 1947 daterende GATT-organisatie opgevolgd door de World Trade Organisation (Wereld HandelsOrganisatie, WTO). Met het opheffen van de GATT-organisatie werden tegelijk de lopende geschillenprocedures beëindigd. Daarvan hadden er twee betrekking op de EU-invoerregeling voor bananen (OECD, 1996a). Inmiddels hebben enkele Midden-Amerikaanse landen en de VS in WTO-verband een nieuwe procedure over dit produkt aanhangig gemaakt. Daarnaast kreeg de EU onder meer te maken met klachten van Thailand en van Canada en de VS over de invoerregelingen van respectievelijk rijst en tarwe. Voor een deel hebben deze problemen te maken met het complexe karakter van de uitvoeringsregelingen van het GATT-akkoord. Zo hanteert de EU in haar invoerregime voor rijst vier verschillende referentieprijzen, al naar gelang de kwaliteit.

Een onderwerp van voortdurende onenigheid tussen de VS en de EU betreft de invoer van met behulp van hormonen geproduceerd rundvlees. In de VS is het gebruik van een aantal hormonen toegestaan, maar in de EU zijn en blijven deze verboden. In samenhang daarmee laat de EU invoer van "hormonenvlees" uit de VS niet toe. Voor de VS was dit aanleiding om ook hierover een procedure bij de WTO te beginnen, waar Australië, Canada en Nieuw-Zeeland zich later bij aansloten.

Er waren ook positieve ontwikkelingen op het gebied van de wereldhandel. Zo bereikte de EU met verschillende landen overeenstemming over compensaties in verband met de uitbreiding van de EU-12 naar de EU-15, die tot gevolg had dat het invoerregime voor bepaalde producten werd verzwaaard in vergelijking met het bestaande regime in de drie nieuwe lidstaten. Op grond van het GATT-akkoord moet daarvoor compensatie worden verleend. De verzwaring van het invoerregime betrof onder meer de invoer van fruit uit Argentinië, rijst en tabak uit de VS, zetmeel uit Thailand, graan uit Canada en schapenvlees uit Australië en Nieuw-Zeeland. Een eerder voorstel van de EU om de tariefsverhogingen voor deze producten te verrekenen met verlagingen voor andere producten werd door de handelspartners niet geaccepteerd. De compensaties zijn in het algemeen gegoten in de vorm van tariefcontingenten.

Inmiddels worden de eerste ballonnen opgelaten voor de onderhandelingen over de volgende ronde in de liberalisatie van de handel in agrarische producten. Zo heeft de Cairns-groep, waartoe onder andere Australië en Nieuw-Zeeland behoren, aangekondigd de Mac Sharry-toeslagen van de EU ter discussie te willen stellen en dan met name de koppeling daarvan aan hectaren en aantallen dieren (Agra Europe, Londen, 9 februari 1996). Regelingen in de sfeer van het milieubeleid, arbeidsvoorwaarden, kwaliteit van het voedsel, biotechnologie en de wijze van omgaan met de dieren in de veehouderij zullen waarschijnlijk eveneens belangrijke onderwerpen van bespreking zijn. Gelet op de in het algemeen sterk uiteenlopende zienswijzen op deze terreinen tussen de EU enerzijds en de VS, Australië en Nieuw-Zeeland anderzijds, zal het niet eenvoudig zijn om tot een nieuwe overeenkomst te komen.

VS hervormen landbouwbeleid ...

Zowel voor de ontwikkelingen op de wereldmarkt als voor de volgende WTO-ronde van handelsbesprekingen, is het beleid van de VS van grote betekenis. Na langdurige en moeizame discussies tussen de Democratische regering van president Clinton en het door de Republikeinen gedomineerde Congres, hebben de VS begin april 1996 besloten het landbouwbeleid op enkele onderdelen ingrijpend te hervormen. Het meest in het oog springen de veranderingen in de productprogramma's voor tarwe, voergranen, rijst en katoen, die bestaan uit afschaffing van de areaalbeperkende maatregelen en vervanging van de deficiency payments door vaste hectarepremies. Daarnaast wordt bezuinigd op de exportbevorderende programma's zoals het Export Enhancement Program, maar zonder deze fundamenteel te veranderen. Het suikerbeleid blijft vrijwel ongewijzigd, terwijl in het zuivelbeleid bescheiden verlagingen van interventieprijzen zijn afgesproken. De besluiten werden neergelegd in de *Federal Agriculture Improvement and Reform Act of 1996*, die voor de komende jaren het kader vormt van het landbouwprijs- en inkomensbeleid, de binnenlandse en buitenlandse voedselhulp, het landbouwmilieubeleid, de exportondersteuning, het landbouwkundig onderzoek en het rurale ontwikkelingsbeleid van de VS. De wet is de opvolger van de *Food, Agriculture, Conservation and Trade Act of 1990*, die in 1995 afliep.

Vanaf het begin stond de discussie over de nieuwe wet in het teken van de wens van het Congres om de marktwerking te vergroten en het federale budgettekort te beperken. Om dat laatste te bereiken wilde het Congres meer vat krijgen op de omvang van de landbouwwuitgaven, die vooral voor wat betreft de deficiency payments voor tarwe, voergranen, rijst en katoen altijd sterk afhangen van prijsontwikkelingen op de wereldmarkt. De uitgaven voor deze deficiency payments bedroegen in de periode 1990 - 1995 gemiddeld 5,8 miljard dollar per jaar. Met de nieuwe wet worden deze uitgaven strakker beheerst door de komende zeven jaren te werken met vooraf bepaalde bedragen per jaar. Voor de genoemde producten samen gaat het daarbij om een jaarlijks afnemend bedrag van gemiddeld 5,1 miljard dollar. Aan het einde van de periode (in 2003) zouden de bedragen dan geheel kunnen vervallen.

... maar discussie blijft doorgaan

De wens om de marktwerking te vergroten, heeft in de nieuwe wet gestalte gekregen door boeren meer vrijheid te geven in de keuze van hun bouwplan. De areaalbeperkende maatregelen vervallen en de hectarepremies zijn losgekoppeld van de feitelijke productieniveaus. De premies worden verleend op basis van een overeenkomst tussen teler en overheid (Production Flexibility Contracts). Daarbij wordt uitgegaan van 85% van de forfaitair bepaalde fysieke opbrengst per hectare, die wordt vermenigvuldigd met de voor het betreffende jaar vastgestelde productpremie (Annual Contract Payment Rate). Voorlopige schattingen van de tarwepremie wijzen op een bedrag van 0,94 dollar per bushel in 1996 en 0,50 dollar per bushel in 2002, wat neerkomt

op respectievelijk 6 en 3 gulden per 100 kilogram. Bij de voergranen gaat het om ongeveer de helft van deze bedragen.

Of de wet op korte termijn tot bezuinigingen leidt, kan worden betwijfeld. Door de opwaartse ontwikkeling van de wereldgraanprijzen zou de oude landbouwwet in 1996 minder uitgaven voor de prijs- en inkomenssteun in de akkerbouw hebben geleverd dan de nieuwe. Door de afschaffing van de areaalbeperkingen mag de komende jaren een uitbreiding van de akkerbouwproductie in de VS worden verwacht. Deze zal een drukkend effect hebben op de wereldgraanmarkt. De OECD verwacht dat in 2000 de graanprijzen op de wereldmarkt gemiddeld een kwart lager zullen zijn dan in 1995 (zie tabel 1.7).

De vraag is wat de VS doen wanneer de wereldmarktprijzen weer scherp zouden dalen. Op dit moment is daar tegen de zin van de Democraten minder voor geregeld dan voorheen. Bij de ondertekening van de wet verklaarde president Clinton aan het Congres voorstellen te zullen doen om een nieuw vangnet voor een situatie met lage prijzen te scheppen. Ook in de VS blijft de inhoud van het landbouwbeleid dus ter discussie staan.

De nieuwe wet heeft mogelijk gevolgen voor de Mac Sharry-toeslagen van het EU-landbouwbeleid. In het GATT-akkoord zijn deze net als de deficiency payments van de VS, uitgezonderd van reductieverplichtingen. Nu de deficiency payments zijn vervangen door toeslagen die niet aan de productie zijn gekoppeld, hebben de VS geen belang meer bij uitzonderingen voor toeslagen die wel aan de productie gekoppeld zijn, zoals de huidige toeslagen in de EU. Daardoor zou dit element van het EU-beleid in een volgende WTO-ronde wel eens extra onder druk kunnen komen te staan.

1.3 De landbouw in de EU

1.3.1 Productie, prijzen en inkomens

Het volume van de landbouwproductie in de EU-15 was in 1995 vrijwel gelijk aan dat in de twee voorafgaande jaren (tabel 1.9). Dit betekent weliswaar een onderbreking van de groei in de afgelopen decennia, maar daarmee is niet gezegd dat het op productiebeheersing gerichte beleid momenteel op alle fronten succesvol is. Achter de stabilisatie gaan namelijk uiteenlopende ontwikkelingen per product schuil: een stijging van de akkerbouwproductie en van melk en pluimveevlees, een daling van de tuinbouwproductie en een vrijwel onveranderde productie van eieren, rund-, varkens- en schapenvlees.

Het volume van de aangekochte productiemiddelen in de EU-15 nam in 1995 met ruim een half procent toe (Eurostat, 1996a). In combinatie met een vrijwel gelijkblijvende productie wijst dit op een ongunstige productiviteitsontwikkeling. Het verbruik van veevoeder, dat de grootste component van de aangekochte productiemiddelen vormt, ging met 0,5% omhoog. Het verbruik van kunstmest en bestrijdingsmiddelen is net als in 1994 met zo'n 1% gestegen. Daarmee lijkt een einde te zijn gekomen aan de neerwaartse trend, die zich tussen 1989 en 1993 in dit middelenverbruik voordeed. De stijging hangt vermoedelijk samen met de verlaging van het verplichte braakpercentage.

Tabel 1.9 Productievolume, ruilvoet en inkomen van de landbouw in de EU a)

	Volume bruto-productie		Ruilvoet b)		Reëel agrar. inkomen per arbeidskracht c)		Gezinsinkomen per gezinsarbeidskracht x 1.000 ecu d)	
	1994 (v)	1995 (r)	1994 (v)	1995 (r)	1994 (v)	1995 (r)	1992/93	1993/94
België	-3,2	1,4	6,4	-4,1	10,3	-11,6	20,7	23,0
Denemarken	-2,4	1,0	8,1	0,9	31,8	22,8	2,5	6,3
Duitsland	-2,7	2,2	0,4	-0,6	7,1	7,8	10,7	10,7
Griekenland	3,8	-0,7	2,4	-2,0	10,4	2,2	5,1	5,2
Spanje	-3,3	-5,0	9,9	2,8	22,5	-0,6	12,1	13,2
Frankrijk	1,2	1,6	2,3	-1,1	15,4	5,9	14,8	14,5
Ierland	-1,4	3,9	-0,8	-1,1	9,0	5,7	11,2	10,7
Italië	-0,6	-0,6	1,0	-1,6	3,6	4,8	8,7	8,5
Luxemburg	-1,1	4,3	0,6	-1,2	2,0	8,8	20,3	20,9
Nederland	1,4	1,2	4,0	-4,2	29,3	-5,1	17,4	17,4
Portugal	4,2	0,2	0,6	2,7	34,8	6,7	1,9	1,2
Ver. Koninkrijk	1,4	0,2	1,4	4,9	3,7	16,2	20,3	22,6
Finland	-0,9	-1,7	-2,1	-20,6	-1,2	-5,7	-	-
Oostenrijk	-1,0	-2,2	0,0	-19,9	21,1	4,4	-	-
Zweden	2,7	1,3	1,2	-5,5	-16,8	55,4	-	-
EU-12	-0,4	0,3	3,2	-0,2	12,2	4,6	9,6	9,8
EU-15	-0,3	0,2	3,1	-0,8	12,0	4,7	-	-

a) Mutatie in procenten ten opzichte van voorgaand jaar; b) Verhouding opbrengstprijzen en prijzen aangekochte productiemiddelen; c) In vorige edities van het Landbouw-Economisch Bericht werd het inkomen per gezinsarbeidskracht weergegeven; dit kengetal is voor EU-15 niet beschikbaar; d) Bedrijven EU-landbouwboekhoudnet; de ondergrens van de opgenomen bedrijven verschilt van land tot land.

Bronnen: Eurostat, 1996a en Europees Boekhoudnet van Landbouwbedrijven.

Hogere opbrengstprijzen

De gemiddelde opbrengstprijs van alle agrarische producten in de EU-12 ging in 1995 met 2,5% omhoog. In Finland en Oostenrijk, die sinds 1 januari 1995 deel uit maken van de EU, daalden de opbrengstprijzen met respectievelijk 37% en 23%. Dat kwam doordat de prijzen in deze landen tot aan de toetreding op een veel hoger niveau lagen dan in de EU. In Zweden, de derde nieuwe lidstaat, bevonden de prijzen zich op het tijdstip van toetreding al op ongeveer hetzelfde niveau als in de EU; hier gingen de prijzen in 1995 met slechts 1% omlaag. De prijsstijging van de plantaardige producten in de EU-12 kwam uit op zo'n 4%, terwijl die van de dierlijke producten tot 0,5 à 1% beperkt bleef. Vooral de prijzen van fruit, wijn en olijfolie (ruim 10%), varkensvlees (6%) en aardappelen (3,5%) gingen omhoog; prijsdalingen werden genoteerd voor oliezaden, rund- en pluimveevlees en eieren (5 tot 7%). De prijzen van granen stegen - ondanks de verlaging met 7% van de officiële steunprijs -

met circa 1%. Deze ontwikkeling was het gevolg van het vrij lage aanbod op de graanmarkten, de grotere vraag naar granen voor veevoerders, de kleine interventievoorraad en de hoge wereldmarktprijzen.

De prijzen van aangekochte productiemiddelen waren in 1995 ruim 2% hoger dan in het jaar daarvoor. Vooral kunstmest liet een forse prijsstijging zien (8%), terwijl veevoeder bijna 1% goedkoper werd. De ruilvoet - de prijsverhouding van producten en productiemiddelen - verslechterde in 1995 voor de EU-15 met bijna 1% (tabel 1.9). Als er echter geen rekening met de invloed van de drie nieuwe lidstaten wordt gehouden, is er sprake van een vrijwel ongewijzigde ruilvoet. De reële opbrengstprijzen van agrarische producten in de EU-12 daalden gemiddeld met 0,6% (1,8% voor EU-15). De reële prijsontwikkeling liep uiteen van -8% in België tot +6% in het VK. In Nederland bedroeg de reële prijsdaling 5%. De verschillen tussen de landen hangen samen met uiteenlopende inflatiecijfers en met agromonetaire ontwikkelingen.

Reële gezinsinkomens in EU omhoog

De hiervoor beschreven ontwikkelingen leidden ertoe dat de bruto toegevoegde waarde van de agrarische sector in de EU-12 in 1995 nominaal met 2,4% steeg (0,4% voor EU-15). Het totale bedrag aan gemeenschappelijke en nationale subsidies en toeslagen nam in de EU-12 met ruim 12% toe tot circa 30 miljard ecu, wat overeenkomt met zo'n 15% van de brutoproductiewaarde. Deze stijging was grotendeels het gevolg van de verdere doorvoering van de Mac Sharry-hervorming. Nederland en Duitsland waren de enige lidstaten waar het bedrag aan subsidies en toeslagen terugliep (3%). Dit had vooral te maken met een vermindering van enkele nationale steunmaatregelen. In de drie nieuwe lidstaten ging het bedrag aan subsidies en toeslagen als gevolg van overgangsmaatregelen fors omhoog: met ruim 80% in Finland en Zweden en met 150% in Oostenrijk. De productiegebonden belastingen in de EU-12 veranderden in 1995 vrijwel niet, terwijl de bedragen aan afschrijvingen, rente en betaalde pacht met enkele procenten stegen. Een en ander had tot gevolg dat het netto agrarisch inkomen van de totale sector in de EU-15 naar schatting met 5% toenam. Rekening houdend met een inflatie van circa 3% en een afname van het aantal arbeidskrachten van 2 à 3%, deed zich in 1995 in de EU-15 een verbetering voor van het reële inkomen uit bedrijf per arbeidskracht met bijna 5% (tabel 1.9). Hoewel deze toename slechts de helft bedroeg van die in het jaar daarvoor, is het op wat langere termijn bezien een aanzienlijke stijging. Het reële inkomen per arbeidskracht in de EU kwam hiermee in 1995 zo'n 15% boven het niveau van 1990 en zo'n 35% boven dat van 1980.

De inkomensontwikkeling in 1995 vertoonde een grote spreiding tussen de lidstaten. In België (-12%), Finland (-6%), Nederland (-5%) en Spanje (-1%) liep het reële inkomen per arbeidskracht terug, terwijl de toename in de overige lidstaten varieerde van 2% in Griekenland tot 23% in Denemarken en zelfs 55% in Zweden. Opmerkelijk is dat de forse inkomensdaling na toetreding tot de EU, waarvoor de nieuwe lidstaten vreesden, zich in Zweden en Oostenrijk niet heeft voorgedaan en in Finland vrij beperkt bleef. Naast een afname van het aantal arbeidskrachten in 1995, die ongeveer even groot was als in het jaar

daarvoor, werd de daling in de opbrengstprijzen in deze landen vooral gecompenseerd door de forse toename van de subsidies.

Inkomensontwikkeling in Nederland stagneert

Sinds het begin van de jaren negentig blijft de reële inkomensontwikkeling in Nederland aanzienlijk achter bij het EU-gemiddelde. Dit is ook het geval in België, Griekenland, Luxemburg en Portugal. Het VK zag daarentegen het reële inkomen per arbeidskracht tussen 1990 en 1995 met de helft toenemen, in Ierland nam het met een derde toe en Denemarken en Spanje noteerden een stijging van een kwart. De stagnatie van de inkomens in Nederland wordt onder andere veroorzaakt door het feit dat ons land relatief weinig van de toelagen van de Mac Sharry-hervorming profiteert en door de langzame afname van het arbeidsvolume. In de EU-12 verminderde het totale arbeidsvolume in de landbouw tussen 1990 en 1995 met 20%, in Nederland slechts met ruim 6% (Eurostat, 1996a:183). Daarnaast is de ruilvoet voor agrarische produkten in Nederland tussen 1990 en 1995 met meer dan 10% verslechterd. In de hele EU was dat de helft minder. Dit verschil hangt althans voor een deel samen met het uiteenlopende productiepakkett.

Overigens liggen de Nederlandse inkomens nog steeds ver boven het EU-gemiddelde. De bruto toegevoegde waarde per arbeidskracht, gemeten in koopkrachtpariteiten, was in 1994 bijna twee derde hoger dan het EU-gemiddelde, maar dit was duidelijk minder dan in de jaren tachtig, toen het ruim tweemaal zo hoog was (Eurostat, 1996a:139).

Uit gegevens van het Europese boekhoudnet blijkt dat in 1993/94 de hoogste gezinsinkomens per gezinsarbeidskracht werden behaald in België, het VK en Luxemburg en dat Nederland op de vierde plaats kwam (tabel 1.9). Twee jaar eerder voerde Nederland deze ranglijst nog aan. De laagste gezinsinkomens per gezinsarbeidskracht werden in Portugal, Griekenland en Denemarken verdiend.

Inkomen uit agrarische activiteiten op veel bedrijven van ondergeschikt belang

Veel agrarische huishoudens hebben inkomsten uit niet-agrarische activiteiten. Daardoor vormt het agrarisch inkomen in veel gevallen geen goede maatstaf voor de levensstandaard van de agrarische gezinnen. De overige inkomsten bestaan grotendeels uit lonen, sociale uitkeringen en opbrengsten van vermogen. Eurostat coördineert al zo'n tien jaar een onderzoek naar het totale inkomen van agrarische huishoudens. Dit zijn de huishoudens die aangeven dat agrarische activiteiten de belangrijkste bron van inkomsten vormen. Het aantal agrarische huishoudens in de EU-12 kwam in 1987 overeen met zo'n 40% van het aantal landbouwbedrijven, waaruit blijkt dat op veel bedrijven het landbouwincome van ondergeschikt belang is (Eurostat, 1996b:21). Dit percentage varieert van 25 à 30 in Spanje, Italië en Portugal tot 100 in het VK. In de agrarische huishoudens in Duitsland, Griekenland, Portugal en Finland is minder dan de helft van het totale inkomen afkomstig uit agrarische activiteiten; in de Benelux-landen en Ierland is dit meer dan twee derde. Een kleiner

aandeel van het agrarisch inkomen in het totale inkomen geeft aan dat agrarische huishoudens minder gevoelig zijn voor wijzigingen in het landbouwbeleid. Omdat het inkomen uit niet-agrarische activiteiten minder fluctueert dan het inkomen uit agrarische activiteiten, heeft dit een stabiliserend effect op het totale besteedbare inkomen.

Totale inkomen agrarische huishoudens meestal boven nationaal gemiddelde

Het totale besteedbare inkomen van de agrarische huishoudens ligt in veel lidstaten boven het gemiddelde van alle huishoudens; alleen in Portugal blijft het ver achter. In Nederland was het totale inkomen van de agrarische huishoudens aan het begin van de jaren negentig gemiddeld zelfs bijna drie keer zo hoog als het algemene gemiddelde. Dit cijfer geeft overigens een te rooskleurige voorstelling van zaken, doordat huishoudens met een tijdelijk laag inkomen uit agrarische activiteiten buiten de groep van agrarische huishoudens vallen. Daarnaast wordt geen rekening gehouden met verschillen in het aantal gewerkte uren. Omdat in het gemiddelde van alle huishoudens ook de over het algemeen lage inkomens van uitkeringsgerechtigden zitten, geeft een vergelijking met vergelijkbare beroepsgroepen een beter beeld van de inkomenssituatie. In de meeste lidstaten ligt het totale inkomen van huishoudens van overige zelfstandigen boven dat van de agrarische huishoudens. Als het totale inkomen wordt uitgedrukt per persoon van het huishouden, zijn de verschillen tussen de inkomens van de agrarische huishoudens en alle huishoudens wat kleiner, doordat de agrarische huishoudens gemiddeld meer personen tellen. Uit deze vergelijking blijkt dat de agrarische huishoudens - mede dankzij het landbouwbeleid - qua inkomen geen achtergestelde groep vormen. Omdat hier naar nationale gemiddelden wordt gekeken, kan dit wel het geval zijn voor individuele huishoudens of groepen van huishoudens in bepaalde regio's.

1.3.2 Landbouwuitgaven

De uitgaven voor het markt- en prijsbeleid in de EU gingen in 1995 met ruim 3% omhoog tot 34,5 miljard ecu, waarmee ze weer op het niveau van 1993 kwamen (tabel 1.10). De stijging werd vooral veroorzaakt door hogere uitgaven voor akkerbouwprodukten (19%) en rundvlees (16%), die samenhangen met de verdere doorvoering van de Mac Sharry-hervorming. Zo werden er in de akkerbouwsector meer uitgaven gedaan voor toeslagen en braaklegpremies, terwijl in de rundvleessector de premies voor zoogkoeien en stieren hogere uitgaven vergden. Ook gingen de uitgaven in de groente- en fruitsector omhoog (18%), wat het gevolg was van een hogere steun voor de verwerking van citrusvruchten en voor het rooien van fruitbomen. Door een vertraging in de uitbetaling van de oopremies in 1994, lieten de uitgaven voor schapenvlees een stijging van bijna 40% zien. De uitgaven voor zuivel (-5%), suiker (-11%), olijfolie (-53%) en wijn (-27%) gingen daarentegen omlaag. Dit had achtereenvolgens te maken met de vrijwel verdwenen interventievoorraden van magere melkpoeder en boter, met lagere interventiekosten voor suiker, met betalingsachterstanden bij de steun voor olijfolie en met lagere uitgaven voor de inter-

Tabel 1.10 Enkele gegevens over het EU-budget (in miljarden ecu) a)

	1980	1985	1990	1993	1994	1995 b) (v)	1996 b) (p)
Totale uitgaven EU	16,06	28,22	46,93	66,86	70,01	75,44	81,89
Idem, in % bruto binnenlands product EU	0,71	0,84	0,99	1,13	1,19	1,16	1,19
Uitgaven Landbouwfonds, afdeling Oriëntatie	0,6	0,7	1,83	2,66	3,34	3,57	3,77
Uitgaven Landbouwfonds, afdeling Garantie	11,32	19,74	26,45	34,75	33,41	34,50	40,83
Idem, mutatie in % t.o.v. voorgaand jaar	+8	+8	+2	+8	-4	+3	+18
Idem, in % totale uitgaven EU	70	70	56	52	48	46	50
Eigen middelen landbouwsector	2,00	2,18	2,08	2,14	2,30	2,16	2,18
Netto-uitgaven Landbouwfonds in procenten netto-inkomsten landbouwsector	22	30	33	46	43	39	-
Uitgaven naar sectoren:							
- zuivel (na aftrek mvh) c)	4,75	5,93	4,96	5,21	4,25	4,03	4,21
- rundvlees	1,36	2,75	2,83	3,99	3,47	4,02	5,46
- granen (na aftrek mvh) d)	1,67	2,31	3,80	6,56	12,65	15,02	17,19
- oliehoudende zaden d)	0,34	1,11	3,48	3,06	-	-	-

a) Een ecu (voorheen European Currency Unit = Europese Valuta Eenheid) bedroeg in 1995 \pm f 2,08; b) Betreft EU-15; c) mvh = medeverantwoordelijkshewing; d) Met ingang van 1994 zijn de uitgaven voor oliezaden en eiwitgewassen op de post granen geboekt.

Toelichting: De netto-uitgaven van het Landbouwfonds worden berekend door de totale uitgaven voor de afdelingen Oriëntatie en Garantie te verminderen met de eigen middelen (de heffingen in de suikersector en die op geïmporteerde agrarische producten) van de landbouwsector.

Bron: Diverse documenten van de EU-Commissie, aangevuld met schattingen van LEI-DLO.

ventie voor wijn en voor het rooien van wijngaarden. De uitgaven voor de drie begeleidende maatregelen van de Mac Sharry-hervorming stegen met ruim 300 miljoen ecu tot 830 miljoen ecu. Ruim de helft daarvan was voor de landbouwmilieuverordening; het overige voor de bosbouwmaatregel en de vervroegde uittreding. De uitgaven voor het markt- en prijsbeleid hadden in 1995 voor het eerst ook betrekking op de nieuwe lidstaten Finland, Zweden en Oostenrijk. Doordat er in de toetredingsverdragen geld is gereserveerd voor allerlei overgangsmaatregelen, bleven de uitgaven voor het landbouwbudget in de nieuwe lidstaten in 1995 beperkt tot ruim 200 miljoen ecu.

De uitgaven voor het markt- en prijsbeleid in 1996 worden geschat op 40,8 miljard ecu, wat zo'n 18% hoger is dan in het jaar daarvoor (tabel 1.10). Daarmee worden ze voor het eerst gelijk aan het zogenaamde "landbouwrichtsnoer", dat in 1988 is ingesteld. Het richtsnoer wordt jaarlijks opgehoogd met een percentage dat is afgeleid van de economische groei en de inflatie in de EU en vormt een plafond voor de landbouwuutgaven. Het grootste deel van de stijging van de uitgaven komt evenals in 1995 voor rekening van de akker-

bouwsector, de rundvleessector en de begeleidende maatregelen. Daarnaast zijn er op de begroting van 1996 hogere uitgaven voor groenten en fruit, voor schapenvlees en voor zuivel geraamd. De toename in de rundvleessector heeft voor een groot deel te maken met onvoorziene uitgaven ter waarde van 850 miljoen ecu in verband met de BSE("Gekke-koeienziekte")-perikelen in het voorjaar van 1996. Dit bedrag wordt besteed aan inkomenscompensaties voor rundveehouders. De Europese Commissie is verder van plan om op de begroting van 1997 nog zo'n 500 miljoen ecu voor de BSE-affaire te reserveren. Dit geld wordt gebruikt voor de financiering van slachtprogramma's, interventie-aankopen van rundvlees en inkomenscompensaties voor rundveehouders.

Aandeel Nederland in EU-uitgaven gedaald tot 4%

Sinds 1992 is Nederland nettobetaler aan de EU: er wordt meer aan de EU-kas betaald dan er uit wordt ontvangen. Ook het VK, Duitsland, Frankrijk, Italië en België zijn netto-betalers, en op termijn zal dat ook gelden voor de drie nieuwe EU-lidstaten. In 1995 beliep de netto-positie van Nederland -3,7 miljard gulden en dit zal naar verwachting oplopen tot -6 miljard gulden in 1999. De hervorming van de Structuurfondsen (1988) en de Mac Sharry-hervorming zijn de voornaamste redenen voor de omslag in de Nederlandse positie. De hervorming van de Structuurfondsen leidde tot een verhoging van de uitgaven voor regionale ontwikkeling, waar Nederland slechts mondjesmaat in deelt. Door de Mac Sharry-hervorming gingen vooral de uitgaven voor inkomenscompensaties voor granen en rundvlees sterk omhoog. Als kleine graanproducent ontvangt Nederland weinig steun voor de graansector en vanwege de hoge veedichtheid komen veel Nederlandse boeren slechts in beperkte mate in aanmerking voor stieren- of zoogkoeienpremies. De ontvangsten van Nederland uit het EU-budget zijn dan ook gedaald van 3 miljard ecu in 1990 naar 2,4 miljard ecu in 1994. Dit komt overeen met een vermindering van het aandeel van Nederland in het EU-budget van 8% in 1990 tot 4% in 1994 (tabel 1.11). Ook de aandelen van Denemarken, Spanje, Ierland en Italië zijn sinds 1990 afgenomen. Portugal was de enige van de vier arme lidstaten in de EU waarvan het aandeel in de EU-uitgaven tussen 1990 en 1994 toenam. De grootste stijging van de uitgaven van de Structuurfondsen deed zich voor in Duitsland; het merendeel van deze middelen werd besteed in de voormalige DDR.

Wijzigingen in de financiering om nettobetalingpositie te verbeteren?

De grote afdrachten aan Brussel baren de Nederlandse regering zorgen. Door het "eigen-middelen-besluit", dat tijdens de Europese Top in 1992 in Edinburgh is genomen, liggen de uitgaven van de EU en de bijdragen van de lidstaten aan het EU-budget tot 1999 vast. Volgens een interdepartementale werkgroep zou de Nederlandse bijdrage aan Brussel na afloop van het eigen-middelen-besluit kunnen worden verminderd door financiële renationalisatie van het landbouwbeleid (LNV et al., 1995). Financiële renationalisatie houdt in dat de kadergeving op EU-niveau plaatsvindt, maar dat de financiering van inkomenscompensatie op nationaal niveau gebeurt. Zonder gemeenschappelijke

Tabel 1.11 Aandelen (in %) van de EU-lidstaten in de betalingen aan de EU, de totale uitgaven van de EU, het EOGFL-Garantie en de Structuurfondsen a), 1990 en 1994

	Bijdrage aan EU		Totale EU-uitgaven b)		EOGFL-Garantie		Structuurfondsen	
	1990	1994	1990	1994	1990	1994	1990	1994
België	4,3	4,4	2,7	4,2	3,3	3,5	1,3	1,5
Denemarken	1,9	2,0	3,2	2,5	4,2	3,8	0,8	0,9
Duitsland	25,0	33,3	12,9	12,8	16,5	15,7	4,9	13,5
Griekenland	1,4	1,5	8,1	8,0	7,4	8,1	11,5	12,6
Spanje	8,9	7,4	14,4	13,0	8,0	13,2	24,6	19,0
Frankrijk	19,5	19,6	16,9	16,5	19,5	24,0	12,1	9,7
Ierland	0,9	1,0	6,1	4,0	6,3	4,5	16,3	5,1
Italië	14,7	12,1	15,2	8,7	15,7	10,4	16,7	10,3
Luxemburg	0,2	0,3	0,0	0,7	0,0	0,0	0,1	0,1
Nederland	6,3	6,6	8,0	4,0	10,9	5,8	1,1	2,0
Portugal	1,2	1,9	3,0	5,0	0,8	2,1	8,2	13,6
Ver. Koninkrijk	15,8	10,0	8,4	8,7	7,5	8,9	12,4	11,9
Totaal (mrd. ecu)	41,4	64,2	37,3	60,3	26,4	33,6	9,4	13,4

a) EOGFL-Oriëntatie, Regionaal Fonds en Sociaal Fonds; b) Percentages tellen niet op tot 100% omdat een deel van de uitgaven niet aan lidstaten worden toegerekend.

Bron: Jaarverslag van de Europese Rekenkamer, diverse jaren.

kadergeving, zoals maxima aan de inkomenscompensaties voor boeren, kunnen marktverstoringen ontstaan. Scenarioberekeningen wijzen uit dat de uitgaven voor de Nederlandse schatkist bij voortzetting van het huidige landbouwbeleid in 1999 zo'n 5,6 miljard gulden (circa 0,7% van het bruto nationaal inkomen in 1999) zullen bedragen (LNV et al., 1995). In deze scenario's wordt renationalisatie gekoppeld aan een liberalisering van het markt- en prijsbeleid met directe inkomensstoeslagen. Wanneer het GLB wordt afgeschaft en de boeren volledig worden gecompenseerd voor hun inkomensverlies, belopen de uitgaven voor de schatkist in 1999 circa 6,8 miljard gulden. Renationalisatie zou in deze situatie betekenen dat de uitgaven voor de Nederlandse begroting uitkomen op 5,8 miljard gulden, wat nauwelijks meer is dan de uitgaven bij voortzetting van het huidige beleid. Renationalisatie is goedkoper voor Nederland dan betaling van de inkomenscompensaties door de EU, omdat Nederland dan alleen maar de Nederlandse boeren hoeft te compenseren. Pas wanneer de inkomensverliezen voor boeren niet volledig worden gecompenseerd, leidt renationalisatie tot besparingen. De berekeningen richten zich eenzijdig op de budgettaire gevolgen van renationalisatie; omdat volledige inkomenscompensatie erg duur blijkt, is de keuze voor gedeeltelijke inkomenscompensaties vanuit budgettair oogpunt aantrekkelijker.

Andere voorstellen om de netto betalingen aan banden te leggen zijn een nettobegrenzer aan de betalingspositie, die functioneert als een plafond, en het beperken van de uitgaven van de Structuurfondsen tot de vier armste EU-lidstaten (LNV et al., 1995). Op dit moment wordt ongeveer de helft van de

middelen van de Structuurfondsen in de rijkere EU-lidstaten besteed. Regionaal ondersteuningsbeleid via de Structuurfondsen houdt in dat lidstaten zich aan EU-doelstellingen moeten committeren. Het is efficiënter als de rijkere lidstaten hun eigen regionaal beleid ontwikkelen volgens hun eigen prioriteiten dan dat ze via EU-regelgeving het regionaal beleid in andere rijkere lidstaten medefinancieren. Het beperken van de uitgaven van de Structuurfondsen tot Spanje, Portugal, Griekenland en Ierland zou in 1999 een verbetering van de nettopositie van Nederland met ruim 850 miljoen gulden opleveren.

1.3.3 Prijsbesluiten en agromonetaire maatregelen

Het seizoen 1995/96 was het derde en laatste waarin de Mac Sharry-hervorming gestalte kreeg. In het kader van die hervorming waren voor de institutionele prijzen van enkele producten meerjarige afspraken gemaakt. In juni 1995 werden conform die afspraken de interventieprijzen van granen (-7,4%) en van rundvlees (-5,5%) verlaagd en de compenserende toeslagen en premies verhoogd. Voor producten die buiten de hervorming waren gehouden, zoals suiker, wijn en groente en fruit, werden gelijkblijvende ecu-prijzen vastgesteld.

De prijsvoorstellen voor het seizoen 1996/97, die de Commissie in februari 1996 bekendmaakte, stonden in het teken van het behoud van de gerealiseerde hervorming. Voor vrijwel alle producten werden ongewijzigde ecu-prijzen voorgesteld. De opvallendste punten in het pakket betroffen vereenvoudigingen van de braakregeling en van de stierenregeling. Voor de laatste regeling stelde de Commissie voor om de eerste stierenpremie met 14% te verhogen, deze enkele maanden later uit te keren en de tweede stierenpremie af te schaffen. Voor de braak werd een uniform basispercentage van 18% voorgesteld, in plaats van de huidige 15% voor roterende en 20% voor niet-roterende braak. Overigens treedt dit basispercentage alleen in werking wanneer de Raad geen overeenstemming bereikt over een afwijkend percentage.

Bij de eind juli 1996 genomen prijsbesluiten werden de voorstellen van de Commissie in grote lijnen overgenomen. Het basispercentage voor braak werd op 17,5% vastgesteld en het feitelijke braakpercentage voor de oogst van 1997 op 5%. Voor de rundvleessector, die door de BSE-crisis wordt geteisterd, werden aanvullende steunmaatregelen aangekondigd. Tegelijk met de prijsbesluiten werd een akkoord bereikt over een hervormingspakket voor de groente- en fruitsector. Een van de discussiepunten betrof de bepaling van financiële steun van de EU voor door producentenorganisaties beheerde fondsen ten behoeve van produktpromotie en het uit de markt nemen van overschotproducten. De EU-steun werd beperkt tot 4% van de totale produktiewaarde van alle producentenorganisaties, mits het totaal niet groter is dan 2% van de gezamenlijke omzet van de producentenorganisaties. Vanaf 1999 zullen de grenzen worden opgehoogd tot respectievelijk 4,5% en 2,5%.

Groene koersen van de D-mark en gulden gedevalueerd

Nadat enkele jaren geleden al de monetaire compenserende bedragen (mcb) waren afgeschaft, werd in 1995 de switch-over weggewerkt, de (gefa-

Tabel 1.12 *Ontwikkeling institutionele prijsniveaus in nationale munt als gevolg van aanpassing groene koersen (1 januari 1993=100)*

	1 januari 1994	1 januari 1995	1 januari 1996	7 juli 1996
België/Luxemburg	101,5	101,5	98,3	98,3
Denemarken	104,1	104,1	100,9	100,9
Duitsland	100,0	100,0	97,8	98,3
Griekenland	106,9	114,2	121,3	121,3
Spanje	114,6	116,5	120,0	120,0
Frankrijk	101,1	101,1	101,1	101,1
Ierland	111,1	111,1	114,0	114,0
Italië	108,5	114,3	125,4	117,6
Nederland	100,0	100,0	97,4	97,8
Portugal	113,1	114,2	114,2	114,2
Verenigd Koninkrijk	98,1	101,5	110,1	107,2
Finland a)	n.v.t.	100,0	101,1	103,7
Oostenrijk a)	n.v.t.	100,0	97,7	98,3
Zweden a)	n.v.t.	100,0	101,6	95,0

a) EU-lid per 1 januari 1995.

Bron: Berekend op basis van gegevens Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.

seerde) aanpassing van de groene koersen aan de werkelijke muntkoersen geregeld en werden EU-compensaties voor groene-koersrevaluaties vastgesteld. Daarbij werd de groene koers van de gulden voor de Mac Sharry-steunbedragen tot en met 1 januari 1999 bevroren op het niveau dat gold voor de 2,57% revaluatie van de groene koers op 1 juli 1995 (zie Landbouw-Economisch Bericht 1995:59-63).

In tabel 1.12 wordt een beeld gegeven van de gevolgen van de groenekoersaanpassingen sinds 1993 voor het (nominale) niveau van de institutionele prijzen in nationale munt. In de meeste landen was het effect prijsverhogend, met name in Spanje en Griekenland. In Italië is de prijsverhoging, die halverwege 1995 zelfs meer dan 30% bedroeg, door de opwaardering van de lire weer onder de 20% gekomen. In Nederland, België/Luxemburg, Duitsland, Zweden en Oostenrijk was per saldo sprake van een prijsverlaging, en wel het meest in Zweden. Het is overigens opmerkelijk dat de groene koersen van de D-mark en de gulden medio 1996, voor het eerst sinds het ontstaan van de groene koersen in 1969, enkele keren moesten worden gedevalueerd. Daarbij ging het om kleine (landbouwprijsverhogende) aanpassingen, die maar in beperkte mate opwegen tegen de (landbouwprijsverlagende) revaluaties in 1995.

Compensatie voor effect revaluatie

In het kader van de compensatieregeling voor aanzienlijke revaluaties van groene koersen werden in 1995 per land maximumbedragen vastgesteld, waarvan de helft door de EU wordt gefinancierd. De lidstaten zijn echter niet verplicht de EU-compensatie aan te vullen. Duitsland en Luxemburg hebben

het voornemen uitgesproken om de EU-compensatie tot het maximumbedrag met nationale middelen aan te vullen. Nederland heeft aanvullende financiering afgewezen uit budgettaire overwegingen en omdat de werkelijke prijzen hoger zijn dan de interventieprijzen. Het maximale compensatiebedrag voor Nederland is door de EU bepaald op 218 miljoen gulden per jaar. Volgens de Nederlandse regeling ontvangt de sector over 1995 een bedrag van 109 miljoen gulden en over 1996 en 1997 respectievelijk ongeveer 73 en 36 miljoen gulden. Deze bedragen komen overeen met de bijdrage van de EU. De compensatiebedragen zijn vooral bestemd voor de zware-marktordeningsproducten en zullen voor wat betreft 1995 en 1996 rechtstreeks aan de agrariërs worden uitbetaald in de vorm van toeslagen per hectare en per dier. Het bedrag voor 1997 is voor "generieke maatregelen" waarschijnlijk in de sfeer van ziektepreventie en/of voor steun aan een "rampenfonds" voor de sector.

Naast de bovengenoemde compensatieregeling is er in oktober 1995 voor de lidstaten een mogelijkheid geschapen om een volledig nationaal gefinancierde compensatie te verstrekken aan sectoren die aanzienlijke inkomensverliezen oplopen als gevolg van lagere muntkoersen in andere lidstaten. In antwoord op kamervragen stelde LNV-minister Van Aartsen dat hij van deze regeling geen gebruik wil maken, omdat hij een beroep hiervoor op de algemene middelen niet te verantwoorden acht. Hij voerde daarbij aan dat ook andere exportsectoren worden geconfronteerd met mogelijke verliezen als gevolg van concurrentie uit landen met een zwakke munt en dat een harde gulden de Nederlandse agrarische sector ook kostenvoordelen biedt. Frankrijk en België hebben wel initiatieven genomen om van de nieuwe mogelijkheid gebruik te maken. De betreffende programma's behoeven goedkeuring van de Europese Commissie, die ze vooral toetst op mogelijke concurrentieverstorende effecten.

1.3.4 De hervorming van het EU-markt- en prijsbeleid

De overeengekomen evaluatie in 1997 van de uit 1992 daterende Mac Sharry-regelingen vormt aanleiding voor een nieuwe discussie over een verdere hervorming van het EU-landbouwbeleid. De belangrijkste reden voor een eventuele aanpassing van het landbouwbeleid is gelegen in externe ontwikkelingen, vooral de uitbreiding van de EU in oostelijke richting (zie paragraaf 1.1.2) en de komende nieuwe WTO-onderhandelingen. Er lijken daarentegen geen zwaarwegende interne argumenten te zijn waarom de Mac Sharry-regelingen niet in grote lijnen zouden kunnen worden voorgezet. De stijging van de uitgaven blijft de laatste jaren binnen de perken (paragraaf 1.3.2), de inkomens gaan omhoog (paragraaf 1.3.1) en er is geen sprake meer van grote overschotten (hoofdstuk 2). De EU-Commissie stelt dan ook dat "het hervormde landbouwbeleid goed functioneert" (EC, 1995c:7), terwijl ook voor zuidelijke producten zoals wijn, groente en fruit hervormingen in gang zijn gezet.

Verdere aanpassing EU-landbouwbeleid nodig vanwege GATT-akkoord?

De afwezigheid van omvangrijke interventievoorraden biedt vanzelfsprekend geen garantie dat er na verloop van tijd niet opnieuw overschotten zul-

len ontstaan. De prognoses van de OECD wijzen echter vooralsnog niet in die richting (paragraaf 1.2.2), maar de Europese Commissie verwacht na 2000 toenemende overschotten in de graansector. Daarnaast kunnen zich andere ontwikkelingen voordoen die, gegeven het GATT-akkoord, in de toekomst een verdere aanpassing van het EU-landbouwbeleid noodzakelijk maken. De ontwikkeling van de wereldmarktprijzen en het verloop van de koers van de dollar ten opzichte van de ecu vormen daarvan duidelijke voorbeelden. Naarmate de wereldmarktprijzen en de dollarkoers lager zijn, zal de EU zijn interne beleid sterker moeten aanpassen. De conclusies van de eerste studies hierover waren in het algemeen dat, gegeven de Mac Sharry-hervorming, met beperkte verdere aanpassingen kon worden volstaan (zie Van Berkum, 1994 en Buchholz et al., 1994). Wanneer de eerder besproken verwachtingen van de OECD over de toekomstige wereldmarktprijzen zouden worden bewaarheid, is het niet uitgesloten dat de aanpassingen ingrijpender moeten zijn (paragraaf 1.2.2).

Een vergelijking van het door de OECD in 2000 verwachte uitvoervolume van de EU met de GATT-verplichtingen (tabel 1.13) doet vermoeden dat er voor granen vanuit dat oogpunt een beperkte aanpassing nodig is van in totaal zo'n 2,3 miljoen ton graan. Dat is iets meer dan 1% van de productie. Voor boter, magere-melkpoeder en rundvlees liggen de verwachte exporthoeveelheden lager dan de toegestane, zodat daarbij helemaal geen problemen zouden optreden. Als de prognoses van de OECD juist zijn, zouden er wel problemen zijn te verwachten bij kaas, varkensvlees en pluimveevlees. Voor de hand ligt dat voor die producten de exportvolumes en/of de exportsubsidies worden verlaagd. Dan zal meer productie binnen de EU (moeten) worden afgezet, met als gevolg lagere prijzen en een verdringing van de invoer. Overigens zijn de werkelijke gevolgen van het GATT-akkoord voor de agrarische sector in de EU sterk afhankelijk van allerlei, min of meer autonome ontwikkelingen en kan een

Tabel 1.13 *Overzicht GATT-verplichtingen EU-15 inzake gesubsidieerde export (x 1.000 ton)*

Product	Volume gesubs. export		Verwacht volume in 2000 (3)	Verschil (2) en (3) (4)
	basisperiode (1)	2000 (2)		
Tarwe	18.276	14.439	16.400	-1.961
Voedergraan	13.726	10.843	11.200	-357
Suiker a)	1.612	1.274	-	-
Boter	506	399	201	198
Magere-melkpoeder	345	273	257	16
Kaas	407	321	406	-85
Rundvlees	1.040	822	731	91
Varkensvlees	561	444	635	-191
Pluimveevlees	362	286	500	-214
Eieren	125	99	-	-

a) Exclusief ACP-suiker.

Bronnen: Agra Europe, Londen, 8 maart 1996; en OECD, 1996b.

procent meer of minder productie- of consumptiegroei tot heel andere uitkomsten leiden. Zo is voor rundvlees het beeld inmiddels ongunstiger geworden doordat de consumptie in de EU is verminderd als gevolg van de "gekkekoeienziekte" (paragraaf 2.3.2). Aannemelijk is dat na een nieuwe onderhandelingsronde over een verdere liberalisatie van de wereldhandel, gesubsidieerde export naar de wereldmarkt nog moeilijker zal zijn dan nu het geval is.

Kritiek op landbouwbeleid

Hoewel er eigenlijk minder reden toe is dan in het verleden, lijkt de kritiek op het landbouwbeleid niet af te nemen. Vooral het heersende marktdenken, waarin weinig ruimte is voor een omvangrijk ingrijpen van de overheid in de prijsvorming, is daar debet aan. Deze kritiek is nagenoeg even oud als het EU-landbouwbeleid zelf, maar heeft in het verleden weinig effect gehad. Onder meer vanwege de verminderde electorale betekenis van de agrarische bevolking kan dat nu anders zijn. In ieder geval is de kritiek van invloed op de sfeer van de discussie. Hierbij is van belang dat het beleid voor de landbouwsector veel minder dan voorheen op zichzelf staat, maar meer en meer wordt ingebed in andere doelstellingen, dan wel daaraan ondergeschikt wordt gemaakt. Daarbij moet vooral worden gedacht aan algemene "geopolitieke" overwegingen, zoals het aanhalen van de banden met Noord-Afrikaanse en Midden- en Oost-Europese landen, en aan milieu en landschap.

Een belangrijk punt van kritiek betreft de kosten voor consumenten en belastingbetalers, die onnodig miljarden guldens kwijt zouden zijn aan het EU-landbouwbeleid (zie bijvoorbeeld: Kol en Kuijpers, 1996). Dit onderdeel van de kritiek is voornamelijk gebaseerd op analyses waaraan allerlei veronderstellingen ten grondslag liggen en waarbij meestal een vergelijking wordt gemaakt met een situatie van volledige vrijhandel. Stolwijk wijst er terecht op "dat op grond van louter economische theorie niet beweed mag worden dat volledige vrijhandel, welvaartstheoretisch, het beste beleid is" (Keyzer et al., 1995:13). Zo wordt veelal uitgegaan van het huidige wereldmarktprijspeil om de kosten van het EU-markt- en prijsbeleid voor consument en belastingbetaler te berekenen, wat dan in relatie tot bijvoorbeeld de toegevoegde waarde van de agrarische sector, onwaarschijnlijk hoge bedragen oplevert. Stolwijk en Veenendaal geven aan dat deze berekeningswijze onjuist is en leidt tot een overschatting van de steun aan de landbouw en dus van de kosten voor consument en belastingbetaler (Stolwijk en Veenendaal, 1995:30 en verder). Aan de invloed van veranderingen in het beleid van de EU voor de wereldmarkt wordt in deze analyses vaak onvoldoende aandacht besteed; een vermindering van de ondersteuning binnen de EU leidt tot hogere wereldmarktprijzen, waardoor een deel van de voor de consument berekende voordelen achterwege blijft.

Prijsbeleid nadelig voor milieu en landschap?

Een ander punt van kritiek is dat het vigerende markt- en prijsbeleid zou leiden tot een intensieve landbouwproductie en daarmee nadelig zou zijn voor milieu en landschap, terwijl lagere prijzen op dit gebied positief zouden uit-

werken (zie bijvoorbeeld Vermuë, 1994). Dit punt lijkt aan betekenis te winnen, onder meer door de grotere aandacht voor het milieu.

In dit kader wordt wel gewezen op het positieve verband tussen het niveau van de opbrengstprijzen en het gebruik van kunstmest en bestrijdingsmiddelen per hectare in de verschillende landen (OTA, 1995:145). Omdat het gebruik van kunstmest en bestrijdingsmiddelen economisch gezien interessanter is naarmate de opbrengstprijs van het betreffende product hoger is, zit hierin een kern van waarheid. Toch lijkt enige nuancering op haar plaats. In de eerste plaats blijkt het kunstmestverbruik tussen landen met een vergelijkbaar prijsniveau nogal uiteen te lopen. Zo is het gebruik van stikstofkunstmest per hectare op Nederlandse melkveebedrijven gemiddeld meer dan driemaal zo hoog als op melkveebedrijven in Frankrijk en zelfs viermaal zo hoog als in Ierland (Brouwer et al., 1995:37). In beide landen is de melkprijs 5 à 10% lager dan in Nederland. Op Italiaanse melkveebedrijven, die een 10% hogere melkprijs ontvangen dan de Nederlandse, is de stikstofgift nog lager dan in Ierland. Kennelijk spelen naast de opbrengstprijzen ook andere factoren een rol.

In de tweede plaats heeft een deel van de milieuproblemen meer te maken met onevenwichtigheden in het markt- en prijsbeleid dan met het niveau van de bescherming. Het Nederlandse mineralenprobleem hangt althans voor een deel samen met het ontbreken van bescherming tegen de invoer van graanvervangers. In de derde plaats is het de vraag of men moet kijken naar de hoeveelheid chemicaliën per hectare of per eenheid product. Er is een "school" die de stelling verdedigt dat een intensieve landbouw per saldo milieuvriendelijker is omdat dan het verbruik en het verlies aan chemicaliën voor een gegeven hoeveelheid producten het kleinst is en er meer grond overblijft voor natuur (bijvoorbeeld De Wit, 1992).

Prijsverlaging niet zonder meer goed voor milieu

Dijk et al. (1995:12) stellen terecht dat specifieke op vermindering van inputs gerichte maatregelen beter zijn dan prijsverlagingen, terwijl Vermuë concludeert dat prijsverlaging op korte termijn slechts tot een geringe extensivering zal leiden, maar dat op lange termijn het effect iets groter zal zijn (Vermuë, 1994:43). Daarnaast kan een deel van de milieuproblemen worden onderzocht door gerichte investeringen, vooral in de veehouderij en de overdekte teelten. Bij hogere prijzen en dito inkomens zijn daarvoor meer mogelijkheden dan bij lagere. Voorts bestaat het huidige landbouwbeleid niet alleen uit prijs- ondersteuning: er worden op grote schaal hectare- of diertoelagen gegeven en er zijn productiebeperkingen in de vorm van verplichte braaklegging en quotaregelingen. De laatste leveren per saldo positieve effecten op voor het milieu. Afhankelijk van de uiteindelijke producentenprijs kan afschaffing van bijvoorbeeld de melkquotering leiden tot een uitbreiding van de melkveestapel en daarmee tot een verzwaring van het Nederlandse mestprobleem (LNV, 1996a:25/26; Dijk et al., 1995:143 en verder). Tenslotte kan een drastische verlaging van het prijsniveau een forse schaalvergroting tot gevolg hebben en het is twijfelachtig of dat positief uitpakt voor het in het algemeen tamelijk kleinschalige landschap in West-Europa. Kortom, de opvatting dat het huidige prijs-

beleid slecht is voor milieu en landschap en dat een beleid van lage prijzen zonder meer positief zal zijn, lijkt enigszins ongenueanceerd. Dat neemt niet weg dat (hectare-)toeslagen ruimere mogelijkheden bieden om het beleid meer te richten op behoud van milieu en landschap en op versterking van de plattelandssamenleving dan prijsondersteuning.

Commissie wil voortgaan op ingeslagen weg

Er lijkt een zekere mate van consensus te bestaan over de richting waarin het landbouwbeleid moet worden aangepast: minder nadruk op prijsondersteuning en meer (compenserende) directe toeslagen. Deze toeslagen zullen dan meer gericht worden op het realiseren van doelstellingen in de sfeer van milieu, natuur en landschap ("cross compliance"). De richting waarin het beleid zal gaan, lijkt dus duidelijk.

De vraag is echter hoever de prijsverlagingen zullen gaan en of productiebeperkende maatregelen zoals de braaklegging en de melkquotering zullen worden losgelaten. De Europese Commissie sprak in het najaar van 1995 een voorkeur uit voor voortzetting van de in 1992 uitgezette lijn en dus niet voor een radicale hervorming met prijzen dichtbij het wereldmarktpeil en afschaffing van de productiebeperkende maatregelen (EC, 1995b). Daarbij streeft de Commissie naar een grotere concurrentiekracht voor de landbouw in de EU, naar een geïntegreerd plattelandsbeleid en naar vereenvoudiging van de regelingen. De lidstaten zouden meer vrijheid krijgen bij de uitvoering van de gemeenschappelijke regelingen. In haar afwijzing van een radicale hervorming lijkt de Commissie steun te krijgen van de meerderheid van de lidstaten (LNV, 1996a: 29/30). Dat lijkt eveneens te gelden voor het Europese Parlement; dat heeft althans de Commissie gevraagd om rekening te houden met de inkomens en de toekomstperspectieven van de landbouwers en erop aangedrongen om de communautaire preferentie niet af te zwakken (Bulletin EU, 1996 nr. 1/2:66). Alleen het Verenigd Koninkrijk en Zweden betonen zich voorstander van een radicale hervorming. Frankrijk en Denemarken tenderen voor granen ook in deze richting. De stellingname van de verschillende lidstaten wordt voor een groot deel bepaald door hun concurrentiepositie en door de waarde die ze hechten aan afzet naar de wereldmarkt. Dit is ook voor het Nederlandse Ministerie van Landbouw een belangrijke overweging (LNV, 1996a: 21).

In de huidige situatie zet de EU-15, in waarde gemeten, gemiddeld 5 à 10% van de productie van de (zware-)marktordeningsproducten (vlees, zuivel, graan en suiker) af op de wereldmarkt. Naarmate de EU wordt uitgebreid, zal dit percentage waarschijnlijk verminderen. Een drastische prijsverlaging voor de hele productie vormt een hoge prijs voor het behoud van een betrekkelijk kleine extra afzetmogelijkheid, temeer omdat prijsverlagingen voor marktordeningsproducten op termijn uitwaaiëren naar andere producten. Om die reden komt er meer belangstelling voor twee- of meerprijsystemen, vergelijkbaar met het huidige suikerbeleid (zie bijvoorbeeld Danish Dairy Board, 1996). EU-landbouwcommissaris Fischler heeft zich inmiddels voor zuivel eveneens in deze richting uitgelaten (Agra Europe, Londen, 1 maart 1996). Het is de vraag of dergelijke systemen, waarbij de prijs voor exportproducten lager is dan voor

de rest, in WTO-verband op den duur overeind kunnen blijven. Daarnaast is het waarschijnlijk niet eenvoudig om binnen de EU overeenstemming te bereiken over de omvang van de "A- en de B-quota" en brengt zo'n systeem extra administratie met zich mee.

Verdere prijsverlaging voor granen en rundvlees?

In een discussienota van het Nederlandse Ministerie van Landbouw worden verschillende scenario's als optie voor een verdere beleidsvorming uitgewerkt, zonder dat een keuze wordt gemaakt. Voor granen komt het meest voorgaande scenario erop neer dat de prijs in 2010 ruim 10% lager is dan het huidige peil, waarbij de prijs nog slechts enkele procenten boven het verwachte wereldmarktniveau zou liggen. Daarbij zou er volgens het Ministerie echter nog een omvangrijk exportoverschot ontstaan, wat alleen voorkomen kan worden door een forse uitbreiding van de braaklegging. In die situatie zou een iets verdere verlaging van het EU-prijspeil tot het wereldmarktpeil in de rede liggen, omdat dan zonder subsidie geëxporteerd kan worden. Voor suiker verwacht het Ministerie dat geen vermindering van de productiehoeveelheid nodig zal zijn, maar dat de prijs met 15 à 30% zal moeten worden verlaagd ten opzichte van het huidige prijspeil van de A-suiker (LNV, 1996a:20).

Het Ministerie verwacht voor rundvlees in 2000 een exportoverschot dat 150.000 à 200.000 ton hoger zal zijn dan de maximale exporthoeveelheid die is toegestaan in het kader van het GATT-akkoord. Op grond daarvan zouden de prijzen in de EU opnieuw met 15 à 20% moeten worden verlaagd. Eventuele maatregelen ten aanzien van het productievolume van rundvlees komen in de nota niet aan de orde.

Verschillende scenario's voor zuivelbeleid

Voor zuivel heeft het Ministerie verschillende scenario's doorgerekend, waarin de te verwachten melkprijs in 2010 varieert tussen 61 en 44 cent per kilogram melk en de productiehoeveelheid tussen 109 en 113 miljoen ton. Het Ministerie betwijfelt of het bij een melkprijs van minder dan 50 cent zinvol is om de melkquotering te handhaven. De in tabel 1.7 weergegeven prognoses van de OECD doen trouwens vermoeden dat de wereldmarktprijzen voor zuivel in 2000 nog duidelijk beneden dit niveau zullen liggen. Wanneer de melkquotering in de EU zou worden afgeschaft, heeft dat waarschijnlijk een neerwaarts effect op de wereldmarktprijzen. Uit een studie met behulp van ECAM (European Community Agricultural Model) valt af te leiden dat bij voortzetting van het huidige beleid de export van zuivelproducten (exclusief boter) van de EU-9 in 2005 ongeveer een kwart lager zou zijn dan in 1992 (Folmer et al., 1995: 193). Bij een verruiming van de melkquota met 0,7% per jaar en een verlaging van de zuivelprijzen met 1% per jaar - met compenserende toeslagen - zou deze export daarentegen meer dan verdubbelen (Folmer et al., 1995:231-239). Dit betekent voor de wereldzuivelmarkt een extra aanbod in de orde van 50%, met ongetwijfeld forse negatieve gevolgen voor de wereldmarktprijzen.

De op grond van de scenario's van het Ministerie te verwachten productiewaarde van melk in de EU-15 loopt uiteen van 69 tot 51 miljard gulden. Dat is 10% tot 33% lager dan de voor 1995 geschatte opbrengstwaarde van 76 miljard gulden. Het Ministerie wijst erop dat deze cijfers voor een Nederlands melkveebedrijf met een productie van 400.000 kilogram een inkomstendaling tussen 16.000 en 52.000 gulden inhouden en dat dan in de melkveehouderij grote aanpassingsproblemen zullen optreden (zie ook Zachariasse, 1996). Ter illustratie: op de groep melkveebedrijven uit het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO met gemiddeld 95 melkkoeien is de kostprijs ongeveer 10 cent lager dan op de bedrijven met 50 koeien en ruim 20 cent lager dan op de bedrijven met gemiddeld 38 koeien (Van Everdingen, 1996). Deze cijfers geven aan dat bij een verlaging van de melkprijs met 10 à 20 cent een forse schaalvergroting noodzakelijk is om de kostprijs evenredig te laten dalen. Ter vergelijking: in de afgelopen 20 jaar is het gemiddelde aantal melkkoeien op de melkveebedrijven uit het Bedrijven-Informatienet toegenomen van 35 tot 53. Naast schaalvergroting zijn vanzelfsprekend ook andere aanpassingen met een kostprijsverlagend effect denkbaar. Daar staat tegenover dat er, zeker in Nederland, ook kostprijsverhogingen zullen optreden, onder meer als gevolg van de strenger wordende milieumaatregelen (zie paragraaf 4.2). Gegeven het vigerende milieubeleid is aannemelijk dat de milieukosten relatief hoger zullen zijn naarmate de (dierlijke) productie groter is.

Beperkte mogelijkheden voor compensatie

De totale productiewaarde van melk, rundvlees en suiker in de EU-15 bedroeg in 1994 bijna 70 miljard ecu. Een prijsverlaging van 15% - gelet op de scenario's van het Ministerie lijkt dat een minimum - komt dus overeen met een waardevermindering van circa 10 miljard ecu, nog afgezien van de effecten voor andere producten. Aannemelijk is dat op enige termijn zulke prijsverlagingen "uitwaaiëren" over andere producten. Bij de Mac Sharry-hervorming is dat voor een groot deel voorkomen. In de eerste plaats door de verplichte braaklegging, zodat op de vrijkomende grond geen andere gewassen worden geteeld. In de tweede plaats doordat de compenserende premies zijn gebonden aan een beperkt aantal teelten. Zonder zo'n koppeling zouden de akkerbouwers geneigd zijn om over te gaan op andere, meer rendabele gewassen.

Het is zeer de vraag of de bedragen die nodig zijn voor een min of meer volledige compensatie van prijsverlagingen van 15% of meer, daadwerkelijk beschikbaar zullen komen. Volgens het Ministerie zal er bij handhaving van het geldende landbouwrichtsnoer in 1999 ongeveer 7 miljard ecu ruimte zijn in het landbouwbudget (LNV, 1996a:9). Dat zou dus overeenkomen met een verlaging van de prijs van de hierboven genoemde producten met ongeveer 10%. Het Ministerie wijst op het risico dat de compenserende steun dan wordt gedifferentieerd ten gunste van benadeelde gebieden en/of kleine producenten (LNV, 1996a:24). Een bijkomende complicatie is dat de melkproductie voor de benadeelde gebieden veel belangrijker is dan de graanteelt. De beperkte mogelijkheden voor compensaties zouden wel eens een rem kunnen vormen voor ingrijpende hervormingen.

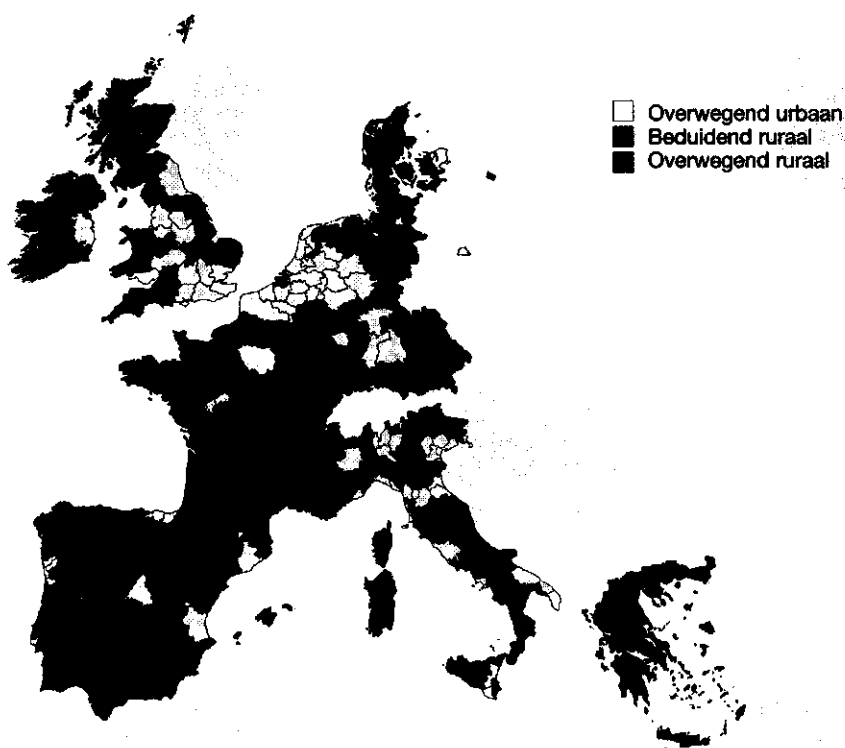
In 1995 ontvingen de gezamenlijke agrariërs in de EU in totaal 20 à 25 miljard ecu aan premies en toeslagen in het kader van het markt- en prijsbeleid. Dat kwam overeen met ongeveer 20% van de netto toegevoegde waarde. Wanneer, om de gedachten te bepalen, er een extra bedrag van 10 miljard ecu aan compenserende steun zou worden verstrekt, gaat het totaalbedrag van de directe toeslagen dus in de richting van tenminste een derde van de toegevoegde waarde. Mede vanwege de vrij algemene tendens om inkomensoverdrachten via de collectieve sector te verminderen bestaat de kans dat daar vanuit de maatschappij of vanuit de "politiek" steeds meer kritiek op komt (zie ook Keyzer et al., 1995: 18/19). Gelet op de eerder vermelde kritiek van sommige handelspartners op de Mac Sharry-toeslagen (zie paragraaf 1.2.2) moet ook rekening worden gehouden met toenemende bezwaren vanuit het buitenland. Het Ministerie acht het "ondenkbaar dat inkomenstoelagen die bedoeld zijn om prijsverlagingen te compenseren, tot in lengte van jaren zullen blijven bestaan" (LNV, 1996a:27).

Tegenprestaties bij toeslagen

De toeslagen kunnen volgens het Ministerie minder kwetsbaar worden gemaakt voor kortingen door ze te koppelen aan tegenprestaties in de sfeer van de zorg voor het milieu, de natuur, het landschap of het welzijn van dieren. Zo'n koppeling is echter niet probleemloos. In de eerste plaats is het daarbij onvermijdelijk dat de lidstaten of zelfs regio's en provincies een belangrijk aandeel in de implementatie en uitvoering van de regeling krijgen. Mede omdat de geleverde prestaties op de genoemde gebieden niet altijd eenvoudig en objectief zijn te kwantificeren, zullen bij de hoogte van de beloning vaak arbitraire factoren een rol spelen. Het gevaar dat deze decentralisatie leidt tot concurrentievervalsing is dan niet uitgesloten, al leveren "omgevingsgerichte" toeslagen op dit punt minder nadelen op dan produktiegerichte steunmaatregelen. De agrariërs zullen beter af zijn naarmate de betreffende overheid een ruimer budget en een sterkere affiniteit met de agrarische sector heeft. In de tweede plaats lijkt het onvermijdelijk dat naarmate de aangegeven tegenprestaties een grotere rol gaan spelen, het verband tussen de omvang van de compensatie en het productieniveau zwakker wordt en de koppeling met het aantal hectaren sterker. En dat is voor de Nederlandse agrarische sector geen erg gunstig vooruitzicht.

1.3.5 Plattelands- en structuurbeleid in de EU

Op basis van de OECD-indeling, die is gebaseerd op bevolkingsdichtheid, beslaan de overwegend rurale gebieden bijna 50% van het grondgebied van de EU-12 en de overwegend urbane gebieden zo'n 15% (figuur 1.1). Ruim de helft van de bevolking van de EU woont in de laatstgenoemde gebieden, terwijl slechts zo'n 17% van de bevolking zijn woonplaats heeft in de overwegend rurale gebieden. De beduidend rurale gebieden, die qua bevolkingsdichtheid een tussenpositie innemen, hebben een aandeel van ruim 30% in zowel het grondgebied als de bevolking van de EU-12 (OECD, 1994). Nederland heeft vol-

Figuur 1.1 Rurale en urbane gebieden in de EU-12

gens deze indeling geen overwegend rurale gebieden; de drie noordelijke provincies, Flevoland en Zeeland vallen onder de beduidend rurale gebieden en de overige provincies zijn geclassificeerd als overwegend urbaan.

Niet-agrarische activiteiten belangrijkste bron werkgelegenheid

Het aandeel van de landbouw in de werkgelegenheid varieert sterk tussen de drie typen gebieden. In alle EU-lidstaten ligt dit aandeel in de overwegend urbane gebieden tussen de 1 en 5%. In de overwegend rurale gebieden is het aandeel van de landbouw in de regionale werkgelegenheid veel groter: het varieert van ruim 6% in het VK tot 26% in Ierland (OECD, 1996d). Door de relaties met de toeleverende en verwerkende industrie is het indirecte aandeel van de landbouwsector in de regionale werkgelegenheid hoger. Wanneer wordt uitgegaan van nationale verhoudingen, is het aandeel van het hele agrocomplex in de werkgelegenheid in rurale gebieden circa 1,5- tot 2-maal zo hoog als dat van de primaire landbouw (OECD, 1996e:69). Hoewel de aan-

delen in de afzonderlijke gebieden aanzienlijk kunnen afwijken van het gemiddelde, blijkt uit deze cijfers dat de economische betekenis van de agrarische sector in de meeste rurale gebieden weliswaar belangrijk is, maar dat het overgrote deel van de regionale werkgelegenheid afkomstig is van niet-agrarische activiteiten.

De werkgelegenheid groeit in de rurale gebieden in de EU iets trager dan in de overwegend urbane gebieden: in de jaren 1985-1991 bedroeg deze groei respectievelijk 1% en 1,6% per jaar. Dit verschil is voornamelijk te verklaren uit tempoverschillen in de daling van de agrarische werkgelegenheid: bijna 4% per jaar in de rurale gebieden en ruim 2% in de urbane gebieden. Deze tempoverschillen hangen samen met het aandeel van de agrarische sector in de werkgelegenheid. De groei van de werkgelegenheid buiten de agrarische sector was in de rurale gebieden gelijk aan of iets groter dan die in de urbane gebieden. Binnen de groep van rurale gebieden is er een aantal, waar de werkgelegenheidsgroei de nationale groei sterk overtreft. Het gaat hier bijvoorbeeld om regio's als Ribe (Denemarken), Oberfranken (Duitsland), Almeria (Spanje), Haute-Savoie (Frankrijk) en Viterbo (Italië). De kracht van deze succesvolle gebieden moet niet zozeer worden gezocht in de specifieke samenstelling van economische activiteiten, maar veeleer in factoren als ondernemersklimaat, publieke en particuliere netwerken, regionale identiteit, toeristische aantrekkelijkheid en natuurlijke omgeving (OECD, 1996d).

Het agrarisch gezinsinkomen per arbeidskracht in de overwegend urbane gebieden in de noordelijke EU-lidstaten overtreft dat van de rurale gebieden (tabel 1.14), wat vooral te maken heeft met de intensievere productiewijze in de urbane gebieden. In de zuidelijke lidstaten is het agrarisch gezinsinkomen in rurale gebieden vrijwel gelijk aan of iets hoger dan dat in de urbane gebieden. In deze landen komen de grootste bedrijven juist in de overwegend rurale gebieden voor. Binnen de landen bestaan er tussen de drie typen van gebieden nauwelijks verschillen in het aandeel van boeren met neveninkomsten; tussen

Tabel 1.14 Agrarisch gezinsinkomen per arbeidskracht in de regio's in enkele lidstaten in "1989" a) (EU-gemiddelde = 100)

Land	Overwegend urbaan	Beduidend ruraal	Overwegend ruraal	Nationaal gemiddelde
Duitsland	164	126	-	131
Griekenland	-	60	53	55
Spanje	66	75	96	79
Frankrijk	173	145	142	146
Italië	88	94	90	92
Portugal	-	27	38	28
Verenigd Koninkrijk	220	148	-	176
EU-12	149	95	71	100

a) "1989" = gemiddelde 1988, 1989 en 1990.

Bron: Europees Boekhoudnet van Landbouwbedrijven; bewerking LEI-DLO.

EU-lidstaten varieert dit aandeel wel aanzienlijk. Zo heeft ruim 40% van de Duitse bedrijfshoofden inkomsten uit nevenactiviteiten tegen zo'n 20% in Nederland en Luxemburg (OECD, 1996d).

Effect landbouwbeleid op plattelandseconomie varieert

De landbouwstructuur en de mate van integratie van de landbouwsector met de overige economische sectoren varieert enorm tussen de Europese regio's. Binnen de EU zijn globaal drie verschillende vormen van landbouwstructuur te vinden. In de eerste plaats grootschalige landbouw met een hoge arbeidsproductiviteit, die wordt veroorzaakt door een hoge productie per hectare of door een groot bedrijfsareaal; in de tweede plaats kleinere bedrijven, waarbij het agrarisch inkomen wordt aangevuld met inkomsten uit nevenactiviteiten en tenslotte kleine bedrijven met lage inkomens, die vaak te kampen hebben met permanente natuurlijke handicaps en die onvoldoende werkgelegenheid leveren voor een fulltime arbeidskracht (Merlo en Manente, 1995). Grofweg gesproken - er zijn veel uitzonderingen - is de grootschalige landbouw in Noordwest-Europa gesitueerd, de kleinere bedrijven met nevenactiviteiten in Zuid-Duitsland, Zuid-Frankrijk en Noord-Italië en de kleine bedrijven met lage inkomens in het zuiden van de EU.

De effecten van veranderingen in het landbouwbeleid voor de plattelandseconomie hangen samen met de landbouwstructuur en de relatie van de agrarische sector met de andere onderdelen van het agrocomplex. De Mac Sharry-hervorming, waarbij voor grote producenten vanwege de braaklegverplichting een relatief ongunstiger regeling geldt, zal vooral in regio's in Noordwest-Europa merkbaar zijn. Een mogelijke verdergaande liberalisering van het GLB, waarbij onder meer zuivel, wijn, groente en fruit in het geding zijn, zal - afhankelijk van de regeling van de compensaties vooral ook in de zuidelijke regio's met kleine bedrijven de meeste gevolgen hebben. Gebieden, die worden gekenmerkt door kleinere bedrijven met nevenactiviteiten en voldoende niet-agrarische werkgelegenheid, zijn het best in staat om veranderingen in het landbouwbeleid op te vangen, doordat slechts een deel van hun inkomen wordt beïnvloed door het landbouwbeleid en doordat ze hun arbeidsinzet gemakkelijk kunnen verplaatsen van de landbouwsector naar de overige economische sectoren (Merlo en Manente, 1995). Omdat landbouw slechts een onderdeel van de plattelandseconomie vormt, is landbouwbeleid niet toereikend voor een evenwichtige plattelandsontwikkeling. Daartoe moet een breder opgezet plattelandsebeleid worden geïmplementeerd.

Naar een integrerend plattelandsebeleid

In de strategienota van EU-landbouwcommissaris Fischler worden zowel de veelzijdigheid van het platteland als de grote verschillen in ontwikkeling onderstreept (EC, 1995b). Fischler stelt dat een verdere hervorming van het GLB - in de zin van een voortgaande liberalisering van het markt- en prijsbeleid (zie paragraaf 1.3.4) - moet worden geflankeerd door een "integrerend plattelandsebeleid". In zo'n beleid moeten de doelstellingen van de verschillende be-

leidsvormen die de ontwikkeling van het platteland beïnvloeden - algemeen economisch beleid, werkgelegenheidsbeleid, landbouwbeleid, structuurbeleid, regionaal beleid en milieubeleid - op elkaar worden afgestemd. Het doel is het bereiken van een duurzaam evenwicht tussen agrarische activiteiten, andere economische activiteiten en natuurlijke hulpbronnen, waarin boeren "plattelandsondernemers" zijn. De activiteiten van het integrerend plattelandsbeleid moeten op lokale behoeften zijn afgestemd en sterk leunen op lokale initiatieven. Fischlers voorstel kan worden gezien als een verdere intensivering van de hervorming van de Structuurfondsen (1988), die een integratie van de activiteiten van de verschillende fondsen en lokaal partnerschap behelsde, en de inbedding van de begeleidende maatregelen van de Mac Sharry-hervorming daarin. Bij deze laatste gaat het om de landbouwmilieuverordening, de bosbouwmaatregel en de vervroegde uittreding. Fischler wil in november 1996 een grote conferentie beleggen over de vormgeving van een dergelijk breed plattelandsbeleid.

Kloof tussen arme en rijke regio's wordt nauwelijks kleiner

Het hoofddoel van het gemeenschappelijk structuurbeleid is het stimuleren van de economische ontwikkeling in de achterblijvende regio's om op die manier de cohesie binnen de EU te versterken. In 1990 was het inkomen per hoofd in de meest welvarende regio van de EU (Hamburg) zes keer zo hoog als dat in de armste regio (Thüringen). In de eerste helft van de jaren tachtig is het inkomensverschil tussen de armste en rijkste regio's iets groter geworden, maar in de tweede helft heeft zich een beperkte convergentie voorgedaan (tabel 1.15). Door de uitbreiding van de EU met de voormalige DDR zijn de verschillen tussen de rijkste en armste regio's weer groter geworden. Het inkomen per hoofd in de 25 armste regio's van de EU bedroeg in 1991 iets minder dan de helft van het EU-gemiddelde. Deze groep bevat vooral regio's in de voormalige DDR, Griekenland, Spanje en Portugal. In de groep van de 25 rijkste regio's lag het inkomen per hoofd in 1991 een derde boven het EU-gemiddelde. In de

Tabel 1.15 *Inkomen per hoofd van de bevolking in de armste en de rijkste regio's a) van de EU, 1980-1991 (EU-12 = 100)*

Jaar	Gemiddelde van de 25 armste regio's	Gemiddelde van de 25 rijkste regio's	Vershil in %-punten
1980	55	135	80
1985	53	139	86
1991	54	137	83
1991 b)	43	137	94

a) NUTS-2-niveau, dat wil zeggen 183 regio's; de samenstelling van de groepen is door de jaren heen niet gelijk; b) Inclusief regio's uit de voormalige DDR.

Bron: EC, 1994.

Tabel 1.16 *Infrastructuur, scholingsgraad en aandeel in Structuurfondsen van de vier armste EU-lidstaten*

	Griekenland	Spanje	Portugal	Ierland	EU-12
Wegendichtheid, 1986 (EU-12 = 100)	23	23	42	76	100
Aantal telefoonlijnen per 100 inwoners, 1992	40	34	27	30	44
Beroepsbevolking zonder middelbare schoolopleiding, 1991 (als % van totaal)	53	64	77	33	17
Aandeel in financiële middelen Structuurfondsen 1994-1999 (%)	11	24	11	5	100
Financiële middelen Structuur- fondsen als % van BNP, 1989	2,5	1,0	2,1	2,7	0,1
Financiële middelen Structuur- fondsen als % van BNP, 1999 (p)	4,0	2,3	2,7	3,8	0,3

Bron: EC, 1994.

ze groep zitten voornamelijk Italiaanse en West-Duitse regio's. De kloof tussen arme en rijke regio's zal bij een eventuele toetreding van de Midden- en Oost-Europese landen verder worden vergroot. Het verkleinen van de kloof is een zaak van lange adem: de economie in de arme regio's moet dan gedurende een groot aantal jaren een hogere groei vertonen dan die in de rijke regio's.

Een gebrekkige infrastructuur en een lage scholingsgraad van de beroepsbevolking vormen grote belemmeringen voor economische ontwikkeling. De toestand van de infrastructuur en de scholingsgraad in de vier armste lidstaten van de EU - Griekenland, Spanje, Portugal en Ierland - blijft achter bij het EU-gemiddelde (tabel 1.16). Ruim de helft van de financiële middelen van de Structuurfondsen in de periode 1994-1999, die in totaal zo'n 146 miljard ecu belopen, wordt dan ook aangewend om deze problemen in die landen te verminderen. Duitsland en Italië hebben in dat bedrag elk een aandeel van 15%, terwijl Frankrijk 9% ontvangt en het Verenigd Koninkrijk 7%. Het aandeel van de overige lidstaten in de financiële middelen van de Structuurfondsen is circa 1%. Deze middelen vormen overigens niet de enige externe kapitaalinjectie; een andere bron wordt gevormd door directe buitenlandse investeringen. Hierdoor wordt de productiecapaciteit vergroot en toegang verkregen tot de technologie van multinationals. In de tweede helft van de jaren tachtig waren de directe buitenlandse investeringen in Spanje, Portugal en Ierland circa 1 tot 3 keer zo hoog als de middelen uit de Structuurfondsen (EC, 1994). De directe buitenlandse investeringen in Spanje en Portugal zijn vooral afkomstig uit andere EU-lidstaten; in Ierland komt een aanzienlijk deel uit de VS.

Ruim 300 beschermde regionale producten

Tegenover de tendens tot globalisering, die een belangrijke stempel drukt op de gedachtenvorming rond een verdere hervorming van het GLB (zie

paragraaf 1.3.4), is een tendens tot regionalisering merkbaar. Dit blijkt onder meer uit het streven om productie en consumptie van voedsel dichterbij elkaar te laten plaatsvinden. Mogelijk zullen deze, in feite tegengestelde tendensen elkaar gaan versterken. Wanneer de inkomensondersteuning vanuit het EU-markt- en prijsbeleid verder afbrokkelt onder invloed van de globalisering, zal dit vermoedelijk gepaard gaan met een versterking van het nationale of regionale beleid. Tegelijk raakt de consument door de globalisering het zicht op de herkomst van zijn voedsel nog meer kwijt dan nu al het geval is. Dit kan leiden tot een vlucht in de richting van het vertrouwde, in eigen land geproduceerde voedsel. In Duitsland is deze tendens al vrij duidelijk zichtbaar. Een affaire zoals die rond de "gekke-koeienziekte" versterkt deze neiging. Hoe dit uiteindelijk uitpakt voor de sterk op export naar EU-landen gerichte Nederlandse agrosector is moeilijk aan te geven, maar zonder risico zijn deze ontwikkelingen niet.

Een andere uitingsvorm van de tendens tot regionalisering is de neiging om streekeigen producten, zoals Parmezaanse kaas, Ardenner ham, Gorgonzola en Griekse fetakaas, te beschermen. In veel Europese regio's proberen producenten met deze producten nieuwe markten te veroveren. In 1992 is, vooral op aandrang van de zuidelijke lidstaten, een EU-verordening aangenomen, die de regionale producten moet beschermen tegen namaak uit andere streken. In totaal zijn er door de EU-lidstaten zo'n 1.400 aanvragen voor oorsprongsbescherming bij de Europese Commissie ingediend. Medio 1996 is er een lijst met ruim 300 beschermde regionale producten vastgesteld, die na een overgangsperiode van vijf jaar alleen nog in de regio van herkomst mogen worden geproduceerd, althans onder de beschermde naam. Er staan drie Nederlandse producten op die lijst: Noord-Hollandse Goudakaas, Noord-Hollandse Edammerkaas en de aardappel Opperdoezer Ronde. Deze lijst zal in de komende tijd verder worden uitgebreid, omdat het onderzoek naar de oorsprongsbescherming voor veel producten nog niet is afgerond.

2. PRODUCTIE, CONSUMPTIE EN PRIJSVORMING

2.1 Inleiding

Het productievolume van de Nederlandse land- en tuinbouw was in 1995 0,5% groter dan in 1994. De productiewaarde nam echter met zo'n 3,5% af door een gemiddelde prijsdaling van 4%. Daarmee werd de prijsstijging van 1994 bijna geheel tenietgedaan. Achter de genoemde percentages gaan verschillende ontwikkelingen per product schuil. Zo nam het volume van akkerbouwproducten, melk en groente en fruit met meer dan 2% toe, terwijl dat van vlees en eieren en sierteeltproducten daalde. Bij de akkerbouwproducten en groente en fruit traden gemiddelde prijsdalingen op van respectievelijk 16,5% en 6,5%, maar bij andere productgroepen bleven die beperkt tot 2%. Het prijsbeeld van het eerste halfjaar van 1996 wordt overheerst door lage prijzen voor rundvlees en hoge voor varkensvlees en pluimveevlees, mede als gevolg van de BSE-affaire. Op de internationale markten liepen vooral de prijzen van granen en oliezaden sterk op.

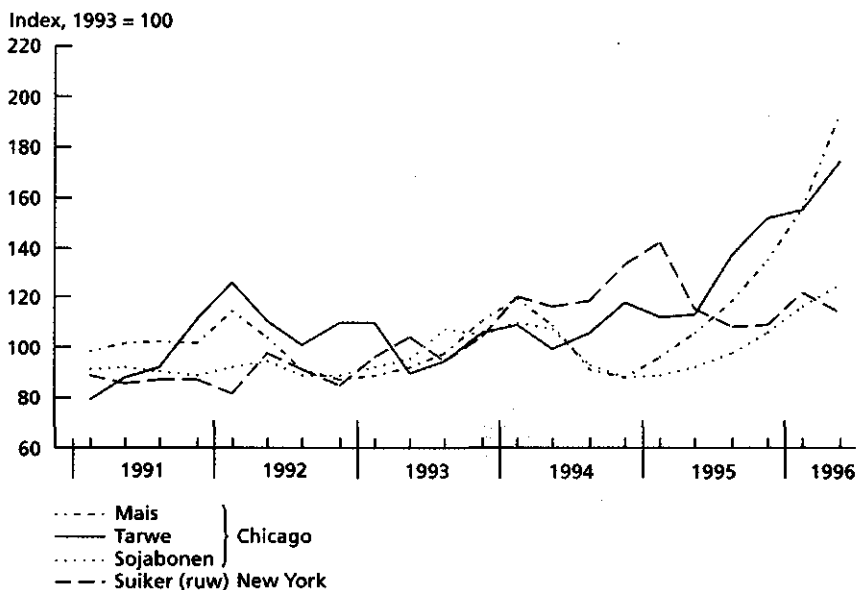
In dit hoofdstuk worden de genoemde veranderingen toegelicht per productgroep, mede door aandacht te geven aan de beleidsontwikkelingen in de EU. Vervolgens worden de voedings- en genotmiddelenindustrie en de detailhandel en consumptie van voedingsmiddelen in Nederland beschouwd. De laatste paragraaf gaat over de agrarische handel, waarbij in het bijzonder wordt ingegaan op de positie van ons land in de agrarische handel van de EU.

2.2 Akkerbouwproducten

In de eerste helft van 1996 hebben op de internationale markten van granen en andere agrarische grondstoffen (behalve suiker) spectaculaire prijsstijgingen plaatsgevonden (figuur 2.1). Daarin komt een belangrijke karakteristiek van de landbouwmarkten tot uiting, namelijk de grote gevoeligheid van de prijzen voor veranderingen in productie en consumptie. Wereldwijd werden in 1995 minder granen en sojabonen geoogst dan in 1994, maar de productie van suiker en aardappelen kwam hoger uit (tabel 2.1). In de EU-15 nam de productie van alle genoemde producten toe, ondanks de dramatische daling van de akkerbouwproductie in Spanje als gevolg van droogte (tabel 2.2).

2.2.1 Tarwe en voergranen

De productie in de wereld van tarwe en voergranen was in 1995 met 1,35 miljard ton ongeveer 5% lager dan in 1994, vooral door de sterk gedaalde pro-

Figuur 2.1 Prijsontwikkeling van enkele agrarische producten op termijnmarkten

ductie van voedergranen (- 90 miljoen ton). De wereldproductie van tarwe en voergranen in 1996 wordt bijna 8% hoger geraamd dan in 1995.

De laatste jaren werd de geproduceerde hoeveelheid graan overtroffen door de consumptie. In 1995 bedroeg de wereldconsumptie van tarwe en voergranen 1,38 miljard ton. De graanvoorraden in de wereld namen in 1995 af tot 14% van de consumptie, wat historisch gezien een dieptepunt is. De wereldmarktprijzen weerspiegelen deze ontwikkeling. Bedroeg de wereldmarktprijs van tarwe volgens de notering op de graanbeurs in Chicago in januari 1995 nog 24 gulden per ton, in januari 1996 was deze gestegen naar 30 gulden en in april 1996 tot 36 gulden per ton. In juni 1996 was de prijs echter weer gedaald naar 32 gulden per ton. De prijsinstabiliteit hangt niet alleen samen met de productieschommelingen maar ook met de veranderende structuur van de invoervraag, die dankzij het toenemende aandeel van nieuwe welvarende landen minder prijselastisch is geworden (Tangermann en Pilzecker, 1996).

In de EU-15 nam het areaal granen in 1995 met bijna 3% toe tot 35,5 miljoen hectare. Het grotere areaal hing samen met de verlaging van het braakpercentage van 15% naar 12% voor roterende braak en van 20% tot 17% voor niet-roterende braak. Vooral de arealen tarwe, rogge en gerst werden uitgebreid. De productie in de EU was in 1995 slechts 12 miljoen ton hoger dan de interne consumptie. De stijging van de EU-graanconsumptie is in belangrijke mate te danken aan de Mac Sharry-hervorming. Door de lagere prijs is het graanaandeel in de mengvoeders fors omhoog gegaan. Zo is het totale

Tabel 2.1 Ontwikkeling van de akkerbouwproductie in de wereld (in miljoen ton)

Product	1992	1993	1994	1995 (v)	1996 (p)	1995 in % van 1994
Granen	1.966	1.897	1.955	1.899	2.012	97,1
w.v.: tarwe	566	564	527	547	571	103,8
voedergranen	870	808	890	800	883	89,9
rijst (ongepeld)	530	525	537	552	557	102,8
Suiker (ruw)	117	110	116	121	-	104,3
Aardappelen	277	302	276	281	-	101,8
Sojabonen	114	115	136	126	-	92,6
Peulvruchten	54	57	58	56	-	96,6

Bronnen: FAO, Production Yearbook 1994 en Food Outlook, mei/juni 1996; Faostat-database.

verbruik van graan in veevoeders sinds 1992/93 met zo'n 22% toegenomen, terwijl het verbruik van tapioca met ongeveer 50% is gedaald. Toen de EU-graangeprijs als gevolg van de krapte op de Europese markt en de wereldmarkt eind 1995 opliep, stelde de EU - voor het eerst sinds de jaren zeventig - een exportheffing op granen in en later staakte men ook (tijdelijk) de verstrekking van exportsubsidies. Naar verwachting zal de graanproductie in de EU in 1996 stijgen als gevolg van de verlaging van het braakleggingspercentage naar 10% voor zowel roterende als niet-roterende braak. Bij de prijsbesluiten van juli 1996 is besloten het braakpercentage voor de oogst van 1997 verder te verlagen tot 5% (zie paragraaf 1.3.3).

Het graanareaal in Nederland was met zo'n 185.000 ha in 1995 bijna 4% groter dan in 1994. Het grootste deel van het graanareaal bestond uit winter-tarwe (125.000 ha), ruim 26% meer dan in 1994. Relatief grote dalingen deden zich voor bij zomertarwe (van 23.000 ha in 1994 tot 9.800 ha in 1995) en zomergerst (van 41.100 ha in 1994 tot 32.500 ha in 1995). De gemiddelde opbrengst van wintertarwe steeg in 1995 met 4% tot 8.800 kg per ha. De totale tarweproductie nam in 1995 toe met 19%, terwijl de voergranenproductie met bijna 10% daalde (tabel 2.3). De prijzen van tarwe waren in 1995 zo'n 2% lager dan in het voorgaande jaar en die van voergranen 4%.

2.2.2 Oliezaden

De productie in de wereld van de tien belangrijkste olie-zaden (sojabonen, katoenzaad, aardnoten, zonnebloempitten, raapzaad, sesam, palmpitten, kopro, lijnzaad en ricinus) bedroeg in 1995/96 naar schatting 252 miljoen ton, ongeveer 4 miljoen ton minder dan in het voorgaande jaar. De sojabonenproductie kwam uit op 126 miljoen ton, ongeveer 7% minder dan een jaar eerder. In de VS, waar bijna de helft van de productie plaatsvindt, was er door sterke regenval en vroege vorstinval sprake van een productiedaling van 15%. In Brazilië en Argentinië, samen goed voor 30% van de wereldproductie, deed zich een lichte stijging voor. In 1996 wordt een zeker herstel van de productie in de VS verwacht, maar een lichte daling in Brazilië en Argentinië. De uitvoer

Tabel 2.2 Ontwikkeling van de akkerbouwproductie in de EU-15 en in enkele lidstaten

Product	Productie- waarde 1994 (mrd. gld.)	Volumemutatie 1995 t.o.v. 1994 in %						
		EU-15	Frank- rijk	Duits- land	Veren. Koninkr.	Italië	Dene- marken	Spanje
Granen	38,4	1,2	1,1	9,1	10,8	-0,8	15,0	-43,4
w.o.: tarwe	21,8	2,0	0,5	8,1	5,9	-1,2	20,3	-32,6
Oliezaden	5,6	3,5	22,2	-6,3	-1,4	7,9	-5,0	-41,6
Suikerbieten	10,7	3,2	4,4	7,5	-1,4	3,2	-2,0	-9,4
Aardappelen	13,7	5,1	9,6	11,9	-3,3	-5,0	-2,0	3,4

Bronnen: Eurostat, Agricultural Income 1995 en Eurostat, Crop production, 1996-1, aangevuld met schattingen LEI-DLO.

van sojabonen, waarin de VS een aandeel heeft van ruim 80%, wordt in 1995/96 geraamd op 28 miljoen ton, een fractie meer dan in 1994/95. Terwijl de wereldmarktprijzen in 1995 gemiddeld met 3% daalden, werden in de eerste helft van 1996 mede onder invloed van de krappe graanmarkt hogere prijzen genoteerd (figuur 2.1). Aan de invoerkant neemt de betekenis van Azië toe. Zo wordt verwacht dat China en Indonesië hun invoer van sojaschroot in 1996 zullen verdubbelen tot 1,3 miljoen ton.

In de EU steeg de productie van oliezaden ondanks een kleiner areaal (-7%) in 1995 met 3,5%. Dat was vooral te danken aan Frankrijk, waar het productievolume met ruim 22% toenam (tabel 2.2). Het aandeel van de productie voor non-foodtoepassingen nam sterk toe, onder invloed van de regeling dat braak gelegde grond voor deze doeleinden mag worden aangewend. In 1995 steeg het betreffende areaal (vooral raapzaad) van 620.000 tot 950.000 ha, wat neerkomt op 17% van het totale oliezadenareaal.

Als uitvloeisel van het GATT-akkoord heeft de EU in 1996 voor oliezaden, olie en schroot een zeer vrije invoerregeling vastgesteld. Bij de invoer van deze producten geldt geen kwantitatieve beperking of heffing, maar worden alleen invoerrechten toegepast: 0% voor zaad, schroot en perskoeken, en tussen 2,5% en 25% voor olie, afhankelijk van staat (ruw of geraffineerd), bestemming (menselijke voeding of industrie) en herkomstgebied.

Voor de Nederlandse land- en tuinbouw zijn de ontwikkelingen op de oliezadenmarkt niet zozeer van betekenis voor de akkerbouwsector (het areaal oliezaden en peulvruchten is de laatste jaren voortdurend gedaald tot slechts een paar duizend hectare), maar wel voor de veehouderij vanwege de ontwikkeling van de krachtvoerprizen.

2.2.3 Suiker

De wereldsuikerproductie in 1995/96 wordt door de FAO geraamd op 121 miljoen ton, ruim 4% meer dan in 1994/95 (tabel 2.1). De productie bestaat voor 70% uit rietsuiker en voor 30% uit bietsuiker. Terwijl het aandeel van West-Europa daalde van 18,7% in 1990/91 tot 15,5% in 1995/96, en dat van

Oost-Europa van 11,8% tot 8%, steeg het aandeel van Azië van bijna 29% tot 33% en dat van Zuid-Amerika van 11,5% tot 16,5%.

Ondanks de toenemende suikerconsumptie in de wereld - in 1995 circa 115 miljoen ton en in 1996 naar verwachting 118 miljoen ton - wordt in 1996 een verdere stijging van de eindvoorraad verwacht tot 42 miljoen ton. Dat komt overeen met 36% van de mondiale consumptie, terwijl voor deze stockratio 30% uit een oogpunt van voorziening als voldoende wordt beschouwd. Hierdoor zal de wereldmarktprijs onder druk blijven staan (figuur 2.1).

Bij een uitbreiding van het suikerbietenareaal in de EU-15 van 3% steeg de suikerproductie in 1995 tot bijna 17 miljoen ton. Ter vergelijking: in het topjaar 1993/94 werd een productie van 18,5 miljoen ton gerealiseerd. Voor de suikervoorziening is verder van belang de preferentiële invoer van 1,3 miljoen ton suiker uit de zogenaamde ACS-landen: landen in Afrika, het Caraïbisch gebied en de Stille Oceaan. De suikerconsumptie in de EU-15 wordt in zowel 1995 als 1996 geraamd op 14,4 miljoen ton. In aanvulling op de export van 3 miljoen ton A- en B-suiker, moest in 1995 ongeveer 2 miljoen ton als C-suiker, dat wil zeggen zonder exportrestituties, worden geëxporteerd.

De Nederlandse suikerproductie was met iets minder dan 1 miljoen ton in 1995/96 2% hoger dan in 1994/95 (tabel 2.3). Het bietenareaal steeg in 1995/96 tot 116.000 ha. De opbrengst per hectare nam gemiddeld met 4% toe tot 56 ton, maar het suikergehalte was in 1995 ruim 0,5 procentpunt lager dan in 1994. Het A- en B-quotum bleef ongewijzigd op 872.000 ton.

In Nederland werd het zogenaamde bewaakte mengprijsstelsel (dat gericht is op 915.000 ton witsuiker, ofwel tussen de 115.000 en 120.000 ha suikerbieten) voortgezet. Als gevolg van de revaluatie van de groene koers van de gulden per 1 juli 1995 daalde de basissuikerbietenprijs in guldens met ruim 2,5%. Vooral hierdoor kwam de suikerprijs voor 1995/96 ongeveer 2,50 gulden per ton lager uit dan in 1994/95. In de loop van dit jaar zullen de bietentelers, net als producenten van andere zware-marktordeningsproducten, een compensatie voor de genoemde revaluatie ontvangen (zie ook paragraaf 1.3.3). Door de lagere wereldmarktprijs viel de telersprijs voor de C-bieten in 1995/96 met bijna 25 gulden terug tot 33 gulden per ton.

2.2.4 Aardappelen

In 1995 werden in de wereld 281 miljoen ton aardappelen geproduceerd, 2% meer dan in 1994. De aardappelproductie in de EU steeg in 1995 met 5% (tabel 2.2) tot 45 miljoen ton. Het aardappelareaal werd mede onder invloed van de hoge prijzen in 1994 met 70.000 ha uitgebreid tot 1,53 miljoen ha. Door de hoge kosten van het pootgoed werd een nog sterkere uitbreiding voorkomen. In Duitsland (en dan met name in de nieuwe deelstaten) werd het areaal het sterkst uitgebreid, gemiddeld met ruim 7%, gevolgd door België met 6%. In onder meer Italië en het Verenigd Koninkrijk trad door de droge zomer een productiedaling op.

Het Nederlandse areaal consumptieaardappelen steeg in 1995 met 8,5% tot ruim 80.000 ha. De productiestijging bleef hierbij achter, doordat de gemiddelde hectareopbrengst zo'n 4% lager uitviel. Het areaal pootaardappelen

Tabel 2.3 Volume- en prijsontwikkeling van akkerbouwproducten in Nederland (exclusief snijmaïs)

	Waarde a) (mln. gld.)	Mutaties in % t.o.v. voorgaande jaren					
		volume			prijs		
		1994/95 (v)	93/94	94/95 (v)	95/96 (r)	93/94	94/95 (v)
Totaal akkerbouwproducten	3.737	2,0	-5,7	2,5	6,2	37,3	-16,5
w.o.: tarwe	318	1,8	-5,2	19,0	-21,5	5,8	-2,0
voergranen	145	31,3	-14,5	-9,5	-19,0	4,9	-4,0
suikerbieten b)	790	-2,1	-14,3	2,0	0,1	11,2	-3,5
cons.- en voeraardappelen	1.282	8,6	-0,9	4,0	51,6	106,2	-38,0
pootaardappelen	620	1,2	10,9	1,0	5,6	60,9	-7,5
fabriksaardappelen	283	-2,2	-15,9	4,0	4,0	5,2	1,5
uien	118	0,7	-18,1	5,5	5,5	67,8	-49,5

a) Waarde gemeten in producentenprijzen; b) Veranderingen in het suikergehalte zijn verdisconteerd in de volumemutatie.

Bron: LEI-DLO.

werd in 1995 uitgebreid met 2% tot bijna 38.000 ha, terwijl de productie met 1% toenam. De aardappelprijzen vielen na het topjaar 1994/95 terug, maar behielden een redelijk niveau (tabel 2.3).

Aardappelsector opgeschrikt door bruinrot

De aardappelsector in Nederland werd in het najaar van 1995 opgeschrikt toen de bacterieziekte bruinrot werd aangetroffen. Deze quarantaineziekte, die grote schade aanricht, kan alleen door bedrijfshygiënische maatregelen worden voorkomen. Er werden door de overheid stringente maatregelen getroffen om de besmettingen te traceren en uit te roeien. Bedrijven met bruinrot werden in zekere zin onder curatele geplaatst. Op besmette percelen mogen vijf jaar lang geen aardappelen worden geteeld en op de andere percelen van de betreffende bedrijven dit jaar uitsluitend consumptieaardappelen. Rooien mag alleen na toestemming van de Plantenziektenkundige Dienst (PD). Deze dienst heeft verder strenge eisen gesteld aan de bedrijfshygië: machines en opslagruimten moeten worden ontsmet, en aardappelopslag en waardplanten zoals nachtschade worden bestreden. Bruinrot werd uiteindelijk bij circa negentig telers aangetroffen, waarvan meer dan de helft pootgoedtelers. Door deze bedrijven werd in 1995 1.400 ha aardappelen geteeld, waarvan 280 ha is besmet met bruinrot. De totale schade werd in het voorjaar van 1996 geraamd op 19 miljoen gulden. Door overheid en bedrijfsleven (Landbouwschap) is een schaderegeling ontwikkeld, die voorziet in een schadevergoeding van ongeveer 17.000 gulden per hectare besmette pootaardappelen en van 12.000 gulden per hectare consumptieaardappelen. De middelen voor de schaderege-

ling worden overigens in belangrijke mate door de telers zelf opgebracht via heffingen per hectare pootaardappelen (250 gulden) en consumptieaardappelen (15 gulden). Daarnaast levert het ministerie van LNV (eenmalig) een bijdrage van 8 miljoen gulden. Gevreesd wordt dat de besmetting met bruinrot zich via het oppervlaktewater (berekening) verder zal verspreiden, wat dramatische gevolgen zou hebben voor de pootaardappelsector.

Aardappelzetmeel gecontingenteerd

Het areaal fabrieksaardappelen in Nederland nam in 1995 met 2% toe tot ruim 61.000 ha. Door een stijging van de productie per hectare van 40 tot 41 ton kwam de totale productie 4% hoger uit. In EU-verband vindt prijsondersteuning van fabrieksaardappelen plaats in het kader van de graanmarktordening. Voor tot zetmeel verwerkte aardappelen geldt een minimumprijs die door de industrie aan de telers moet worden uitbetaald. Als tegenprestatie maakt de industrie dan aanspraak op een zogenaamde evenwichtspremie. Een en ander houdt verband met de concurrentiepositie van de fabrieksaardappelverwerking ten opzichte van de graanverwerking. Daarnaast geldt voor zetmeel een stelsel van verwerkingsrestituties. Deze zijn van toepassing op ongeveer 40% van de totale EU-zetmeelproductie van 6,6 miljoen ton, die bestaat uit 3,5 miljoen ton maïszetmeel, 1,5 miljoen ton tarwezetmeel en 1,6 miljoen ton aardappelzetmeel. De restitutieregeling is erop gericht dat verwerkers hun grondstoffen tegen wereldmarktprijzen kunnen kopen, zodat hun producten kunnen concurreren met producten die vrij in de EU kunnen worden ingevoerd. Zonder die restituties zouden de zetmeelindustrie en de fabrieksaardappelteelt de internationale concurrentie niet aan kunnen.

Voor de fabrieksaardappeltelers zijn in het kader van de Mac Sharry-herforming evenals voor de telers van granen, oliezaden en eiwitgewassen, hectaretoeslagen ingevoerd ter compensatie van de institutionele prijsverlagingen. Per ton zetmeel kwam de toeslag in 1995/96 uit op ongeveer 190 gulden. Aan deze toeslagen is geen braakverplichting verbonden. Met ingang van 1995/96 is echter wel een contingentering van aardappelzetmeel ingesteld. Het contingent voor de EU-15 bedraagt circa 1,8 miljoen ton en dit is op basis van de zetmeelproductie in het verleden over de fabrieken verdeeld; aan Avebe werd ruim 40% van het contingent toegekend. De contingentering geldt in eerste instantie voor drie jaar. Boven het contingent geproduceerde hoeveelheden moeten uit de EU worden uitgevoerd zonder restitutie en zonder dat aan de teler de minimumprijs en het compensatiebedrag wordt betaald. In verband met oogstschommelingen is gezorgd voor enige flexibiliteit in de regeling. Zo kan een zetmeelbedrijf bij overschrijding van zijn contingent 5% lenen van het contingent in het volgende jaar.

2.3 Veehouderijproducten

De veehouderijproductie in de wereld is de laatste jaren verder gestegen, met name die van varkensvlees en pluimveevlees (tabel 2.4). De melkproductie

Tabel 2.4 Ontwikkeling van de veehouderijproductie in de wereld (miljoen ton)

Product	1992	1993	1994	1995	1995 in % van 1994
Koemelk	465,9	463,6	464,4	465,7	100,3
Rundvlees	54,5	54,2	55,3	55,9	101,0
Varkensvlees	72,6	75,3	78,5	83,2	105,9
Schapen- en geitenvlees	9,8	10,0	10,3	10,3	99,4
Pluimveevlees	44,9	47,5	51,2	53,9	105,2
Eieren	37,1	38,6	41,5	41,5	100,2

Bron: Faostat-database.

in de wereld was nagenoeg stabiel. In de EU nam in 1995 de productie van melk, rundvlees en pluimveevlees enigszins toe, terwijl die van varkensvlees en eieren daalde (tabel 2.5).

2.3.1 Zuivel

Hoewel de totale melkproductie in de wereld in 1995 vrijwel net zo groot was als in 1994, hebben zich in de verdeling ervan weer verschuivingen voorgedaan. Een toename van de productie vond plaats in belangrijke productiegebieden zoals Canada, de VS en de EU. Ook Australië en Japan toonden een stijging van de productie. Hier tegenover stond een verdere daling in de landen van Oost-Europa en in het gebied van de voormalige Sovjet-Unie. De iets kleinere melkveestapel en de hogere gift per koe - mede door de toepassing van BST - zullen in de VS per saldo leiden tot een verdere groei van de productie in 1996. Ook in de overige voor de wereldmarkt van belang zijnde productiegebieden wordt rekening gehouden met een toename van de productie.

De productie van kaas nam wereldwijd toe met ongeveer 0,5%. De meeste productiegebieden, met uitzondering van Oost-Europa en de voormalige Sovjet-Unie, lieten een lichte stijging zien. De EU is de grootste kaasproducent

Tabel 2.5 Ontwikkeling van de veehouderijproductie in de EU-15 en in enkele lidstaten

Product	Productie-waarde 1994 (mrd. gld.)	Volumemutatie 1995 t.o.v. 1994 in %						
		EU-15	Frank-rijk	Duits-land	Veren. Koninkr.	Italië	Dene-marken	Spanje
Melk	81,4	1,5	0,3	3,6	-2,0	2,4	0,8	2,5
Rund- en kalfsvlees	56,5	1,5	1,3	0,9	5,4	0,3	-4,0	4,9
Schapenvlees	8,4	-0,4	-2,3	-2,0	2,1	2,7	-21,1	-0,7
Varkensvlees	46,6	-1,7	0,9	-3,9	-4,5	-0,5	-0,6	1,0
Pluimveevlees	21,6	1,9	5,4	0,6	0,0	-2,4	0,8	4,2
Eieren	11,1	-1,2	4,5	0,0	-2,3	-6,1	1,0	-4,5

Bronnen: Eurostat en Faostat-database.

van de wereld. Vanaf 1985 is hier weliswaar een toename van de productie gerealiseerd, maar de jaarlijkse groei is kleiner dan voor de introductie van de melkquota. De tien grootste exporterende landen hebben hun aandeel van circa 95% in de wereldkaashandel gehandhaafd. De EU en Oceanië zagen echter wel kans hun aandeel te vergroten van 64% in 1985 tot 75% in 1994. Door de in het GATT-akkoord afgesproken afbouw van de exportsubsidies is het de vraag of de EU-zuivelindustrie, met de Nederlandse als een van de koplopers, in staat is om haar grote aandeel in de wereldhandel te handhaven.

Lagere exportsubsidies zetten melkprijs onder druk

De melkprijs in de EU bleef in 1995 op een redelijk niveau mede dankzij hoge boterprijzen die optraden doordat er in het tweede halfjaar van 1995 vrijwel geen boter meer in voorraad was. Als reactie hierop verlaagde de Europese Commissie de exportsubsidies. In de eerste helft van 1996 zette de Commissie dit beleid versterkt door, vooral om beneden het in GATT-verband afgesproken plafond voor de gesubsidieerde afzet te blijven. De export vanuit de EU werd daarmee duidelijk bemoeilijkt, wat met name voor de Nederlandse zuivelsector problemen oplevert. Als gevolg van het voorzichtige exportbeleid zal de EU-melkprijs in 1996 onder druk komen te staan.

De melkproductie in Nederland nam in 1995 met 3% toe (tabel 2.6). Door deze hogere productie dreigde het melkquotum in 1995/96 fors te worden overschreden. In het begin van 1996 hebben de melkveehouders de productie afgeremd. Beperking van de voergifte en extra uitstoot van koeien zorgden

Tabel 2.6 Volume- en prijsontwikkeling van veehouderijproducten in Nederland

	Waarde a) (mln. gld.)	Mutaties in % t.o.v. voorgaande jaren					
		volume			prijs		
		1994 (v)	1993	1994 (v)	1995 (r)	1993	1994 (v)
Totaal veehouderijproducten	20.971	1,7	-1,0	0,5	-9,7	0,1	-2,0
Totaal melk	8.832	1,0	-0,2	3,0	-1,7	-2,8	-2,0
Totaal vlees en eieren	12.571	2,1	-1,6	-1,5	-14,7	2,1	-2,0
w.o.:							
rundvlees	2.219	-5,3	-5,6	-5,0	2,5	-0,4	-12,0
kalfsvlees	1.851	2,9	4,0	1,0	-6,7	-2,4	-5,0
schapenvlees	190	3,6	-10,3	-11,0	-13,4	13,2	1,5
varkensvlees	5.379	5,7	-2,2	-1,5	-27,0	7,7	7,0
pluimveevlees	1.362	-1,6	0,4	4,0	-5,1	-0,4	-9,0
eieren	953	-0,2	0,2	-1,5	1,2	-10,5	-4,0

a) Waarde gemeten in producentenprijzen.

Bron: LEI-DLO.

ervoor dat de productie in de eerste maanden van 1996 bijna 4% onder het niveau van 1995 kwam te liggen. De uiteindelijke overschrijding van het melkquotum in 1995/96 bleef daardoor beperkt tot 168 miljoen kilogram, ongeveer 1,5% van het quotum. De grotere melkaanvoer bij de zuivelfabrieken in 1995 kwam tot uiting in een groei van de productie van de meeste zuivelproducten. De productie van kaas steeg met bijna 5% en die van boter met ruim 3%, terwijl er ook ruim 4% meer gecondenseerde melk werd geproduceerd. De productie van volle-melkpoeder liep echter met tweederde terug en die van magere-melkpoeder met ruim 17%.

De Nederlandse opbrengstprijzen voor melk daalden in 1995 met circa 2%, vooral door de verlaging van de institutionele prijzen als gevolg van de 2,5% revaluatie van de groene koers van de gulden per 1 juli 1995. De ontwikkelingen in de eerste maanden van 1996 geven aan dat er nog geen einde aan de daling van de melkprijs is gekomen. Met name de kaasprijs is hiervoor bepalend. Omdat de maximale hoeveelheid kaas die de EU volgens het GATT-akkoord in 1995/96 mag uitvoeren eind april 1996 al nagenoeg was bereikt, beperkte de Commissie de afgifte van uitvoervergunningen, waardoor nauwelijks geëxporteerd kon worden. Behalve het hieruit volgende negatieve effect op de melkprijs bestaat ook het gevaar dat de afnemers van de Nederlandse zuivelindustrie hun producten elders aankopen. Na druk van onder andere Nederlandse zijde heeft de Commissie het mogelijk gemaakt om naar een beperkt aantal landen, waaronder Noorwegen, Liechtenstein en Vaticaanstad, onge-subsidieerd te exporteren. Hierdoor kon zo'n 15.000 ton kaas boven de GATT-hoeveelheid worden uitgevoerd.

2.3.2 Rundvlees en schapenvlees

De productie van rundvlees in de wereld nam in 1995 met 1% toe tot bijna 56 miljoen ton. In de meeste belangrijke productiegebieden was de toename groter, maar in Australië en de voormalige Sovjet-Unie daalde de productie. Het grote aanbod in de VS in 1995 van 11,5 miljoen ton rundvlees, wat 3% meer was dan in 1994, leidde tot lage prijzen en tot grote verliezen voor de Amerikaanse vleesveehouders. Ten opzichte van enkele jaren geleden zijn de opbrengstprijzen met meer dan een derde gedaald.

De rundvleesexport van de VS naar de EU wordt belemmerd in verband met de gehanteerde productiemethode. Meer dan 80% van de VS-rundvleesproductie heeft plaats met behulp van groeihormonen. In de EU, waar het gebruik hiervan niet is toegestaan, wordt de import van met hormonen geproduceerd vlees tegengehouden. Angst voor een daling van de rundvleesconsumptie in de EU speelt hierbij een rol. De ervaring met de consumentenreacties na de BSE-affaire heeft die angst nog versterkt. Een andere reden is dat bij toelating van dit vlees ook de Europese producenten vanuit concurrentieoogpunt haast gedwongen worden met hormonen te werken en dat de controle hierop nauwelijks uitvoerbaar lijkt. Bovendien zou dat kunnen leiden tot een ongewenste uitbreiding van de productie. Het is de vraag of deze argumenten standhouden nu de zaak is voorgelegd aan de WTO. Slechts het argument dat de gezondheid van de consument in gevaar wordt gebracht, lijkt voor de WTO

aanvaardbaar ter verdediging van een importverbod. Maar juist daarvoor is het wetenschappelijk bewijs moeilijk te leveren. Mocht het rundvlees met hormonen uiteindelijk toch op de Europese markt verschijnen, dan zal etikettering voor duidelijkheid bij de consument moeten zorgen.

Rundvleesmarkt verstoord door BSE-affaire

De rundvleesproductie in de EU-15 was in 1995 ruim 1% groter dan in 1994. Het aanbod van runderen in Nederland daalde in 1995 echter met ruim 5%. Door een geleidelijke verlaging van de interventieprijzen voor runderen in 1995 gingen de producentenprijzen omlaag. Het eerste halfjaar van 1996 laat een veel ongunstiger beeld zien, vooral door de BSE-affaire. Eind maart 1996 werd op grond van nieuw onderzoeksmateriaal gewezen op een mogelijk verband tussen de "gekke-koeienziekte" (BSE) en de dodelijke ziekte van Creutzfeldt-Jakob bij de mens. BSE wordt via bepaalde componenten van veevoerders aan koeien overgebracht. Vooral Groot-Brittannië ondervindt er al ruim een decennium hinder van. De crisis heeft in heel Europa tot grote opschudding geleid en heeft een zware stempel gedrukt op de besluitvorming in de EU. Ter bestrijding van BSE werden in de EU verschillende maatregelen afgekondigd, waaronder de vernietiging van ruim 4 miljoen Britse melkkoeien (na hun productieve periode), selectieve vernietiging van Britse runderen jonger dan 30 maanden (84.000), een tijdelijk, wereldwijd exportverbod voor Brits rundvlees, levende runderen en rundvleesproducten en vernietiging van de Britse kalveren in Nederland (64.000) en Frankrijk (76.000).

De gevolgen van de BSE-affaire op de EU-rundvleesmarkt zijn verkend met het rundvleesmodel van LEI-DLO (tabel 2.7). Van 1996 tot en met 2001 wordt in Groot-Brittannië het vlees van ongeveer 4 miljoen koeien buiten de

Tabel 2.7 Gevolgen BSE-affaire voor de rund- en kalfsvleesmarkt in Groot-Brittannië, Nederland en EU-12; vergelijking BSE-scenario (bse) met referentiescenario (ref), 1996-2002

	Productie (x 1.000 ton)		Consumptie (x 1.000 ton)		Rundvleesprijs (Ecu/kg)	
	ref	bse (%)	ref	bse (%)	ref	bse (%)
Groot-Brittannië						
1996	928	-19	992	-9	2,34	-17
2002	922	0	1.040	-6	2,23	-4
Nederland						
1996	576	-3	305	-2	2,25	-14
2002	579	2	275	-2	2,14	-6
EU-12						
1996	7.627	-3	7.039	-8	2,50	-13
2002	7.971	0	7.157	-2	2,40	-5

Bron: LEI-DLO.

voedselketen gehouden. Het productievolume blijft in deze periode steeds ongeveer 20% onder het volume uit het referentiescenario. De Nederlandse rund- en kalvsvleessector ondervindt vooral in 1996 de negatieve productie-effecten van de gedwongen kalverendestructie en van de beperkte kalverenimport uit derde landen. Voor de EU-12 als geheel daalt de productie van rundvlees enkele procenten. De middellange-termijneffecten van BSE voor de consumptie van rundvlees zijn echter belangrijker maar ook moeilijker te bepalen. Hoewel de opgelopen deuk in het imago van rundvlees op den duur zal herstellen, blijft de vraag naar deze vleessoort waarschijnlijk beneden die van het referentieniveau. In de verkenning is een tamelijk bescheiden effect op de consumptie verondersteld. Ook de prijs van rundvlees ondervindt daardoor langdurig schade van de crisis. Naar verwachting resulteert dit alles in een stijging van de EU-zelfvoorzieningsgraad. De export zou dan ook moeten toenemen, maar deze stuit op de grenzen die het GATT-akkoord aan de gesubsidieerde export stelt. Volgens het BSE-scenario zou het betreffende volume met bijna 600.000 ton worden overschreden ten opzichte van het referentiescenario, waarvoor al een overschrijding van 500.000 ton is berekend. Het is onwaarschijnlijk dat dergelijke overschrijdingen in WTO-verband zullen worden geaccepteerd. Aanpassingen in het rundvleesbeleid lijken dan ook onvermijdelijk.

Productie van schapenvlees gedaald

De wereldproductie van schapenvlees daalde licht in 1995 als gevolg van een afname van de productie in Nieuw-Zeeland en Australië. In China vertoonde de schapenvleesproductie net als die van andere vleessoorten een stijging. De EU-productie was in 1995 vrijwel gelijk aan die van het voorgaande jaar. In Nederland daalde de productie van schapenvlees opnieuw met meer dan 10% (tabel 2.6). Bij een kleine teruggang in het verbruik steeg in de EU de zelfvoorzieningsgraad van schapenvlees, maar deze bleef nog ruim onder het niveau van volledige zelfvoorziening. De EU-schapenstapel vertoonde in december 1995 een daling van bijna 3% ten opzichte van een jaar eerder. Door deze teruggang, die zich in vrijwel alle lidstaten voordeed, wordt ook voor 1996 gerekend op een productievermindering.

2.3.3 Varkensvlees

De wereldproductie van varkensvlees steeg door toedoen van China in 1995 met 6%, maar in de EU daalde ze met bijna 2% (tabel 2.5) en in Japan met 3%. Ten opzichte van de productie is de wereldhandel in varkensvlees niet van grote betekenis. Weliswaar is er afzet buiten het gebied van de EU, maar verreweg het grootste deel van de EU-productie wordt op de interne markt afgezet. De betekenis van de Japanse markt voor de EU is echter toegenomen.

In 1995 verbeterden de producentenprijzen voor vleesvarkens in de EU met ruim 7%. Lagere restituties voor varkensvleesexport als gevolg van het GATT-akkoord hadden nog nauwelijks invloed op de prijsvorming. Regelingen die het mogelijk maakten om varkensvlees in particuliere opslag te nemen, moesten voorkomen dat de prijzen aan het eind van 1995 daalden. Er dreigde

op dat moment een overschot, onder andere omdat Japan de importtarieven op 1 november 1995 sterk had verhoogd. Japan mocht hiertoe overgaan, omdat het GATT-akkoord voorziet in een vrijwaringsclausule voor het geval de eigen markt wordt overspoeld door invoer. De tariefsverhoging had tot gevolg dat de EU-export naar dat land minder aantrekkelijk werd. Van april tot en met juni 1996, toen de tariefsverhoging buiten werking was, is een deel van de voorraad onder de EU-opslagregeling op de Japanse markt afgezet. Per 1 juli 1996 heeft Japan het invoertarief voor diepgevroren varkensvlees echter weer fors verhoogd (24%). Nederland heeft maar een klein aandeel in de EU-export naar Japan, die gedomineerd wordt door Denemarken. De Japanse afscherming is dan ook vooral van indirecte betekenis voor de Nederlandse sector, omdat ze leidt tot scherpere concurrentie in Europa.

De productie van varkens in Nederland lag in 1995 onder het niveau van 1994 (tabel 2.6). Vooral in het tweede halfjaar kwamen er minder vleesvarkens beschikbaar vanwege een grotere biggenexport gedurende het eerste halfjaar. Het aantal slachtingen in de Nederlandse varkensslachterijen daalde met bijna 4% tot 18,7 miljoen stuks, mede als gevolg van de saneringsactiviteiten in de sector (zie paragraaf 2.5).

De consumptie van varkensvlees steeg in 1995 enigszins, vooral door een hoger verbruik van producten waarin varkensvlees is verwerkt (vleeswaren, snacks, en dergelijke). De BSE-affaire zorgde in de eerste maanden van 1996 voor een grotere vraag naar varkensvlees, waardoor de prijzen voor varkens en biggen aantrokken.

2.3.4 Pluimvee en eieren

De al jaren groeiende wereldproductie van pluimveevlees steeg in 1995 met 5% tot ruim 46 miljoen ton. Met uitzondering van het gebied van de voormalige Sovjet-Unie was in alle regio's sprake van een toename van de productie. In de VS, met 11,5 miljoen ton pluimveevlees goed voor een kwart van de wereldproductie, was in 1995 sprake van een groei met bijna 5%.

De EU-productie van pluimveevlees lag in 1995 met 7,4 miljoen ton boven het niveau van 1994 (tabel 2.5). Frankrijk levert hiervan ongeveer een kwart. Het verbruik steeg met circa 2%, terwijl ook de export toenam. Inmiddels heeft de Europese Commissie de restituties in enkele stappen fors verlaagd. Voor 1996 wordt als gevolg daarvan rekening gehouden met een sterke afname van de EU-export. In 1995 lagen de prijzen gemiddeld 5% lager dan in 1994.

In Nederland steeg de productie met 4% tot een nieuw record. Vooral de productie van kuikenvlees nam toe. De invloed van het GATT-akkoord kwam tot uiting in een lager prijsniveau. Naast het grotere aanbod in de EU hadden dan ook de lagere subsidies voor de export naar derde landen (vooral Rusland) een negatief effect op de vleeskuikenprijzen.

De eierproductie in de wereld lag in 1995 op vrijwel hetzelfde niveau als een jaar eerder. De EU-productie van eieren daalde licht, de uitvoer groeide, terwijl de invoer met ruim 20% verminderde. In Nederland waren de prijzen in 1995 slecht, maar in het laatste kwartaal trokken ze wat aan. Deze ontwikkeling heeft zich in de eerste maanden van 1996 voortgezet.

2.4 Tuinbouwproducten

De EU-productie van groente daalde in 1995 met 3% tot 40 miljoen ton, en die van fruit met 4% tot 28,5 miljoen ton. Het EU-prijsniveau van groente lag gemiddeld 2%, en dat van fruit zelfs 11% hoger dan het voorgaande jaar. Het algemene beeld voor Nederland is echter dat een groter volume van de groente-, fruit- en sierteeltproductie gepaard ging met een lager prijsniveau (tabellen 2.8 en 2.9). Tot de uitzonderingen behoren appelsen, sla, komkommers, tulpen en bloembollen, waarvan de volumes kleiner waren en de prijzen hoger uitvielen.

2.4.1 Glasgroente, opengrondsgroente en champignons

Met een volume van 12 miljoen ton vertegenwoordigen tomaten 30% van de groenteproduktie in de EU. Het overgrote deel hiervan wordt in Spanje, Italië en Griekenland geproduceerd. Griekenland is de grootste verbruiker, maar in de internationale handel een kleine speler. Voor Italië en Spanje geldt dat een groot deel van de produktie bestemd is voor de verwerking tot sap, puree, en dergelijke. Voor de versmarkt is Nederland de grootste producent met 590.000 ton tomaten, gevolgd door Frankrijk met 510.000 ton.

Tabel 2.8 Volume- en prijsontwikkeling van groente en fruit in Nederland

	Waarde a) (mln. gld.)	Mutaties in % t.o.v. voorgaande jaren					
		volume			prijs		
		1993	1994	1995	1993	1994	1995
	1994 (v)	1993 (v)	1994 (v)	1995 (r)	1993 (v)	1994 (v)	1995 (r)
Totaal groente b)	4.308	-0,7	-2,5	2,0	-3,8	12,6	-8,0
w.v.: glasgroente	2.477	3,8	-3,8	2,0	-9,3	16,7	-9,0
w.o.: tomaten	1.027	-4,6	-9,0	0,5	-5,4	32,9	-22,0
kookkummers	532	6,8	2,3	-7,0	-8,4	-1,6	16,0
paprika	703	18,8	-1,4	6,0	-19,4	19,6	-8,0
sla	84	-1,3	-6,2	-13,5	13,4	-22,5	10,5
champignons	600	0,0	15,8	2,5	5,4	5,2	-9,5
wintergroente c)	676	-9,6	-4,7	2,0	15,1	-3,8	-2,5
ov. opengrondsgroente d)	555	-11,0	-7,2	3,5	-0,7	13,5	-7,0
Totaal fruit	684	14,8	-7,7	3,5	-4,8	18,5	2,0
w.o.: appels c)	372	3,5	-10,0	-4,5	3,2	33,4	17,0
peren c)	121	47,6	-19,4	16,0	-24,3	21,3	-13,0
aardbeien	156	24,6	7,9	14,0	-5,9	-8,2	-19,5

a) Waarde gemeten in producentenprijzen; b) Exclusief zelfvoorzieningsteelt (in 1994 140 miljoen gulden voor groente en 18 miljoen gulden voor fruit); c) Deze gegevens hebben betrekking op oogstjaren (1994 is 1 juli 1994 - 30 juni 1995, enzovoort); d) Inclusief witlof, exclusief aardbeien.

Bron: LEI-DLO.

Tabel 2.9 Volume- en prijsontwikkeling van sierteeltproducten in Nederland

	Waarde a) (mln. gld.)	Mutaties in % t.o.v. voorgaande jaren b)					
		volume			prijs		
		1994 (v)	1993	1994 (v)	1995 (r)	1993	1994 (v)
Bloemkwekerijproducten	5.585	1,6	3,1	0,3	2,7	-0,3	-2,6
w.o.: snijbloemen	3.408	-0,9	2,0	0,9	4,1	-0,6	-2,4
w.o.: rozen	864	-2,0	7,2	1,8	7,0	-2,4	-2,7
chrysanten	647	4,1	2,8	2,2	0,4	-2,1	-8,8
anjers (totaal)	142	-0,9	-1,0	-5,3	7,4	-11,7	0,0
tulpen (gesneden)	284	-14,9	6,2	-1,2	17,6	-4,5	3,5
fresia's	148	4,1	-8,8	-5,1	-4,6	5,5	0,0
lelies	255	7,7	0,9	-6,4	-2,7	1,3	0,0
gerbera's	155	8,5	7,3	9,1	-6,9	4,4	-10,5
potplanten	1.918	2,7	3,8	0,9	1,0	-0,1	2,2
Boomkwekerijproducten	986	9,3	1,9	-	-11,0	13,5	-
Bloembollen	1.127	-6,0	13,3	-	3,0	3,9	-

a) Totale productiewaarde; voor afzonderlijke snijbloemen binnenlandse veilingaanvoer;

b) Snijbloemen en potplanten op basis van binnenlandse veilingaanvoer; boomkwekerij en bloembollen op basis van exportgegevens van het CBS.

Bronnen: Centraal Bureau voor de Statistiek; Vereniging van Bloemenveilingen in Nederland en Productschap voor Siergewassen.

Spanje exporteerde in het seizoen 1994/95 voor het eerst jaarrond-tomaten, wat door de Nederlandse telers als een sterke concurrentie werd ervaren: in 1995 werden zij geconfronteerd met een prijsdaling van 22% (tabel 2.8). Het is in Spanje mogelijk geworden om in de zomermaanden tomaten te telen door verbetering van de techniek en de introductie van zogenaamde long-life rassen. Vanaf juni tot half augustus werd door Spanje 30.000 ton afgezet tegenover 12.000 ton het jaar ervoor.

Tussen Nederland en de EU ontstond in 1995 een conflict over het plan van de Europese Commissie om Marokko ("tomaten voor vis") een extra afzet toe te staan van 10.000 ton tomaten in april, juist de maand waarin de Nederlandse tomaten op de markt komen. In het uiteindelijk gesloten akkoord is deze hoeveelheid gehandhaafd, maar gespreid over de maanden november tot en met maart. Daarnaast is aan Marokko toegestaan om in oktober 5.000 ton extra naar de EU uit te voeren. Ook is de minimale invoerprijs waartegen de tomaten mogen worden ingevoerd, verlaagd van 560 tot 500 ecu per ton.

Groenteprijzen begin 1996 hoger

De Nederlandse productie van komkommers, die sinds 1990 voortdurend was gestegen, daalde in 1995 met 7%. Het aanbod van paprika's herstelde zich, maar de prijzen waren 8% lager dan in 1994. De aanvoer van kropsla

daalde in 1995 met 13,5%, terwijl de prijs ervan met 10% omhoog ging. Voor bijna alle glasgroenteproducten levert het begin van 1996 duidelijk hogere prijzen op dan het begin van 1995. De prijsverbetering is mede veroorzaakt door de tegenvallende productie in de landen rond de Middellandse Zee. Daarnaast was door het koude voorjaar ook de Nederlandse aanvoer lager.

De productie van wintergroente in Nederland steeg in 1995 met 2% en die van overige opengrondsgroente met ruim 3%, terwijl de prijzen met respectievelijk 2,5% en 7% daalden. Het merendeel van de opengrondsgroentelers heeft in het eerste kwartaal van 1996 kunnen profiteren van de koude winter in heel Europa. Prei en spruitkool en ook bewaarproducten zoals sluitkool en spitskool, noteerden veel hogere prijzen.

Champignonprijzen onder druk

De productie van champignons in Nederland steeg in 1995 met 2% tot 225.000 ton. De teeltoppervlakte werd met 2,4% uitgebreid tot 1,1 miljoen m². Het aandeel van doorgroeide compost groeide in 1995 tot zo'n 75% van de totale oppervlakte. Telen op doorgroeide compost verhoogt de productie door een sneller teeltschema. In 1990 werd nog slechts op een kwart van het areaal gebruik gemaakt van doorgroeide compost. Mede door een kleinere consumptie in de warme zomer van 1995 daalden de prijzen met 10%. De slechte afzet-situatie van verse champignons zorgde voor een grotere aanvoer bij de verwerkers, wat een negatieve invloed had op de nieuwe contractprijzen. Ongeveer een derde van de productie is afgezet door het Champignon Bemiddelingsbureau Holland (CBH), waarin een aantal champignonveilingen samenwerken. De champignonprijzen staan ook in 1996 onder druk: de groei van de afzet blijft achter bij die van de productie en de internationale concurrentie is groot.

2.4.2 Fruit

Na de bijzonder grote appeloogsten in de laatste drie seizoenen kwam de EU-oogst in 1995/96 naar schatting uit op 7,9 miljoen ton, 14% minder dan in 1994/1995. Italië en Frankrijk, samen goed voor 50% van de EU-productie, oogstten 2 miljoen ton minder. In het kader van de EU-rooiactie 1994/1995 werd er ruim 25.000 ha gerooid, wat overeenkomt met een productiepotentieel van 500.000 ton. De productie in Duitsland daalde vooral door de tegenvallende opbrengst van de niet-beroepsmatige teelt (Streu-Obstbau). In de EU-productie is de Golden Delicious met 38% nog steeds het belangrijkste ras, gevolgd door Red Delicious met 12% en Jonagold met 10%.

Het Nederlandse areaal appelen nam verder af en bedroeg in 1995 nog 15.300 ha. Hiervan is maar 775 ha jonger dan een jaar. In het kader van de Europese rooieregeling werden in Nederland 1.300 ha gerooid. De betekenis van de specifieke zomerrassen James Grieve en Summerred daalde, terwijl het aandeel van Elstar groeide tot 30% en dat van Jonagold tot 28%. Met deze verschuiving richt de Nederlandse appelteelt zich verder op het lange bewaaren afzetseizoen. De productie was in 1995 ruim 4% lager dan in 1994, maar de prijzen 17% hoger. Nadat het seizoen zeer wisselend was begonnen, hadden

de telers in het eerste kwartaal van 1996 te maken met redelijk goede prijzen, mede door het opraken van de voorraad in Duitsland en Engeland.

De perenproductie in de EU bedroeg in 1995 ongeveer 2,4 miljoen ton, tegen 2,7 miljoen ton in 1994. De grootste producenten zijn Italië (1 miljoen ton) en Spanje (0,5 miljoen ton). Het slechte weer veroorzaakte een geringe oogst in Spanje (-22%). Conference is met 400.000 ton het meest geteelde ras. In Nederland steeg het areaal peren, mede door de al enkele jaren tegenvallende resultaten bij de appels, met 15% tot 5.900 ha in 1995. Meer dan de helft (54%) van het areaal wordt beteeld met Conference, 22% met Doyenné du Comice en ruim 10% met stoofperen. De productie was in 1995 16% hoger dan in 1994, maar de gemiddelde prijs 13% lager. De prijzen van Conference bleven echter, ondanks de hogere productie, even hoog als in het vorige seizoen. Net als bij appels is er bij peren sprake van een zekere prijsvervlakking, in die zin dat topkwaliteiten slechts een geringe meerprijs opleveren.

Het Nederlandse areaal aardbeien was in 1995 11% lager dan in 1994 en kwam uit op 1.885 ha; 6,5% hiervan betreft glasareaal. Mede door de warme zomer steeg de veilingaanvoer met 14%, terwijl de prijzen met 20% daalden.

2.4.3 Afzetstructuur groente en fruit in beweging

De discussie over de herziening van de afzetstructuur in de sector groente en fruit heeft het afgelopen jaar in Nederland veel aandacht getrokken. Aanleiding daartoe is de gedachte dat de slechte inkomenssituatie in de sector mede veroorzaakt is door de versnipperde afzetstructuur. In Nederland brengen de circa 16.000 tuinders hun producten naar 20 verschillende veilingen. Ongeveer 500 groothandelaren en commissionairs en 150 exporteurs zetten de productie in binnen- en buitenland af. De detailhandel is echter sterk geconcentreerd: de EU-markt wordt gedomineerd door circa 25 detailhandelsketens.

De detailhandelsketens hebben bezwaren tegen het Nederlandse veilingstelsel waarbij de prijzen via de klok tot stand komen: zij wensen vaste prijzen voor periodes van minimaal één week. Verder vinden ze dat de producten te laat bij de consument komen - en daardoor onnodig aan versheid inboeten - en dat de producten in de afzetketen te vaak moeten worden verpakt. Om deze problemen te ontwijken, worden er contracten rechtstreeks met producenten of producentengroeperingen in binnen- en buitenland afgesloten. Mede hierdoor zijn de telersverenigingen in de tuinbouw in opkomst. Op dit moment is er een tiental actief in de groenteteelt, waarbij op een bepaalde manier wordt geproduceerd en afgezet. De tomatenvereniging Garten Frisch, die 130 ha omvat, is hiervan een voorbeeld. Een telersvereniging in de fruitsector is Unistar, die de afzet van een dertigtal fruittelers rechtstreeks en het hele jaar verzorgt. De telersverenigingen vormen een nieuwe wijze van afzet in de tuinbouw, waarin de veilingen vooralsnog de hoofdrol vervullen.

Verenigde Tuinbouwveilingen Nederland opgericht

Nadat begin 1995 de zes grootste veilingen in Nederland de intentie hadden uitgesproken te willen komen tot één marketingorganisatie - Zuid-West-

Nederland (ZWN) - ontstond in de ledenbijeenkomsten de behoefte om af te tasten of een verdergaande concentratie mogelijk was. Dit mondde uit in de oprichting van de Verenigde Tuinbouwveilingen Nederland (VTN). Door deze organisatie werd een fusieplan met een bijbehorend bedrijfsplan ontwikkeld met als begindatum 1 januari 1997. De VTN wil consumentgericht gaan produceren en afzetten, en de internationale slagkracht van de sector vergroten. Men wil zich als "regisseur van de keten" onder meer richten op schaalvergroting, marktgerichtheid, ketenintegratie en kostenbesparing. Gestreefd wordt naar een onderneming met een aantal zelfstandige productdivisies, onder meer voor tomaten, komkommers, paddestoelen, vollegrondsgroente en fruit.

Tijdens de discussies over de vorming van de VTN werd al snel duidelijk dat de gespecialiseerde fruitveilingen, die een aandeel hebben van 40% van de fruitomzet, sceptisch stonden tegenover een dergelijke horizontale concentratie. Daarbij speelt mee dat de fruitsector een bescheiden positie heeft in de voedingstuinbouw: 15% van de totale veilingomzet. De fruitveiling Geldermalsen lanceerde begin 1996 het plan om de Gezamenlijke Fruitveilingen Nederland (GFN) op te richten, met als grondgedachte dat de fruittelers zelf de beslissingen moeten kunnen blijven nemen over de afzet van hun product. Dat doel zou bereikt moeten worden door een fusie tussen de fruitveilingen en de fruitdivisies van de gemengde veilingen voor zowel hard als zacht fruit.

Op 30 mei 1996 werden de plannen van de VTN ter stemming voorgelegd aan de veilingleden met als resultaat dat 6 van de 12 veilingen het voorstel tot vorming van de VTN steunden. Na een tweede stemronde volgden later nog twee veilingen. De opzet om een fusie van alle veilingen te bewerkstelligen, is dus niet gerealiseerd. Op basis van de uiteindelijke uitslag bundelt de VTN een omzet van 2,5 miljard gulden, ofwel 70% van de totale landelijke veilingomzet in 1995. De VTN-aandelen per product lopen uiteen van 85% bij de glasgroente tot minder dan 50% bij het fruit. De vraag is hoe de gespecialiseerde fruitveilingen verder gaan. Veiling Geldermalsen blijft de GFN-gedachte steunen en wel via een zelfstandige fruitafzetorganisatie met meerdere veil- en steunpunten. De veiling zegt hiervoor haar autonomie te willen prijsgeven. Als eerste stap wordt nu gedacht aan een fusie met drie nabijgelegen fruitveilingen.

2.4.4 Sierteelproducten

Het Nederlandse areaal bloemkwekerijgewassen nam in 1995 toe met 1% tot 8.017 ha. Bijna 70% van dit areaal betreft teelt onder glas, waaronder 3.670 ha snijbloemen. Tussen 1990 en 1995 groeide de substraatteelt in de bloemkwekerij van 400 tot 860 ha. De aanvoer van snijbloemen was in 1995 praktisch gelijk aan die in 1994. Er werden vooral meer gerbera's, chrysanten en rozen aangevoerd, maar minder lelies, anjers en fresia's. De prijsontwikkeling liep uiteen: de prijs van gerbera's en chrysanten daalde met 9 à 10%, die van anjers, fresia's en lelies bleven nagenoeg gelijk, terwijl de prijs van tulpen met 3,5% steeg. Door de extreme kou bleef de veilingaanvoer in de eerste maanden van 1996 achter bij die van het jaar daarvoor.

Het areaal potplanten was in 1995 zo'n 3% kleiner dan in 1994 en kwam uit op 1.110 ha, waarvan ongeveer de helft bestond uit bloeiende potplanten.

Ondanks de afname van het areaal nam de aanvoer licht toe. De prijzen lagen gemiddeld 2% hoger dan in 1994. In het eerste kwartaal van 1996 was de totale aanvoer van planten bijna 6% groter dan in 1995. Dit ging gepaard met een 4% lagere prijs, mede door een moeizame afzet in januari en februari. De prijsdruk werd mede veroorzaakt door de explosieve groei van de aanvoer van bloembollen in potten.

Veilingen versoepelen beleid importbloemen

Een belangrijke ontwikkeling voor de sierteeltsector betreft de invoer van snijbloemen. Vanaf 1986 is deze invoer gestegen van 40.000 ton tot meer van 100.000 ton in 1995. Bijna 80% van de invoer van snijbloemen komt tegen het nultarief binnen, dankzij de handelsakkoorden die de EU met een aantal landen heeft afgesloten. De twee grootste bloemenveilingen in ons land, de Verenigde Bloemenveilingen Aalsmeer (VBA) en Veiling Holland, hebben besloten hun stringente beleid ten aanzien van ingevoerde producten te versoepelen. Daarbij wordt gestreefd naar het sluiten van meerjaren-contracten met betrouwbare aanvoerders die een kwalitatief goed product kunnen leveren. Deze aanvoerders worden echter geen lid van de veiling. Het afgezworen beleid, dat onder meer bestond uit een verbod op aanvoer tussen 1 juni en 15 september en quotering in de winterperiode, bleek niet effectief te zijn. De betrokken leveranciers vonden alternatieve afzetmogelijkheden, wat de positie van de veilingen niet sterker maakte. Zo ging in maart 1995 op initiatief van Afrikaanse producenten de Tele-Flower-Auction in Aalsmeer van start, een veiling die zich specifiek richt op importbloemen. Van het nieuwe beleid verwacht men niet dat de internationale concurrentie erdoor zal afnemen, maar wel dat het kan bijdragen aan een rustiger prijsvorming en aan een betrouwbaarder aanvoerpatroon.

Onafhankelijk van elkaar hebben de VBA en Veiling Holland plannen gepresenteerd om de afzet te vernieuwen. Gemeenschappelijk element in die plannen is dat de rol van de veilingklok wordt teruggedrongen. Veiling Holland wil actieve marketing en verkoop verzorgen door commerciële diensten aan telers en handelaren aan te bieden. Het veilen via de klok blijft mogelijk, maar de telers moeten kiezen voor één van de twee systemen. Bij de VBA kunnen de leden eind 1996 kiezen voor de oprichting van een marketing- en salesorganisatie, die voor de leden op zoek gaat naar vaste afnemers. De VBA wil verder een volwaardig verkoopinstrument maken van een op te richten elektronische vraag- en aanbodbank. Voor producten die niet via contracten verhandeld worden, blijft de veilingklok als afzetinstrument gehandhaafd.

Meer rozenstruiken en meer bloembollen in 1995

Het areaal boomkwekerijgewassen in de open grond was in 1995 met 9.070 ha praktisch even groot als in 1994. Dit was het resultaat van een stevige inkrimping van het areaal vruchtbomen (-14%), een geringere afname bij bos- en haagplantsoen en sierconiferen, een bescheiden toename bij laan- en parkbomen, sierheesters en klimplanten, en een duidelijke groei van het areaal ro-

zenstruiken (+6%). De omzet van boomkwekerijgewassen op de bloemenveilingen steeg in 1995 met bijna 11% tot 132 miljoen gulden.

Het areaal bloembollen groeide in 1995 met 6% tot 18.086 ha. De uitbreiding betrof vooral tulpen, narcissen en lelies, die samen 70% van het bollenareaal uitmaken. De prijzen van bloembollen daalden volgens gegevens van het Produktschap voor Siergewassen in 1995 met 3%. Bij diverse bolsoorten was er in het eerste kwartaal van 1996 sprake van een zekere patstelling, in die zin dat de verkopers en kopers een afwachterende houding innamen. Onzekerheid over de gevolgen van de lange koude winter lag hieraan ten grondslag.

2.5 De voedings- en genotmiddelenindustrie

Ongeveer de helft van de productiewaarde van de land- en tuinbouw wordt afgenomen door de voedings- en genotmiddelenindustrie. In deze industrie zijn circa 900 bedrijven met meer dan 20 werknemers actief, en werd in 1993 een omzet gerealiseerd van bijna 75 miljard gulden (tabel 2.10). De zuivelindustrie en de vleesindustrie (inclusief slachterijen) zijn de belangrijkste afnemers van de landbouw en tevens de grootste bedrijfsgroepen binnen deze industrie. Circa 37% van de omzet van de voedings- en genotmiddelenindustrie, ofwel bijna 28 miljard gulden, heeft betrekking op deze bedrijfsgroepen. Hun aandeel in de werkgelegenheid bedroeg met 39.580 werknemers ongeveer 32%, en de bruto toegevoegde waarde maakte met 3,9 miljard gulden in 1993 bijna 20% uit van de hele voedings- en genotmiddelenindustrie.

In 1993 bedroeg de bruto toegevoegde waarde per werknemer in de zuivelindustrie 111.200 gulden. Dit was 18.300 gulden minder dan het gemiddelde

Tabel 2.10 Enkele kengetallen van de voedings- en genotmiddelenindustrie in Nederland, 1987-1993

	1987	1990	1992	1993
Aantal bedrijven a)	885	875	899	914
In % van totale industrie	15,8	14,2	13,6	13,7
Aantal werknemers	125.973	125.449	127.058	124.806
In % van totale industrie	16,7	16,0	16,6	17,2
Industriële verkopen (mln. gld.)	63.384	68.907	76.198	74.886
In % van totale industrie	27,4	25,3	28,5	29,2
Bruto toegevoegde waarde (mln. gld.)	14.962	17.089	19.008	19.227
In % van totale industrie	21,1	20,8	22,8	23,3
Bijdrage aan BBP in %	3,4	3,3	3,4	3,3

a) Bedrijven met 20 en meer werknemers.

Bron: CBS.

van de voedings- en genotmiddelenindustrie, maar 26.800 gulden meer dan in de slachterijen en vleesverwerkende industrie. De verschillen hangen ten dele samen met de uiteenlopende kapitaalsintensiteit van de deze bedrijfspgroepen. Voor de relatief lage bruto toegevoegde waarde per werknemer in de vleessector zijn daarnaast andere oorzaken te noemen. Zo heeft de sector niet alleen te maken met bulkproducten, maar hebben zowel de runder- als de varkensslachterijen te kampen met een structurele overcapaciteit.

Slachtcapaciteit beperkt

Om de overcapaciteit terug te dringen, heeft het Produktschap voor Vee en Vlees (PVV) zowel voor de runderslachterijen als voor de varkensslachterijen saneringsplannen ontwikkeld om enkele slachterijen te kunnen uitkopen. De middelen hiervoor werden bijeengebracht via een saneringsheffing op geslachte dieren. Daarbij ging het in 1995 om een bedrag van circa 160 miljoen gulden. Bij de runderslachterijen werden in 1995 330.000 haken uit de markt genomen, waarmee de slachtcapaciteit met 30% verminderde. Van de 20 runderslachterijen bleven er nog 16 over. Met een verdere sanering wordt rekening gehouden. Bij de varkensslachterijen is circa 20% van de slachtcapaciteit uit de markt genomen. Het betreft hier 3,6 miljoen slachtingen op jaarbasis. Na de sanering resteren er nog 23 van de oorspronkelijke 30 varkensslachterijen met een jaarlijkse capaciteit van 100.000 slachtingen of meer.

De vorming van de slachterijorganisatie Dumeco - resultaat van de fusie tussen de coöperatieve slachterijen van Coveco en Encebe en het particuliere bedrijf Gupa - illustreert dat de tegenstellingen tussen de particuliere en de coöperatief georganiseerde agribusiness vervagen. Dumeco heeft circa 1.850 personeelsleden en een omzet van 3 miljard gulden. Met een marktaandeel van 35% is het de grootste slachterij van Nederland en behoort het tot de grootste van Europa.

Schaalvergroting en internationalisering gaan door

De coöperatie is van oudsher sterk vertegenwoordigd in de Nederlandse land- en tuinbouw. Volgens cijfers van de Nationale Coöperatieve Raad behaalden de 40 grootste coöperaties in 1994/95 een gezamenlijke omzet van ruim 42 miljard gulden. Hiertoe behoren zeven zuivelcoöperaties, waaronder Campina Melkunie, de grootste coöperatie van ons land, met in 1995 een omzet van 6,7 miljard gulden. Hierin is begrepen de omzet van het enkele jaren geleden overgenomen Duitse Südmilch, waarvan de naam recentelijk is gewijzigd in Campina A.G., en van het Belgische Comelco. De nummers drie en vier op de lijst van grootste coöperaties zijn eveneens zuivelbedrijven, te weten Friesland Dairy Foods en Coberco. De omzet van deze twee ondernemingen bedroeg in 1994/95 respectievelijk 4,2 en 3,7 miljard gulden (Coöperatie, april 1996).

Schaalvergroting binnen de voedings- en genotmiddelenindustrie is onder meer een reactie op de concentratie en internationalisering van de detailhandelsketens. De drie genoemde zuivelcoöperaties zijn het voorlopige resultaat van een jarenlang fusieproces. Daarnaast is een aantal multinationals op

de zuivelmarkt actief, zoals Unilever en Koninklijke Bols-Wessanen. Van de buitenlandse ondernemingen zijn het vooral de Franse bedrijven Danone en Besnier en het Zwitserse Nestlé die zuivelproducten aanbieden.

De naar omzet gemeten tweede agrarische coöperatie van Nederland, Cebeco-Handelsraad, behaalde in 1995 een omzet van 4,7 miljard gulden, waarvan 1,4 miljard gulden betrekking had op voedingsmiddelen. Cebeco-Handelsraad heeft belangen in onder andere de aardappelverwerkende industrie, de vleesverwerking en de groente- en fruitverwerkende industrie. Na Frankrijk is Nederland de belangrijkste producent van groenteconserven binnen de Europese Unie. De rendementen in deze sector laten de laatste jaren, door overcapaciteit, sterke prijsconcurrentie en daardoor lage marges, zeer te wensen over. Omdat sanering en herstructurering niet tot de gewenste resultaten hebben geleid, heeft Cebeco-Handelsraad besloten zich grotendeels uit de groenteconservenindustrie terug te trekken. Een deelneming van Cebeco-Handelsraad die wel goed rendeert, is Aviko. Deze producent van aardappelproducten is marktleider in Nederland en investeert, in samenwerking met partners, in toenemende mate ook in andere landen binnen en buiten Europa, zoals de VS.

2.6 De detailhandel en consumptie van voedingsmiddelen

Er zijn in Nederland ruim 45.000 plaatsen waar levensmiddelen worden aangeboden. De consumentenbestedingen vonden in 1995 voor 67% plaats bij de 7.000 supermarkten die ons land rijk is, tegenover 64% in 1993. De groei van de bestedingen in de supermarkt is ten koste gegaan van de speciaalzaak, waarvan het aandeel terugliep van 26% in 1993 tot 23% in 1995. Ongeveer 10% van de bestedingen vindt plaats op de markt, in warenhuizen of rechtstreeks bij boer of tuinder. De supermarkten hebben hun toegenomen marktaandeel mede te danken aan het grotere aanbod van zogenaamde versgroepen, zoals aardappelen, groente, fruit, vlees en brood en specialiteiten.

Ondanks hun groeiende marktaandeel hebben de supermarkten te kampen met stagnerende omzetten en krimpende marges. Om de gunst van de consument wordt hevig gestreden. Vergroting van het marktaandeel is bijna alleen nog te realiseren door het overnemen van bestaande verkoopplaatsen. Veel aandacht wordt besteed aan het terugbrengen van de kosten, niet alleen door verbetering van de logistiek, maar ook door het aandeel van de huiskosten in het assortiment te vergroten. Door het aanbieden van spaarsystemen, klantenpassen en dergelijke en bovendien door de dienstverlening te verbeteren, probeert de detailhandel de winkeltrouw te bevorderen. Marktleider in Nederland is Ahold (Albert Heijn) dat een aandeel heeft van 27% en wereldwijd tot de grotere detailhandelsketens behoort. De Vendex Food Groep, met supermarktketens als Edah, Konmar en Basismarkt, is tweede met 11%.

Nieuwe verkooppunten en ruimere winkeltijden

Ahold heeft onlangs met Shell een overeenkomst gesloten voor de levering van een geselecteerd assortiment voedingsmiddelen aan een aantal tank-

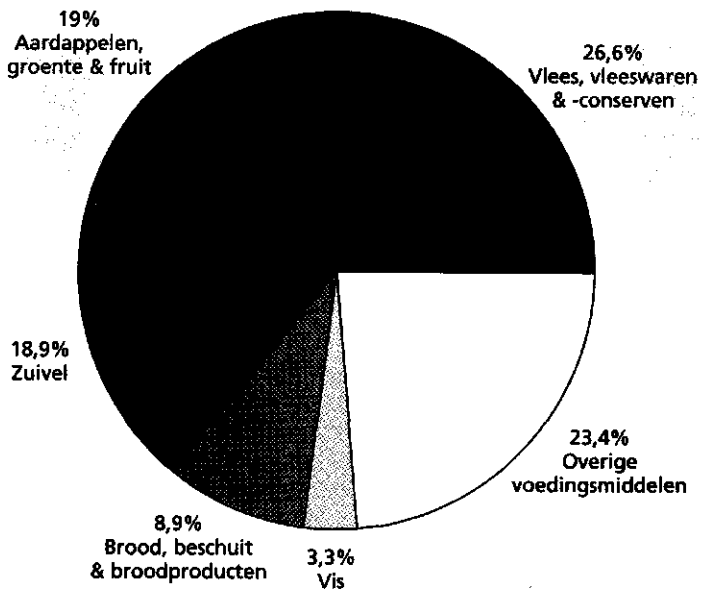
stationshops. De overeenkomst heeft voornamelijk het karakter van een experiment, maar naar verwachting zullen meerdere Shell-benzinestations hun deuren voor AH-producten openen. Ook aan de treinreiziger wordt gedacht. Zo heeft de NS aangekondigd bij de grotere stations een supermarkt te vestigen. Daarin zal een uitgebreid assortiment levensmiddelen worden aangeboden met het accent op verse producten, kant-en-klaarmaaltijden en kruidenierswaren. Deze ontwikkeling vloeit voort uit de in 1995 door de NS geopende "gemakshop", die is gevestigd bij de kleinere stations en een beperkt assortiment voedingsmiddelen heeft.

De ontwikkelingen in de detailhandel worden mede bepaald door de nieuwe Winkeltijdenwet, die per 1 juni 1996 van kracht is geworden. Deze wet heeft de detailhandel ruimere bevoegdheden ten aanzien van de openstelling gegeven. Op Duitsland na waren er in Europa nergens zoveel beperkingen ten aanzien van de winkelsluitingstijden als in Nederland. Door de consumenten worden de beperkingen in toenemende mate als bezwaarlijk ervaren. Zo bleek uit een peiling dat ruim 40% van de consumenten de openingstijden van de supermarkt onvoldoende achtte, tegenover 32% in 1993 (CBL, 1996). De liberalisering van de openstellingstijden lijkt aan dit bezwaar een einde te hebben gemaakt. De verruiming van de winkeltijden, waartoe de grote detailhandelsketens direct zijn overgegaan, is door de consumenten positief onthaald.

Het staat te bezien of de ruimere openstelling van winkels de groei van de maaltijdverstrekking zal beperken. Hieronder wordt ook verstaan het afhaken van maaltijden. Dit komt inmiddels in 62% van de huishoudens regelmatig voor. Als redenen hiervoor gelden het gemak, het ontbreken van tijd om naar de supermarkt te gaan en het gesloten zijn van de supermarkt op tijden dat men levensmiddelen nodig heeft. Vooral jonge huishoudens en hoger opgeleiden maken gebruik van de snelle hap. Mede hierdoor heeft onder andere McDonald's, inmiddels 25 jaar in Nederland, een onstuimige groei kunnen realiseren. Vorig jaar werd McDonald's 120 miljoen keer bezocht, wat twee keer zoveel was als in 1991. De hamburgerketen heeft al 130 vestigingen in ons land en behaalde een omzet van bijna 550 miljoen gulden in 1995.

Aandeel voedings- en genotmiddelen in bestedingen verder gedaald

De particuliere consumptieve bestedingen bedroegen in 1994 363 miljard gulden, tegen 299 miljard gulden in 1990. Voor vrijwel alle goederen- en dienstencategorieën zijn de bestedingen (nominaal) toegenomen, maar niet in dezelfde mate. Zo zijn de aandelen van de voedings- en genotmiddelen en van de duurzame consumptiegoederen in het totaal van de bestedingen gedaald. Over 1994 bedroeg het aandeel van de voedings- en genotmiddelen 14,9%, terwijl dat in 1990 nog bijna 16% was. Daarentegen is het aandeel van de overige goederen en diensten - waaronder wonen, medische diensten, vervoer en horeca - gestegen tot 66% (in 1990: 62%). Deze veranderingen zijn voor een belangrijk deel het gevolg van uiteenlopende prijsontwikkelingen. Zo steeg de prijs van de totale consumptie in de periode 1990-1994 met gemiddeld 12%, tegen die van voedingsmiddelen met 7%.

Figuur 2.2 De bestedingen aan voedingsmiddelen in 1994

Bron: CBS, Nationale Rekeningen; bewerking LEI-DLO.

In 1994 werd door particulieren in ons land ongeveer 54 miljard gulden besteed aan voedings- en genotmiddelen en daarnaast ruim 16 miljard gulden aan maaltijd- en drankverstrekking (horeca) en 2 miljard gulden aan bloemen en planten. Van de bestedingen aan voedings- en genotmiddelen heeft 35% betrekking op genotmiddelen, zoals tabak, dranken, zoetwaren en consumptie-ijs, en 65% op voedingsmiddelen. De samenstelling van de bestedingen aan voedingsmiddelen (figuur 2.2) is de laatste jaren licht gewijzigd. De aandelen van de "klassieke" groepen zijn enigszins afgenomen, ten gunste van de groep overige voedingsmiddelen, waaronder aardappelproducten, snacks en kant-en-klaarmaaltijden. Het aandeel van deze groep bedroeg 23,4% in 1994, tegen 21,5% in 1990. De bestedingen aan aardappelen, groente en fruit bestonden in 1994 voor bijna de helft uit vers fruit (2,9 miljard gulden). Andere producten waaraan meer dan 2,5 miljard gulden werd besteed, zijn respectievelijk rundvlees, varkensvlees en fabrieksvleeswaren en -conserven, terwijl aan pluimveevlees bijna 1 miljard gulden werd uitgegeven. In de bestedingen aan zuivelproducten had kaas met 2,4 miljard gulden een groot aandeel.

Het verbruik van margarine is afgenomen, maar dat van halvarine is de laatste jaren voortdurend gestegen, net als dat van spijsvetten en oliën (tabel 2.11). Het totale verbruik van melk en zuivelproducten daalde tussen 1990

Tabel 2.11 Binnenlands verbruik van voedings- en genotmiddelen per hoofd van de bevolking, 1990-1994 (kg)

	1990	1991	1992	1993	1994
Boter	3,4	3,4	3,4	3,3	3,3
Margarine	9,8	9,5	9,2	8,9	8,2
Halvarine	2,9	3,0	3,1	3,1	3,2
Spijsvetten en oliën	13,0	13,1	13,3	13,7	13,9
Volle melk	41,6	39,2	37,8	35,7	34,9
Halfvolle melk	41,6	42,1	43,0	41,8	42,2
Magere melk	20,0	20,6	19,9	19,4	19,2
Kaas	15,1	14,0	14,4	14,1	14,2
Rund- en kalfsvlees	19,3	20,3	19,3	19,2	20,2
Varkensvlees	45,2	40,9	42,4	46,8	43,7
Pluimveevlees	17,4	17,7	18,5	18,9	20,0
Brood	60	60	60	60	60
Aardappelen	87	84	83	83	83
Groente, vers	63	61	61	62	60
Fruit, vers	73	70	76	74	75
Frisdranken (liter)	86	88	92	89	93
Bier (liter)	91	91	89	85	86

Bron: CBS.

en 1994 met bijna 9%, maar het verbruik van volle melk nam met 16% veel sterker af. Daartegenover bleef het verbruik van halfvolle melk, magere melk en karnemelk vrij stabiel. Het verbruik van pluimveevlees is duidelijk aan het groeien. Van de totale vleesconsumptie bestond in 1994 bijna een kwart uit pluimveevlees tegenover slechts 16% tien jaar geleden. Het verbruik van overig vlees is in deze periode stabiel gebleven en het verbruik van verse groente blijkt onder druk te staan.

2.7 De Nederlandse agrarische handel

In deze paragraaf wordt de omvang, samenstelling, herkomst en bestemming van de Nederlandse agrarische handel besproken. Aansluitend wordt de positie van ons land in de agrarische handel van de EU belicht. Een en ander is lastig omdat de statistiek van de buitenlandse handel sinds 1993, vanwege de verdere vrijmaking van de handel binnen de EU, onvolledig is. Soms wijken de cijfers af van wat de Productschappen in de betreffende sectoren publiceren. Er is dan ook onvoldoende basis voor stellige uitspraken.

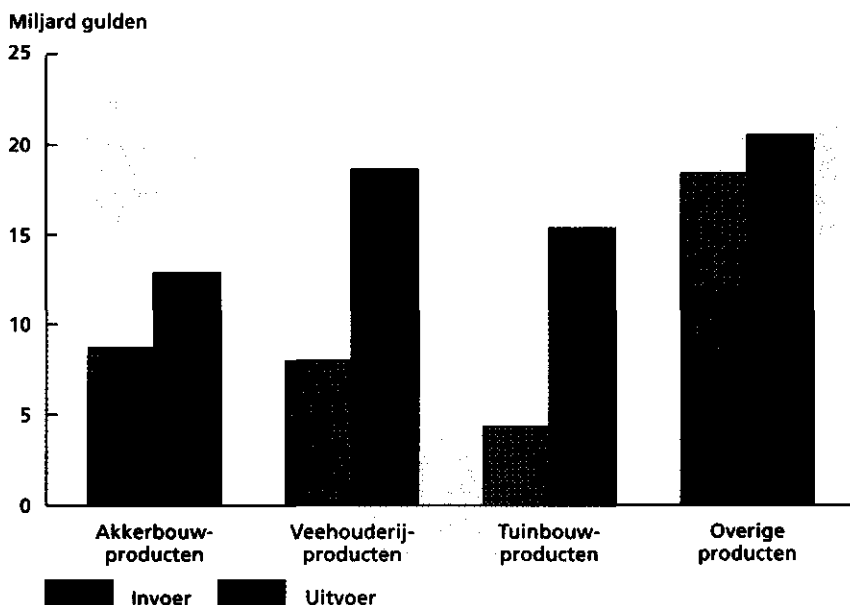
2.7.1 De agrarische in- en uitvoer in 1995

Herziene CBS-cijfers over de handel in 1994 en eigen ramingen voor 1995 wijzen erop dat de invoer van agrarische producten en voedingsmiddelen toenam van 42,5 miljard gulden tot bijna 43 miljard gulden, en de agrarische uit-

voer van bijna 71 miljard gulden tot meer dan 72 miljard gulden. Het agrarische handelssaldo steeg hierdoor tot 29 à 30 miljard gulden, tegen 28,4 miljard gulden in 1994. De aandelen van de agrarische in- en uitvoer in de totale Nederlandse goederenhandel waren in 1995 met respectievelijk 17% en 25% ongeveer gelijk aan die in 1994.

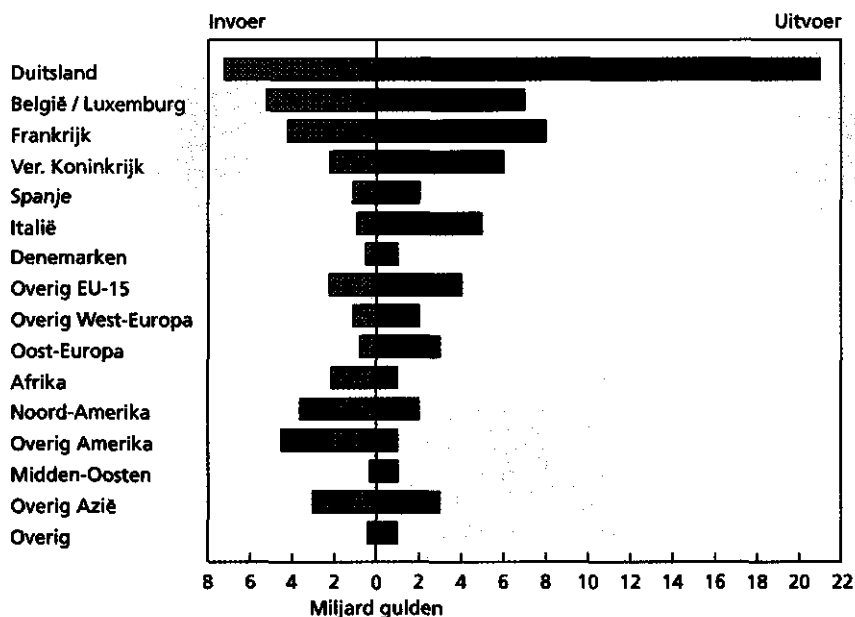
De agrarische invoer en uitvoer van Nederland zijn veelzijdig samengesteld. Volgens voorlopige CBS-cijfers liep de waarde van de handel in de groepen akkerbouwproducten, veehouderijproducten en tuinbouwproducten uiteen van ruim 4 miljard gulden voor de invoer van tuinbouwproducten tot bijna 19 miljard voor de uitvoer van veehouderijproducten. De grootste groep in de Nederlandse agrarische handel vormen de overige agrarische producten, waartoe de uitheemse producten (koffie, thee, cacao en dergelijke) en margarine, vetten en oliën behoren (figuur 2.3).

Duitsland, België/Luxemburg en Frankrijk zijn de belangrijkste leveranciers van agrarische producten aan Nederland (figuur 2.4). Het totale aandeel van de EU nam van 1994 op 1995 toe van zo'n 56% tot 60%, mede door de toetreding van Zweden, Finland en Oostenrijk. Van de derde landen waren de VS, Brazilië en Argentinië de grootste leveranciers. Het aandeel van de EU in de bestemming van de Nederlandse agrarische uitvoer nam in 1995 licht af tot 78%, ondanks het aandeel van 3% voor de nieuwe lidstaten. Overigens ver-

Figuur 2.3 De Nederlandse agrarische in- en uitvoer in 1995 naar productgroepen

Bron: CBS, Statistiek van de buitenlandse handel; bewerking LEI-DLO.

Figuur 2.4 De Nederlandse agrarische in- en uitvoer in 1995 naar herkomst en bestemming

Bron: CBS, Statistiek van de buitenlandse handel; bewerking LEI-DLO.

toont dit aandeel, net als het overeenkomstige cijfer bij de invoer, de laatste jaren geen grote schommelingen. De agrarische uitvoer naar Duitsland daalde in 1995, wat niet wegneemt dat dit land met een aandeel van 31% nog altijd veruit de belangrijkste afnemer van de Nederlandse agrarische export is. Buiten de EU zijn de VS, Rusland, Zwitserland en Japan de belangrijkste afnemers.

Meer handel in veehouderijproducten

Nadere gegevens over de ontwikkelingen in de agrarische invoer en uitvoer van Nederland zijn samengebracht in de tabellen 2.12 en 2.13. Hieronder plaatsen we een enkele opmerking bij de invoer en uitvoer van de verschillende productgroepen.

Bij de akkerbouwproducten is de lagere invoer van veevoeder(grondstoffen) opvallend. Die daling volgt op een sterke toename in 1994. Er werden vooral veel minder veevoedergrondstoffen uit Thailand en Brazilië ingevoerd. Zo daalde de Thaise leverantie van tapioca aan Nederland met 1,5 miljoen ton (-62%). Brazilië en Argentinië exporteerden beide een kwart minder sojakoeke naar Nederland. Daarentegen werd in 1995 opnieuw meer tarwe ingevoerd. Het aandeel daarvan in mengvoeders is sterk toegenomen als gevolg

Tabel 2.12 Invoer van agrarische producten en voedingsmiddelen in Nederland, 1995 a)

Product(groep)	Waarde (mln.gld.)		Mutaties in % ten opzichte van 1994			
	wereld	w.o. EU	wereld		EU	
			volume	prijs	volume	prijs
Akkerbouwproducten	8.667	6.306	-7,8	-5,1	-1,6	-2,9
w.o.: granen	1.998	1.945	3,2	-3,0	3,5	-2,7
veevoeder(grondstoffen)	3.077	1.136	-17,6	-10,8	-8,1	-8,0
akkerbouwbereidingen	2.857	2.611	-2,6	-3,2	-4,6	-2,5
Veehouderijproducten	7.984	7.346	11,2	0,8	13,1	0,3
w.o.: vee en vlees	2.335	1.951	-4,2	-3,1	-3,4	-3,7
w.o.: levende runderen						
en varkens	606	600	-14,2	-8,8	-14,2	-8,6
rund- en kalfsvlees	799	664	1,8	-2,2	5,8	-2,4
pluimvee en -vlees	569	516	3,5	-11,2	4,5	-10,9
melk en zuivel	4.959	4.764	21,5	5,2	22,8	4,3
w.o.: magere-melkpoeder	1.319	1.269	28,2	5,9	28,9	4,6
volle-melkpoeder	784	780	96,8	10,4	102,6	9,8
kaas	655	623	1,7	-2,6	1,3	-1,9
boter	550	535	18,6	9,1	18,6	8,3
Tuinbouwproducten	4.331	2.008	-0,7	-1,8	-5,2	-5,8
w.v.: verse groente	1.112	541	-5,6	8,1	-13,1	1,0
inheems fruit	1.031	524	4,1	-8,0	1,5	-13,4
sierteelt b)	1.161	320	3,0	-3,5	-2,8	-9,8
tuinbouwbereidingen	1.026	623	-4,0	-3,1	-4,7	-2,5
Overige agrarische producten	18.395	8.005	-3,1	-0,5	-7,8	3,6
w.o.: uitheemse producten	7.655	3.039	0,5	2,9	-9,5	7,2
margarine, oliën en vetten	4.791	1.305	-4,7	-6,5	2,5	3,2

a) Deze statistiek betreft alleen de geregistreerde handel en heeft een voorlopig karakter. Vanwege de afschaffing van de grensformaliteiten tussen de EU-lidstaten per 1 januari 1993 is de statistiek van de intrahandel gebaseerd op door ondernemingen verstrekte gegevens. Omdat kleine ondernemingen echter geen (volledige) opgave hoeven te doen van hun handel met EU-landen, geven handelscijfers geen volledig beeld. Volgens schattingen van het CBS is in 1995 84% (in 1994: 90%) van de totale Nederlandse invoer uit andere EU-lidstaten geregistreerd en 89% (in 1994: 92%) van de totale Nederlandse uitvoer naar andere EU-lidstaten. Voor de agrarische handel is niet bekend in welke mate de geregistreerde handel de werkelijkheid onderschat. De handelsstatistiek met derde landen wordt samengesteld met behulp van douanedocumenten; deze registratie is in beginsel volledig; b) Inclusief tuinbouwzaden.

Bron: CBS, Statistiek van de buitenlandse handel; bewerking LEI-DLO.

van de hervorming van het EU-markt- en prijsbeleid. De uitvoerstatistiek laat een forse daling van de graanexport zien, maar een stijging van de uitvoer van veevoeder(grondstoffen).

De invoer van veehouderijproducten nam in 1995 fors toe. Die stijging is vooral terug te voeren tot de productgroep melk en zuivel, waarvan de invoer-

Tabel 2.13 Uitvoer van agrarische producten en voedingsmiddelen uit Nederland, 1995 a)

Product(groep)	Waarde (mln.gld.)		Mutaties in % ten opzichte van 1994			
	wereld	w.o. uit EU	wereld		EU	
			volume	prijs	volume	prijs
Akkerbouwproducten	12.868	8.861	1,0	5,3	-1,3	5,6
w.o.: aardappelen	1.093	812	-11,8	43,4	-5,3	47,2
veevoeder(grondstoffen)	3.830	3.282	2,5	-3,8	-0,1	-5,5
akkerbouwbereidingen	7.422	4.324	7,3	3,6	5,5	6,3
Veehouderijproducten	18.641	15.013	2,1	-3,5	-3,9	-0,4
w.v.: levende runderen						
en varkens	1.169	1.108	3,1	1,3	2,2	2,2
varkensvlees	3.535	3.343	-6,9	1,9	-7,8	2,6
rund- en kalfsvlees	2.760	2.548	-5,0	-4,9	-8,9	-0,4
pluimvee en -vlees	1.831	1.459	13,2	-11,2	2,2	-5,9
eieren en eierproducten	702	577	-2,9	-9,9	-8,6	-8,1
ov. vee en vlees, bereidingen	997	763	-6,3	-6,0	-3,4	-5,3
melk en zuivel	7.648	5.215	8,7	-3,3	-1,2	0,4
w.o.: kaas	3.644	3.142	3,3	-4,6	0,2	-2,0
boter	1.046	792	10,9	-1,4	-6,9	8,8
volle-melkpoeder	998	120	21,8	-3,1	10,1	5,3
condens	639	292	-1,0	-3,7	-6,2	1,1
Tuinbouwproducten	15.355	12.871	-2,9	-1,0	-4,7	-1,3
w.v.: verse groente	4.390	3.788	0,6	-5,0	-3,1	-3,8
inheems fruit	1.178	1.005	3,7	-6,6	-1,8	-5,1
sierteelt b)	8.037	6.438	-6,2	2,4	-7,3	1,2
tuinbouwbereidingen	1.749	1.640	-0,3	-2,4	0,8	-2,6
Overige agrarische producten	20.534	16.080	-2,1	2,0	-4,4	3,6
w.o.: uitheemse producten	9.752	8.238	0,8	1,5	-0,4	2,9
margarine, oliën en vetten	3.299	2.205	-8,5	4,4	-13,2	2,1

a) zie noot a van tabel 2.12; b) Inclusief tuinbouwzaden.

Bron: CBS, Statistiek van de buitenlandse handel; bewerking LEI-DLO.

waarde met 28% steeg tot bijna 5,0 miljard gulden. De invoer van volle-melkpoeder uit Frankrijk, Duitsland en Ierland werd verdubbeld, terwijl ook de invoer van magere-melkpoeder zeer sterk toenam. De groei van de invoer van deze producten houdt zowel verband met de veranderde samenstelling van de Nederlandse zuivelproductie (zie paragraaf 2.3.1), als met de uitvoer. De totale zuiveluitvoer nam in 1995 met zo'n 5% toe. Het uitvoervolume van kaas, het belangrijkste zuivelproduct, steeg met 3% door extra uitvoer naar de VS, Duitsland, Rusland en Oostenrijk. Er ging veel meer boter naar Rusland, veel meer volle- en magere-melkpoeder naar Brazilië en veel meer magere-melkpoeder naar Japan, Indonesië, Thailand en Frankrijk.

Hoewel de totale uitvoerwaarde van veehouderijproducten afnam, groeide de uitvoer van levende varkens met 11% naar een record van 5,5 miljoen stuks. Vooral de uitvoer naar Frankrijk en Spanje trok aan. In het najaar werd de export van varkens en varkensvlees naar Portugal enige tijd belemmerd doordat blaasjesziekte was geconstateerd. De export van kalveren, volwassen runderen en eendagskuikens (lagere exportrestituties) liep vrij sterk terug.

In 1995 werden ongeveer evenveel tuinbouwproducten ingevoerd als in 1994, terwijl de uitvoerwaarde daalde. Van de invoer van verse groente en fruit was iets meer dan de helft bestemd voor re-export. Bij de sierteeltproducten waren snijbloemen en tuinbouwzaden belangrijk met invoerwaarden van respectievelijk 490 en 160 miljoen gulden. Er werden 11% meer verse snijbloemen ingevoerd. De belangrijkste leveranciers van bloemen waren Israël, Kenia, Zimbabwe en Spanje. Tegenover de toenemende invoer stond een stagnerende uitvoer van snijbloemen. In 1995 daalde de betreffende uitvoerwaarde met 2% tot 3,7 miljard gulden, ondanks de prijsstijging van 4,5%.

2.7.2 De Nederlandse agrarische handel in EU-perspectief

In de agrarische handel van de EU heeft Nederland een vooraanstaande positie. Als blok heeft de EU een aandeel van een vijfde van de wereldgoederenhandel. Ongeveer een tiende van de EU-handel bestaat uit agrarische producten, inclusief voedingsmiddelen, vis en hout. De agrarische invoer van de EU uit de rest van de wereld bedroeg in 1994 139,9 miljard gulden en de uitvoer 98,3 miljard gulden. In tegenstelling tot Nederland is de EU als geheel dus netto-importeur van agrarische producten. Overigens heeft ook Nederland een tekort op de agrarische handelsbalans met derde landen, onder meer door de grote betekenis van uitheemse producten en veevoer.

De gezamenlijke agrarische handel van de EU-lidstaten is veel groter dan die van het EU-blok met de rest van de wereld, vanwege de onderlinge handel tussen de lidstaten (intrahandel). In 1994 bedroeg de intrahandel in agrarische producten zo'n 230 miljard gulden. Het aandeel van de intrahandel in de totale agrarische handel van de EU-12 fluctueerde de laatste jaren tussen 70% en 75% bij de uitvoer en tussen 55% en 65% bij de invoer. De agrarische uitvoer van de EU-12 (inclusief intrahandel) steeg van 242,5 miljard gulden in "1987" (dit is het gemiddelde van de jaren 1986, 1987 en 1988) tot 333,8 miljard gulden in 1994. De agrarische invoer nam iets minder sterk toe, namelijk van 300,2 miljard gulden tot 365,2 miljard gulden. Dit betekent dat het tekort op de agrarische handelsbalans van de EU in deze periode kleiner is geworden.

Bij de agrarische invoer van de EU had Nederland in 1994 een aandeel van 12%, waarmee het na Duitsland (22%), Frankrijk (15%), Italië (14%) en het Verenigd Koninkrijk (14%) de vijfde plaats op de ranglijst bezet. Na Nederland volgen België/Luxemburg (8%), Spanje (7%) en Denemarken (3%). Bij de agrarische uitvoer staat ons land met 21% echter op de eerste plaats, voor Frankrijk (20%), Duitsland (14%), België/Luxemburg (9%), het Verenigd Koninkrijk (8%), Italië (8%), Spanje (7%) en Denemarken (7%).

Net als die van Nederland is de agrarische handel van de EU breed samengesteld (tabel 2.14). Groente- en fruit(bereidingen) vormen zowel aan de

Tabel 2.14 De positie van Nederland in de agrarische handel van de EU (inclusief intrahandel) in 1994 a)

Product	EU-invoer			EU-uitvoer		
	in mrd. gld.	in %	NL-%	in mrd. gld.	in %	NL-%
Totaal agrarisch	365,2	100	11,8	333,8	100	20,7
Levende dieren	7,8	2,1	13,0	8,7	2,6	17,8
Rundvlees	14,1	3,9	7,0	15,0	4,5	21,3
Varkensvlees	11,1	3,0	3,1	16,2	4,8	24,7
Pluimveevlees	5,8	1,6	10,6	6,6	2,0	29,1
Eieren	1,2	0,3	10,9	1,7	0,5	52,6
Melk en zuivel	26,9	7,4	13,9	34,6	10,4	20,5
Vis	28,2	7,7	7,7	15,3	4,6	18,2
Granen (bereidingen)	23,3	6,4	14,6	30,7	9,2	7,0
Groente- en fruit(bereidingen)	61,1	16,7	12,5	49,1	14,7	25,7
Suiker(bereidingen), honing	8,4	2,3	9,5	10,0	3,0	7,6
Cacao, chocolade e.d.	10,9	3,0	16,2	11,3	3,4	28,0
Veevoedergrondstoffen	20,8	5,7	19,6	12,5	3,8	30,9
Dranken	20,7	5,7	8,8	37,0	11,1	7,4
Tabak(swaren)	13,4	3,7	12,3	10,4	3,1	41,0
Oliehoudende zaden	11,6	3,2	30,4	2,4	0,7	37,8
Hout en kurk	21,8	6,0	9,9	5,6	1,7	8,8
Sierteelt	8,0	2,2	12,8	10,9	3,3	74,2
Dierlijke oliën en vetten	1,4	0,4	21,3	1,0	0,3	14,3
Plant aardige oliën en vetten	8,8	2,4	15,2	8,3	2,5	19,5
Bereide oliën en vetten	2,9	0,8	18,4	2,6	0,8	33,9

a) Door onvolledige registratie van de intrahandel moeten deze cijfers voorzichtig worden geïnterpreteerd; zie ook noot a) van tabel 2.12.

Bron: Eurostat; bewerking LEI-DLO.

invoerkant als aan de uitvoerkant de belangrijkste productgroep. Producten met een aandeel in de invoer en/of uitvoer van meer dan 5% zijn: zuivel, dranken, granen(bereidingen), vis, hout en kurk, en veevoedergrondstoffen.

Wisselend beeld Nederlands aandeel in EU-export

Nederland heeft in de EU-handel van veel producten een betrekkelijk groot aandeel. Bij de invoer loopt dat uiteen van 3% voor varkensvlees tot 30% voor oliehoudende zaden. Bij de uitvoer zijn de aandelen niet alleen hoger maar ook meer gespreid: van 7% voor granen(bereidingen) tot zelfs een monopolieachtige 74% voor sierteeltproducten. Door de kleinschalige structuur van de productie en handel en de open prijsvorming is overigens geen sprake van een echt monopolie.

De aandelen van ons land in de EU-invoer en uitvoer zijn in de tijd aan schommelingen onderhevig, maar vertonen bij veel producten een redelijke stabiliteit. Zo schommelde het Nederlandse aandeel in de sierteeltoetvoer van

de EU in het tijdvak 1986-1994 tussen 72% en 74%. In de EU-export van andere tuinbouwgewassen, zoals verse groente, heeft Nederland in deze periode een aandeel van ongeveer 45%. Bij de aardappelen heeft Nederland wat markt-aandeel afgestaan aan Frankrijk en België/Luxemburg. Spanje is een steeds belangrijker exporteur van verse groente geworden en had in 1994 een aandeel van 23% in de EU-export. Daarentegen heeft Italië op de verse groente- en ook op de vers-fruitmarkt terrein verloren. De grootste exporteur van vers fruit binnen de EU is Spanje met een aandeel tussen de 33% en 39% vanaf 1985. België/Luxemburg en Nederland hebben hun aandeel in de vers-fruitexport van de EU geleidelijk vergroot.

Bij andere producten zijn grotere verschuivingen in aandelen opgetreden, zoals bij de levende dieren. Zo daalde het Nederlandse aandeel bij de uitvoer van levend pluimvee van 47% in 1986 tot 27% in 1994. Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk exporteerden steeds meer levend pluimvee. In de uitvoer van rundvee speelt Nederland een geringe rol met een aandeel van 4% in 1994. Meer dan de helft van de exportrunders kwam uit Frankrijk, maar van de EU-uitvoer van rundvlees was een vijfde Nederlands rundvlees. Frankrijk leverde ook een vijfde en Duitsland en Ierland hadden in 1994 beide een aandeel van 15%. Bij de uitvoer van varkens- en pluimveevlees is Nederland ook sterk met aandelen van respectievelijk 25% en 29% in 1994. De grote concurrent op de varkensvleesmarkt is Denemarken met een aandeel van rond de 34%. Bij het pluimveevlees is Frankrijk de concurrent met een aandeel van rond de 40%. Nederland verloor de laatste tien jaren zowel terrein op de varkensvleesmarkt als op de pluimveevleesmarkt. Groeiërs bij het varkensvlees waren Frankrijk en Spanje en bij het pluimveevlees België/Luxemburg en het Verenigd Koninkrijk. België/Luxemburg en Frankrijk wisten ook vanaf 1986 een groter marktaandeel te veroveren op de eiermarkt. Van de uitvoer van eieren uit de lidstaten van de EU was in 1994 echter nog meer dan de helft afkomstig uit Nederland. Frankrijk, Duitsland en Nederland zijn de belangrijkste herkomstlanden voor zuivel. Alle drie hadden ze een aandeel van zo'n 20% in 1994 in de zuivelexport van de EU. Nederland en Frankrijk zijn de belangrijkste kaasleveranciers met elk een aandeel van 25%. Het Franse aandeel is vanaf 1985 nauwelijks gewijzigd, maar het Nederlandse aandeel is wel eens wat hoger geweest. Nederland is ook de grootste boterexporteur van de EU, de laatste jaren met aandelen tussen 23% en 30%. Ierland en België/Luxemburg exporteren ook veel boter. Frankrijk en Nederland zijn de grote exporteurs van volle-melkpoeder, terwijl Duitsland de voornaamste EU-exporteur van magere-melkpoeder is. De grootste graanexporteur van de EU is Frankrijk met een aandeel van zo'n 50% tot 70% in de laatste jaren. In de uitvoer van veevoedergrondstoffen heeft Nederland met een aandeel van ruim 30% wel een belangrijke positie.

3. RESULTATEN VAN SECTOREN EN BEDRIJVEN

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een beeld geschetst van de economische en financiële gang van zaken in de land- en tuinbouw. Een belangrijke bron hiervoor is het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO, waarin de definitieve uitkomsten over 1994 beschikbaar zijn. In december 1995 zijn al ramingen voor glastuinbouw- en champignonbedrijven en prognoses voor landbouwbedrijven gepubliceerd. Deze cijfers zijn zonnig bijgesteld en tevens aangevuld met gegevens voor de opengrondstuinbouw. In het algemeen worden de resultaten van tuinbouwbedrijven weergegeven per kalenderjaar en die van de akkerbouw- en veehouderijbedrijven per boekjaar, dat loopt van 1 mei tot en met 30 april.

In paragraaf 3.2 wordt ingegaan op de inkomensontwikkeling voor de agrarische sector in zijn geheel. Per sector is het totaal van de productieactiviteiten en de daarmee verbonden kosten op gespecialiseerde en niet-gespecialiseerde bedrijven geaggregeerd. Aan het eind van de paragraaf wordt een beeld geschetst van de ontwikkeling van de toegevoegde waarde in de agrarische sector in de laatste 23 jaar.

De daarop volgende paragrafen besteden aandacht aan de resultaten per gemiddeld bedrijf voor de verschillende bedrijfstypen. Centrale kengetallen zijn de opbrengsten per 100 gulden kosten ter beoordeling van de rentabiliteit, het gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer voor inzicht in de inkomensvorming en de besparingen per bedrijf met het oog op vermogensvorming en continuïteit.

3.2 Sectorrekeningen

3.2.1 Sectorrekening akkerbouw en veehouderij

De opbrengstwaarde van de akkerbouw- en veehouderij is in 1994/95 met 3% gestegen tot een bedrag van ruim 24,2 miljard gulden (tabel 3.1). Het productievolume verminderde met ruim 1% en de gemiddelde opbrengstprijs verbeterde met bijna 4%. Deze stijging komt geheel voor rekening van de veel hogere opbrengstprijzen in de akkerbouw en de varkenshouderij. In de overige bedrijfstakken trad een daling op. Lagere prijzen en een kleinere productie zorgden ervoor dat de productiewaarde in de legpluimveehouderij voor het eerst sinds 1980/81 beneden de 1 miljard gulden kwam. Ook in de kalvermestrij, de varkenshouderij en de akkerbouw nam het productievolume af.

Voor 1995/96 is een afname van de totale opbrengstwaarde met 850 miljoen gulden geraamd (tabel 3.1). De teruggang was iets groter dan het lichte

Tabel 3.1 Opbrengstwaarde van de akkerbouw en veehouderij (inclusief interne leveringen)

Subsector	Waarde (mln. gld.)			Mutaties in % t.o.v. voorgaand jaar			
				volume		prijs	
	1993/94	1994/95 (v)	1995/96 (r)	94/95 (v)	95/96 (r)	94/95 (v)	95/96 (r)
Rundveehouderij	11.410	11.170	10.655	1,0	0,0	-3,0	-5,0
w.v.: melk	8.560	8.445	8.300	1,0	0,0	-2,5	-2,0
vlees	2.660	2.545	2.175	1,0	0,5	-5,0	-15,0
Kalvermesterij	1.730	1.580	1.510	-3,0	0,5	-5,5	-5,0
Varkenshouderij	4.990	5.360	5.580	-2,0	0,0	10,0	4,0
Legpluimveehouderij	1.115	915	1.015	-1,5	-2,0	-17,0	13,5
Vleeskuikenshouderij	1.270	1.330	1.255	5,5	2,5	-0,5	-8,0
Akkerbouw	3.045	3.865	3.360	-6,5	3,5	36,0	-16,0
Totaal	23.560	24.220	23.375	-1,0	1,0	4,0	-4,0

herstel van het vorige jaar. Evenals in 1992/93 en 1993/94 was de vermindering het gevolg van lagere prijzen (-4%), terwijl het productievolume enigszins toenam. Ten opzichte van het topjaar 1989/90 is de totale productiewaarde in 1995/96 met zo'n 4 miljard gulden gedaald. Vooral in de rundveemesterij en de akkerbouw was in 1995/96 sprake van een sterke vermindering van de productiewaarde, terwijl in de legpluimveehouderij een duidelijk herstel optrad.

Zowel non-factorkosten als factorkosten stabiel

In 1994/95 kwamen de totale non-factorkosten iets lager uit dan in het voorgaande jaar (tabel 3.2). Bij een nagenoeg gelijkblijvende prijs nam het volume licht af. Alleen het verbruik van veevoer nam beperkt toe. Met name in de rundveehouderij werd meer krachtveevoer aangekocht. Dat werd deels gecompenseerd door een lager voerverbruik in de varkenshouderij. De prijs van veevoer ging voor het derde achtereenvolgende jaar omlaag, al was de daling minder dan men op grond van de verlaging van de graanprijzen in de EU zou verwachten. In tien jaar is het veevoer zo'n 35% goedkoper geworden.

Voor 1995/96 worden iets lagere non-factorkosten geraamd. Deze kosten komen uit op een kleine 18 miljard gulden en vertegenwoordigen daarmee bijna 60% van de totale kosten. De inzet van deze productiemiddelen daalt met 1%, terwijl de prijs met een half procent stijgt. Aan de volumekant komt de afname bijna volledig voor rekening van het veevoeder. Aan de prijzenkant is sprake van elkaar gedeeltelijk compenserende ontwikkelingen. Het uitgangsmateriaal wordt goedkoper vooral doordat de kalveren voor de mesterij 30% in prijs omlaag gaan, terwijl zaaizaad en pootgoed voor de akkerbouw bijna een kwart duurder worden. De prijs van kunstmest is sterk gestegen en komt terug op het niveau van 1991/92.

Tabel 3.2 Sectorrekening van de akkerbouw en veehouderij (inclusief interne leveringen)

	Waarde (mln. gld.)			Mutaties in % t.o.v. voorgaand jaar			
	1993/94	1994/95 (v)	1995/96 (r)	volume		prijs	
				94/95 (v)	95/96 (r)	94/95 (v)	95/96 (r)
Opbrengsten	23.560	24.220	23.375	-1,0	1,0	4,0	-4,0
Overige opbrengsten a)	665	840	880				
Totale opbrengsten	24.225	25.060	24.255	-0,5	1,0	4,0	-4,0
Veevoeder	7.820	7.790	7.505	0,5	-3,0	-1,0	-0,5
Uitgangsmateriaal	1.175	1.115	1.060	-2,0	2,0	-3,0	-6,5
Meststoffen	510	460	550	-8,0	2,0	-1,5	16,5
Werktuigen	2.390	2.370	2.390	-1,0	-1,0	0,5	2,0
Gebouwen	1.965	1.975	1.990	-2,0	0,5	2,5	0,5
Overige grondstoffen en diensten	4.260	4.350	4.470	0,0	0,5	2,0	2,0
Totaal non-factorkosten	18.120	18.060	17.965	-0,5	-1,0	0,0	0,5
Arbeid	9.085	8.980	9.060	-3,0	-1,0	1,5	2,0
Vermogen en grond b)	3.335	3.560	3.400	-1,5	0,5	8,0	-5,0
Totale factorkosten	12.420	12.540	12.460	-2,5	-0,5	3,5	0,0
Totale kosten	30.540	30.600	30.425	-1,0	-1,0	1,5	0,5
Netto toegevoegde waarde	6.105	7.000	6.290	-0,5	5,5	15,0	-15,0

a) Onder andere: werk voor derden, agri-toerisme en Mac Sharry-premies; b) Grondkosten op pachtbasis; de prijsmutatie van het vermogen betreft de rentevoet en de prijzen van de kapitaalgoederen.

Ondanks de kleinere inzet van arbeid en kapitaalgoederen veroorzaakte de rente- en loonontwikkeling in 1994/95 wat hogere factorkosten in de landbouw. In 1995/96 dalen deze kosten weer enigszins tot iets minder dan 12,5 miljard gulden. Het volume van de arbeid neemt opnieuw af, bij verder stijgende loonkosten per uur. Voor de ondernemers werd een uurloon ingerekend van f 36,35 tegen f 35,66 in 1994/95. Er worden meer kapitaalgoederen ingezet. Vooral de forse daling van de rentevoet - van 6% tot 5,5% - heeft deze inzet goedkoper gemaakt.

Stijging toegevoegde waarde in 1994/95 en daling in 1995/96

De netto toegevoegde waarde is het bedrag dat resulteert als de non-factorkosten van de opbrengsten worden afgetrokken. Tussen het topjaar 1989/90 en 1993/94 is de toegevoegde waarde van de landbouw met ruim een derde

gedaald. In 1994/95 was er voor het eerst sinds vier jaar weer sprake van een herstel dat resulteerde in een bedrag van 7 miljard gulden (tabel 3.2). De stijging werd veroorzaakt door de sterk verbeterde prijsverhouding (+15%). Wel was er een kleine teruggang in het volume van de toegevoegde waarde doordat het volume van de productie sterker daalde dan dat van de non-factorkosten.

In 1995/96 is sprake van een sterke teruggang van de netto toegevoegde waarde (tabel 3.2), vooral door lagere opbrengstprijzen. Doordat het volume van de opbrengsten sterker toeneemt dan dat van de non-factorkosten, geeft het volume van de toegevoegde waarde een vrij sterke stijging te zien.

De verhouding van de toegevoegde waarde en de factorkosten - het zogenaamde dekkingspercentage - bedroeg in 1993/94 nog geen 50%. Dit was het laagste percentage sinds de aanvang van de opstelling van deze sectorrekening aan het eind van de jaren zestig. In 1994/95 steeg het genoemde percentage naar 56, maar in 1995/96 was er weer een verslechtering tot iets boven het minimum van 1993/94. In de afgelopen vier jaar kwam het gemiddelde dekkingspercentage uit op ongeveer 52, tegen 71 in de vier jaar daarvoor.

Toegevoegde waarde rundveehouderij daalt verder

In 1994/95 verminderde de opbrengstwaarde van de rundveehouderij (melkvee, mestvee en schapen) met 1% tot 11,8 miljard gulden (tabel 3.3). Het effect van de prijsdaling was sterker dan dat van de volumegroei. De non-factorkosten namen toe door het grotere veevoerconsumptie. Dit resulteerde in een daling van de toegevoegde waarde met 450 miljoen gulden. In combinatie met gestegen factorkosten leidde dit tot een teruggang van het dekkingspercentage van 54 naar 48.

Voor 1995/96 is het beeld voor de rundveehouderij verder verslechterd. De opbrengstwaarde neemt onder invloed van dalende prijzen verder af. De totale non-factorkosten blijven nagenoeg gelijk, mede door een forse vermindering van het voerverbruik. De toegevoegde waarde daalt dan ook opnieuw, ditmaal met zo'n 500 miljoen gulden. Ten opzichte van 1992/93 is de toegevoegde waarde met circa 1 miljard gulden teruggelopen. Doordat de factorkosten procentueel minder dalen dan de toegevoegde waarde komt het dekkingspercentage uit op een nieuw dieptepunt (42%). Men moet teruggaan tot het extreem droge jaar 1976/77 om een vergelijkbaar slecht cijfer te vinden.

Intensieve veehouderij trekt de opgaande lijn in 1994/95 door

In 1994/95 herstelde de toegevoegde waarde van de intensieve veehouderij zich van het lage niveau in het voorafgaande jaar. Dit was een gevolg van een hogere opbrengstwaarde en een daling van de non-factorkosten en dan vooral van veevoer. De opbrengstwaarde verbeterde door hogere opbrengstprijzen in de varkenshouderij, de overige takken van de intensieve veehouderij moesten juist genoegen nemen met lagere prijzen (tabel 3.1). Met uitzondering van de vleeskuikenhouderij verminderde het volume in alle takken. Doordat ook de factorkosten iets lager uit kwamen, steeg het dekkingspercentage van 31 in 1993/94 naar 50 in 1994/95.

Tabel 3.3 Resultaten per subsector in de landbouw (in miljoenen gulden)

Subsector	1993/94	1994/95 (v)	1995/96 (r)
Rundveehouderij			
totale opbrengsten a)	11.930	11.790	11.295
non-factorkosten	7.460	7.765	7.780
toegevoegde waarde	4.475	4.025	3.510
factorkosten	8.300	8.425	8.330
totale kosten	15.760	16.190	16.110
Intensieve veehouderij			
opbrengsten a)	9.115	9.200	9.380
non-factorkosten	8.445	8.125	7.890
toegevoegde waarde	670	1.075	1.490
factorkosten	2.170	2.145	2.115
totale kosten	10.615	10.270	10.005
Akkerbouw			
opbrengsten a)	3.175	4.070	3.580
non-factorkosten	2.215	2.170	2.290
toegevoegde waarde	960	1.900	1.290
factorkosten	1.945	1.970	2.015
totale kosten	4.160	4.140	4.305

a) Wijkt af van de productiewaarde in tabel 3.1 door bijtelling overige opbrengsten (zie voetnoot a) bij tabel 3.2).

In 1995/96 gaat de toegevoegde waarde verder omhoog tot bijna 1,5 miljard gulden, iets boven het niveau van 1992/93. Net als in het voorafgaande jaar stijgt de opbrengstwaarde en dalen de non-factorkosten (tabel 3.3). De opbrengstprijzen in de varkenshouderij verbeteren met 4%, terwijl de prijs van consumptie-eieren zich voor een groot deel herstelt van de terugval in het voorafgaande jaar. In de overige takken van de intensieve veehouderij is sprake van prijsdalingen. De afname van de non-factorkosten komt vooral voor rekening van het uitgangsmateriaal: de nuchtere kalveren zijn 30% goedkoper geworden. Daarnaast zijn het verbruik en de prijs van veevoer iets gedaald. De factorkosten nemen opnieuw af, waardoor de verhouding tussen toegevoegde waarde en factorkosten verbetert tot 70%.

1994/95 gunstig jaar voor de akkerbouw

De toegevoegde waarde van de akkerbouw bevond zich in 1992/93 op een historisch dieptepunt. Na het ingezette herstel in 1993/94 verdubbelde de toegevoegde waarde in 1994/95. Een niveau van 1,9 miljard gulden was sinds 1983/84 niet meer bereikt. De verbetering was vooral het gevolg van een toename van de opbrengstwaarde met 800 miljoen gulden, terwijl de non-factorkosten iets omlaag gingen (tabel 3.3). De gemiddelde opbrengstprijz verbeterde met 36%, onder invloed van de zeer forse stijging van de prijs van consump-

tieaardappelen. Het totale productievolume nam met 6% af. Doordat de factorkosten nagenoeg gelijk bleven, liep het dekkingspercentage op van 49 in 1993/94 tot 96 in 1994/95.

Voor 1995/96 is een afname van de productiewaarde geraamd naar een "normaal" niveau. De opbrengstprijzen vertonen over vrijwel de gehele linie een daling. De productie neemt toe, vooral door hogere opbrengsten van tarwe en consumptie- en fabrieksaardappelen. De non-factorkosten gaan, bij een gelijkblijvend volume, omhoog door hogere prijzen voor zaaizaad en pootgoed en voor kunstmest. Door deze ontwikkelingen daalt de toegevoegde waarde met een derde. De totale factorkosten stijgen enigszins, zodat een verhouding tussen toegevoegde waarde en factorkosten resteert van 64%.

3.2.2 Sectorrekening glastuinbouw

Sterke verbetering netto toegevoegde waarde in 1994 ...

De opbrengstwaarde van de glastuinbouw kwam in 1994 circa 430 miljoen gulden hoger uit dan in 1993 (tabel 3.4). Na twee jaren van neergang

Tabel 3.4 Sectorrekening van de glastuinbouwsector

	Waarde a) (mln. gld.)			Mutaties in % t.o.v. voorgaand jaar			
	1993	1994	1995 (r)	volume		prijs	
				1994	1995 (r)	1994	1995 (r)
Opbrengsten	8.150	8.580	8.340	1,5	0,5	3,5	-3,0
Energiekosten	1.290	1.210	1.235	-6,5	-3,5	0,5	6,0
Uitgangsmateriaal	1.070	1.145	1.160	6,0	1,0	1,0	0,5
Meststoffen en ov. mat.	655	635	645	-3,0	1,0	0,0	1,0
Afleveringskosten	670	730	740	6,5	1,0	2,0	0,5
Duurzame productiemidd.	1.650	1.590	1.560	-4,0	-2,5	0,5	0,5
Ov. goederen en diensten	490	490	500	-2,0	1,0	2,5	1,0
Totaal non-factorkosten	5.825	5.800	5.840	-1,5	-1,0	1,0	2,0
Arbeid	2.815	2.815	2.810	-2,0	-1,0	2,5	1,0
Vermogen b)	665	640	630	-3,5	-2,5	0,0	0,5
Totaal factorkosten	3.480	3.455	3.440	-2,5	-1,5	2,0	1,0
Totale kosten	9.300	9.255	9.280	-1,5	-1,0	1,0	1,5
Netto toegevoegde waarde	2.325	2.780	2.500	8,0	3,5	11,0	-13,0

a) Inclusief BTW; b) De prijsmutaties betreffen de rentevoet en de prijzen van kapitaalgoederen.

werd bijna het niveau van het recordjaar 1991 bereikt. De toename was het gevolg van een groter productievolume (+1,5%) en een hogere gemiddelde opbrengstprijis (+3,5%). Vooral de glasgroenteteelt profiteerde van een forse prijsstijging, die gepaard ging met een lagere productie (zie tabel 2.8). In de snijbloemen- en potplantenteelt was wel sprake van een toename van het volume, bij vrijwel ongewijzigde prijzen (zie tabel 2.9).

De non-factorkosten bleven in 1994 vrijwel gelijk. Bij een iets hogere gemiddelde prijs (+1%) daalde het volume met 1,5%. De vermindering van het energieverbruik compenseerde de stijging uit 1993. Hier stond een grotere inzet van uitgangsmateriaal en afleveringskosten (veilingkosten) tegenover.

De waarde van de factorkosten ging in 1993 omlaag, voor het eerst sinds de opstelling van de sectorrekening voor de glastuinbouw in 1975. In 1994 was er opnieuw sprake van een vermindering door een afname van het volume van zowel arbeid als vermogen met respectievelijk 3,5% en 2%.

Doordat de opbrengstwaarde in 1994 sterk steeg en de non-factorkosten nagenoeg gelijk bleven, resulteerde een stijging van de netto toegevoegde waarde met bijna 20% tot een bedrag van 2,8 miljard gulden. Dat was zo'n 300 miljoen gulden minder dan in het topjaar 1991 (tabel 3.5). In de glasgroenteteelt bedroeg de verbetering van de netto toegevoegde waarde 50%. De stijgingen in de snijbloemeteelt en potplantenteelt waren minder groot. De ontwikkelingen in netto toegevoegde waarde en factorkosten resulteerden erin dat het dekkingspercentage voor de totale glastuinbouw verbeterde van 67 in 1994 tot 80 in 1995.

... maar lichte terugval in 1995

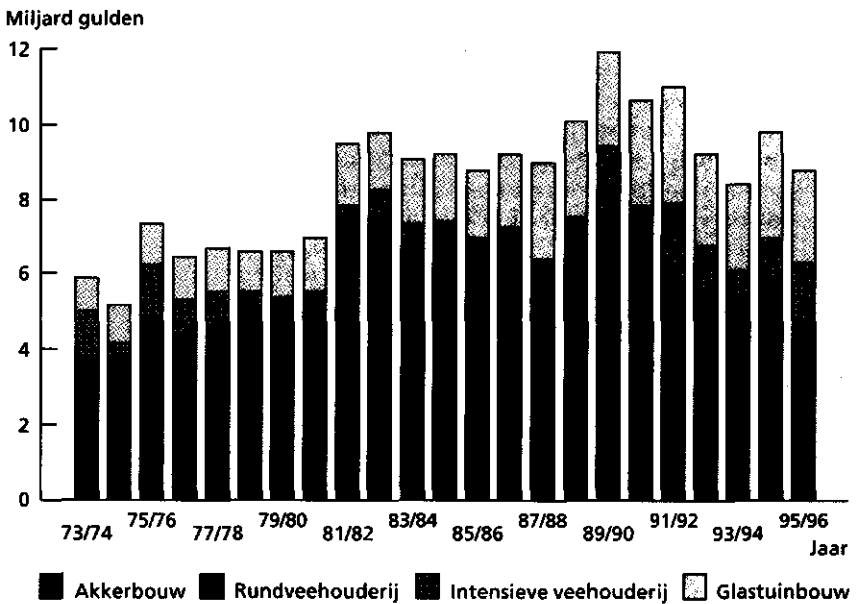
Voor 1995 wordt de totale productiewaarde van de glastuinbouw ongeveer 2,5% lager geraamd (tabel 3.4). In alle afzonderlijke glastuinbouwsectoren is sprake van lagere opbrengstprijzen, maar het sterkst in de glasgroenteteelt (zie tabel 2.8 en 2.9). De prijzen van de non-factorkosten worden gemiddeld 2% hoger geraamd. Vooral de hogere prijs voor energie (+6%) speelt hierbij een belangrijke rol. De inzet van productiemiddelen zal naar verwachting net als in 1994 iets lager uitkomen. Opnieuw worden voor de ingezette arbeid

Tabel 3.5 Opbrengstwaarde en netto toegevoegde waarde van de glastuinbouwsectoren (mln. gld.)

	Totaal		Glasgroente		Snijbloemen		Potplanten	
	opbrengst	NTW	opbrengst	NTW	opbrengst	NTW	opbrengst	NTW
1990	7.800	2.750	2.605	1.035	3.280	1.120	1.915	595
1991	8.625	3.090	3.010	1.230	3.540	1.235	2.075	625
1992	8.085	2.420	2.535	750	3.480	1.065	2.070	600
1993	8.150	2.325	2.410	650	3.575	1.120	2.165	555
1994	8.580	2.780	2.635	975	3.665	1.215	2.280	590
1995 (r)	8.340	2.500	2.485	830	3.610	1.140	2.245	530

De (nominale) ontwikkeling van de netto toegevoegde waarde van akkerbouw, rundveehouderij, intensieve veehouderij en glastuinbouw over de periode 1973/74-1995/96 wordt weergegeven in onderstaande grafiek. De laatste jaren schommelt het gezamenlijke aandeel van deze vier sectoren rond de 75% van de totale netto toegevoegde waarde van de hele land- en tuinbouw in Nederland.

Het aandeel van de rundveehouderij in de totale netto toegevoegde waarde bedroeg zowel in de periode 1973/74-1983/84 als in periode 1984/85-1995/96 ongeveer 47%. Het aandeel van de intensieve veehouderij is eveneens min of meer gelijk gebleven (circa 15%). In beide sectoren zijn er evenwel tussen de afzonderlijke jaren grote verschillen. Het aandeel van de akkerbouw daalde in de aangegeven perioden van ruim 21% tot bijna 13%. Dit ging gepaard met een toenemend aandeel van de glastuinbouw en dan vooral van de srijsbloemen- en de potplantenteelt. De glastuinbouw vertegenwoordigde de laatste 12 jaar een kwart van de toegevoegde waarde van de hele agrarische sector.

Tussen 1973/74 en 1989/90 is de netto toegevoegde in alle sectoren (nominaal) gestegen, variërend van gemiddeld 2% per jaar in de akkerbouw tot 7% per jaar in de glastuinbouw. In de eerste helft van de jaren negentig is de tendens omgeslagen en verminderde de netto toegevoegde waarde in de akkerbouw, de intensieve veehouderij en de rundveehouderij met respectievelijk gemiddeld 4%, 7% en 6,5% per jaar. Na 1989/90 was er alleen in de glastuinbouw nog twee jaar sprake van een toename, waarna ook daar een daling zijn intrede deed van gemiddeld ruim 5% per jaar. De totale netto toegevoegde waarde is sinds 1989/90 met 25% gedaald. Meer dan tweederde deel van deze daling kwam voor rekening van de rundveehouderij.

Figuur 3.1 De ontwikkeling van de netto toegevoegde waarde op langere termijn

en kapitaal een afnemend volume en licht stijgende prijzen geraamd. De in 1993 ingezette daling van de factorkosten gaat dus ook in 1995 nog door.

De netto toegevoegde waarde daalt in 1995 volgens de raming met 10% naar 2,5 miljard gulden. De teruggang doet zich in elk van de drie glastuinbouwsectoren voor, maar is het sterkst in de glasgroenteteelt (tabel 3.5). Ondanks de dalende factorkosten loopt het dekkingspercentage terug naar 73.

3.3 Akkerbouwbedrijven

Het gemiddelde akkerbouwbedrijf uit het Bedrijven-Informatienet omvat 48 ha cultuurgrond. Hiervan wordt 18% beteeld met suikerbieten, 28% met aardappelen en 28% met granen. De bedrijfsresultaten van de akkerbouwbedrijven zijn in 1994/95, na een dieptepunt in 1992/93, verder verbeterd (tabel 3.6). Dit was het gevolg van fors hogere prijzen voor poot- en consumptieaardappelen en zaaiuien (zie tabel 2.3). De kg-opbrengsten van zaaiuien (-35%), zomergerst, suikerbieten en consumptieaardappelen zijn echter gedaald en lagen gemiddeld over alle gewassen 9% onder het niveau dat onder genormaliseerde omstandigheden mag worden verwacht. De opbrengstenkostenverhouding van het gemiddelde akkerbouwbedrijf verbeterde in 1994/95 met 21 procentpunten en kwam weer boven 100%.

Het gezinsinkomen uit bedrijf bedroeg gemiddeld 105.000 gulden per ondernemer. Dat was het hoogste niveau sinds 1983/84. Hoewel ook in de Veenkoloniën een aanmerkelijke verbetering optrad, bleven de inkomens daar duidelijk achter bij die in de kleigebieden. Van alle ondernemers op de akkerbouwbedrijven behaalde in 1994/95 slechts 4% een negatief gezinsinkomen uit bedrijf. Ondanks de toename van de afdrachten aan de fiscus en de gezinsuitgaven resteerde er een gemiddelde besparing van 78.000 gulden per bedrijf, wat in scherp contrast staat met de uitkomsten in de drie voorgaande jaren. Driekwart van de akkerbouwbedrijven realiseerde positieve besparingen.

Bedrijfsresultaten 1995/96 op normaal niveau ...

Voor 1995/96 is een duidelijke terugval van de prijzen van de akkerbouwproducten geraamd. Vooral de prijzen van consumptie- en pootaardappelen en zaaiuien dalen sterk (zie tabel 2.3). Toch ziet het er naar uit dat de gemiddelde opbrengstprijzen hoger zullen zijn dan het onder genormaliseerde omstandigheden te verwachten niveau.

De prijsdaling wordt enigszins gecompenseerd door de iets hogere kg-opbrengsten. Ondanks deze stijging liggen de fysieke opbrengsten nog 7% beneden het niveau dat onder genormaliseerde omstandigheden mag worden verwacht. Per saldo dalen de bedrijfsopbrengsten in 1995/96 met 12% ten opzichte van het voorgaande jaar.

De kosten in de akkerbouw stijgen naar verwachting met 4%. De verhouding van opbrengsten en kosten verslechtert door deze ontwikkelingen in 1995/96 met 15 procentpunten en komt uit op 89% (tabel 3.6). Het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf daalt naar 57.000 gulden per ondernemer, wat bijna

Tabel 3.6 *Bedrijfsresultaten, inkomen en besparingen van akkerbouwbedrijven*

	Neder- land	Grotere bedrijven				Kleinere bedrijven	
		totaal	Noord- klei- gebied	Centraal klei- gebied	Zuidwest- klei- gebied		Veen- kolo- niën
Aantal bedrijven(1994/95)	10.510	8.320	990	2.130	2.540	1.510	2.190
Ha per bedrijf	48,4	55,3	68,5	45,7	55,9	64,9	22,3
Sbe per bedrijf	221	259	353	277	230	237	79
Nge per bedrijf	78	91	120	94	82	88	29
Ondernemers per bedrijf	1,25	1,30	1,44	1,22	1,28	1,30	1,08
Opbrengst per 100 gulden kosten (pachtbasis)							
1981/82-1985/86	99	101	95	107	105	93	79
1986/87-1990/91	91	92	89	99	91	89	74
1991/92-1995/96 (r)	88	90	91	95	89	85	69
1991/92	87	88	93	95	85	83	67
1992/93	76	78	78	79	75	84	59
1993/94	83	85	83	88	89	83	67
1994/95	104	106	109	115	111	87	82
1995/96 (r)	89	91	93	95	86	87	70
Gezinsinkomen uit bedrijf, x 1.000 gulden per ondernemer							
1981/82-1985/86	70,1	80,8	69,8	102,8	87,4	56,8	27,2
1986/87-1990/91	55,9	61,2	59,9	78,4	54,0	54,5	22,6
1991/92-1995/96 (r)	54,3	62,1	74,8	81,0	65,0	41,8	13,6
1991/92	52,1	57,1	79,6	80,7	48,9	39,6	14,2
1992/93	18,7	21,1	19,7	22,6	22,2	32,7	2,1
1993/94	38,4	43,8	36,7	50,5	62,1	29,3	7,8
1994/95	105,4	122,3	152,1	163,9	134,3	50,9	29,1
1995/96 (r)	57,0	66,0	86,0	87,0	57,0	56,0	15,0
Besparingen, x 1.000 gulden per bedrijf							
1981/82-1985/86	16,3	21,3	11,1	33,6	22,2	14,4	-1,5
1986/87-1990/91	13,8	16,9	6,3	30,5	16,7	13,6	-1,2
1991/92-1995/96 (r)	11,6	15,5	22,2	25,3	21,7	0,6	-1,9
1991/92	1,3	3,1	14,8	18,9	-4,1	-12,2	-8,4
1992/93	-37,0	-40,5	-50,4	-55,6	-26,1	-9,5	-18,4
1993/94	0,9	2,1	-15,3	2,6	31,9	-9,4	-4,6
1994/95	78,0	94,0	126,0	130,0	101,0	10,0	18,0
1995/96 (r)	15,0	19,0	36,0	30,0	6,0	24,0	3,0

een halvering is ten opzichte van 1994/95. Op de grotere bedrijven in het Noordelijk en het Centraal kleigebied is het inkomen ongeveer 30.000 gulden hoger. In het Zuidwestelijk kleigebied zijn de inkomens het sterkst gedaald, doordat daar de consumptieaardappelen en de zaaiuien een groter aandeel in het bouwplan hebben. Op de grotere bedrijven in de Veenkoloniën, waar de fa-

brieksaardappelen (een marktordeningsproduct) een belangrijke rol spelen, is het inkomen daarentegen licht gestegen, maar komt het desondanks niet boven het algemeen gemiddelde uit.

In samenhang met de terugval van het inkomen is in de akkerbouw een daling van de gemiddelde besparing geraamd van 78.000 gulden in 1994/95 tot 15.000 gulden per bedrijf in 1994/95. De besparingen lopen op de grotere bedrijven uiteen van 6.000 gulden in het Zuidwestelijk kleigebied tot 36.000 gulden in het Noordelijk kleigebied, terwijl ze op de kleinere akkerbouwbedrijven slechts 3.000 gulden bedragen. Alleen in de Veenkoloniën nemen de besparingen naar verwachting toe onder invloed van de iets hogere inkomens en lagere belastingafdrachten. Deze laatste hangen samen met de ongunstige bedrijfsuitkomsten in voorgaande jaren. In de eerste helft van de jaren negentig komen de besparingen op het gemiddelde akkerbouwbedrijf uit op een kleine 12.000 gulden per jaar. Dat was minder dan in de jaren tachtig, wat tot de conclusie leidt dat met het gunstige jaar 1994/95 de neerwaartse tendens niet is omgebogen (tabel 3.6).

... maar voor 1996/97 tekent zich een daling af

De graanvoorraden in de wereld zijn historisch gezien laag, wat positieve gevolgen voor de prijs kan hebben. Door het droge begin van de zomer in Noordwest-Europa zullen hier de fysieke opbrengsten lager uitkomen maar in grote delen van Zuid-Europa zullen ze toenemen, omdat daar voor het eerst sinds jaren weer grote hoeveelheden regen zijn gevallen. Het Europese aardappelareaal is in 1996 naar schatting ongeveer 4% groter dan in 1995. In Nederland neemt het areaal aardappelen met ruim 5.000 ha toe. Volgens de eerste ramingen zullen de opbrengsten per hectare in Europa, na een daling van 3% in 1995, met 4% stijgen. Er wordt dan ook een totale productie-uitbreiding van 8% verwacht, wat de prijsvorming verder onder druk zal zetten.

De opbrengstprijzen van akkerbouwproducten lagen in 1995/96 gemiddeld 4% boven het normale niveau. Het ziet er, vooral vanwege de te verwachten lagere aardappelprijzen, niet naar uit dat dit peil in 1996/97 zal worden gehandhaafd. Aan de kostenkant worden geringe prijsstijgingen voorzien. De meest waarschijnlijke verwachting op dit moment is dan ook een verslechtering van de ruilvoet en daarmee een daling van de inkomens in de akkerbouw.

Schaalvergroting akkerbouw zal doorgaan

Het voorgaande betekent dat de neerwaartse tendens in de resultaten van de Nederlandse akkerbouw in het onlangs afgelopen boekjaar niet ten goede is veranderd. In een enige tijd geleden verschenen LEI-publikatie (Mulder et al., 1996) wordt onder meer voor de akkerbouw teruggeblikt op de periode 1980-1994 en een visie ontwikkeld voor de periode 1996-2000. In de eerstgenoemde periode werd de akkerbouw geconfronteerd met een ongunstige ontwikkeling van de prijsverhouding tussen producten en productiemiddelen, die slechts ten dele is gecompenseerd door een positieve ontwikkeling van de productiviteit. De inkomens gaven sterke jaarlijkse fluctuaties te zien.

Een aantal negatieve externe factoren kan er toe leiden dat de rentabiliteit van de akkerbouw in de komende jaren verder onder druk komt te staan. Een ervan is het beleid ten aanzien van de gewasbescherming (zie ook paragraaf 4.2.2). Een verbod op een deel van de bestaande middelen en een strenger toelatingsbeleid van nieuwe middelen kan leiden tot een grotere ziektedruk en lagere opbrengsten. Een tweede, minstens zo belangrijke, factor is een verdere druk op de opbrengstprijzen. De negatieve factoren kunnen voor een deel worden opgevangen door technische ontwikkeling en kwaliteitsverbetering die moet leiden tot hogere opbrengstprijzen. Een mogelijkheid daartoe is om over te schakelen van de meer gangbare bedrijfsvoering naar een meer duurzame vorm. Het blijkt dat een geïntegreerde vorm van akkerbouw geen verslechtering van de rentabiliteit tot gevolg hoeft te hebben. Wanneer de rentabiliteit van de akkerbouw inderdaad verder onder druk komt, zal dit een toename van het aantal bedrijfsbeëindigingen en een verdergaande schaalvergroting tot gevolg hebben. Aannemelijk is dat tegelijk het aantal nevenbeoepsbedrijven in deze sector zal stijgen.

3.4 Melkveebedrijven

Het gemiddelde melkveebedrijf uit het Bedrijven-Informatienet had in 1994/95 een oppervlakte van 30,7 hectare cultuurgrond en een referentiemelkquotum van 331.000 kg. Daarnaast werd gemiddeld nog 17.000 kg melk geleased. Ten opzichte van 1993/94 heeft een verruiming van het melkquotum plaatsgevonden met 0,53%, door verdeling van de toegekende quota voor SLOM-boeren. In 1993/94 was die hoeveelheid verwerkt in een landelijke verening van 0,6% van het quotum.

Per hectare cultuurgrond werd in 1994/95 11.400 kg melk geproduceerd, waarvan 96% aan de fabriek werd afgeleverd; de resterende 4% werd op het eigen bedrijf verwerkt, vervoerd of geconsumeerd. De melkproductie per koe was met gemiddeld 6.960 kg ongeveer 1,5% hoger dan in het voorafgaande boekjaar, maar het vetgehalte kwam iets lager uit. De veebezetting bleef met 1,64 melkkoeien per hectare cultuurgrond nagenoeg gelijk. De ontvangen melkprijs daalde slechts weinig. Na aftrek van de betaalde superheffing (gemiddeld f 0,24 per 100 kg melk) resteerde een nettomelkprijs van f 77,35 per 100 kg, tegenover f 77,70 in 1993/94. De prijzen van het verkochte vee lagen in 1994/95 iets lager dan in het voorgaande jaar, waardoor de omzet en aanwas met bijna 60 gulden daalde tot 990 gulden per koe. De voerkosten stegen, vooral door een grotere hoeveelheid, met 115 gulden per koe. De kosten voor diergezondheid en veeverbetering bleven nagenoeg gelijk. Wel was er een forse daling in de kosten voor meststoffen. Al met al ging het saldo van opbrengsten en toegerekende kosten met 70 gulden omlaag tot 4.730 gulden per koe.

Grote spreiding in rentabiliteit

De gemiddelde prijs van het totale productiepakket van de melkveebedrijven bleef in 1994/95 vrijwel gelijk, terwijl die van de productiemiddelen bij

Tabel 3.7 *Bedrijfsresultaten, inkomen en besparingen van melkveebedrijven*

	Neder- land	Grotere bedrijven			Kleinere bedrijven	
		totaal	Nrd. klei en veen- weidegeb.	West. weide- gebied		Zand- gebie- den
Aantal bedrijven (1994/95)	31.800	26.500	5.700	5.100	15.800	5.200
Hectare per bedrijf	30,7	34,2	42,5	32,5	31,8	12,9
Sbe per bedrijf	253	283	324	270	273	98
Nge per bedrijf	82	92	103	88	89	32
Ondernemers per bedrijf	1,40	1,46	1,46	1,32	1,50	1,13
Opbrengst per 100 gulden kosten (pachtbasis)						
1981/82-1985/86	87	91	92	89	91	72
1986/87-1990/91	90	94	99	93	93	74
1991/92-1995/96 (r)	82	84	89	83	83	63
1991/92	83	86	91	86	85	68
1992/93	84	86	91	86	85	67
1993/94	83	85	90	84	83	62
1994/95	82	84	88	81	83	60
1995/96 (r)	79	81	85	79	80	58
Gezinsinkomen uit bedrijf, x 1.000 gulden per ondernemer						
1981/82-1985/86	62,4	74,4	74,9	70,5	75,6	34,3
1986/87-1990/91	79,4	92,6	101,9	97,5	88,1	46,8
1991/92-1995/96 (r)	57,1	62,2	74,6	65,8	56,9	28,1
1991/92	56,8	63,3	77,6	73,5	55,4	35,9
1992/93	64,0	69,2	81,7	74,3	63,2	35,0
1993/94	57,7	61,8	76,0	65,7	55,7	25,9
1994/95	58,4	63,7	75,7	63,8	59,6	23,6
1995/96 (r)	49,0	53,0	62,0	52,0	51,0	20,0
Besparingen, x 1.000 gulden per bedrijf						
1981/82-1985/86	16,8	23,0	20,9	21,4	24,3	4,3
1986/87-1990/91	36,3	47,2	54,3	38,1	47,6	14,5
1991/92-1995/96 (r)	19,9	23,7	28,7	25,5	21,4	4,0
1991/92	12,2	15,9	24,5	28,0	9,0	3,3
1992/93	32,0	37,7	42,2	38,9	35,7	9,1
1993/94	23,1	26,6	32,7	33,1	22,6	2,4
1994/95	21,2	24,6	26,4	19,4	25,8	5,2
1995/96 (r)	11,0	14,0	18,0	8,0	14,0	0,0

na 2,5% opliep. Bij de producten werd de prijsdaling van melk en vlees gecompenseerd door een prijsstijging van akkerbouwproducten en varkens en door hogere Mac Sharry-premies. De prijsstijging van de kosten hing vooral samen met de hogere rentevoet, de duurder arbeid en de verhoging van de pacht-prijzen. De verhouding tussen het volume van de opbrengsten en van de kos-

ten (de brutoproductiviteit) is nauwelijks verbeterd(+0,2%). De ontwikkeling van de prijs- en volumeverhoudingen leidde tot een iets ongunstiger opbrengsten-kostenverhouding. De opbrengst per 100 gulden kosten nam op het gemiddelde melkveebedrijf af van 83 naar 82 (tabel 3.7). De spreiding in dit kengetal was groot: op de 20% melkveebedrijven met de slechtste verhouding tussen opbrengsten en kosten was de kostendekking 63% en op de 20% bedrijven met de gunstigste verhouding lag deze op 100%. Op 6% van de bedrijven waren de opbrengsten hoger dan de kosten. Daar staat tegenover dat op 3% van de bedrijven de vergoeding voor eigen arbeid en kapitaal negatief was.

Gezinsinkomen en besparingen weinig veranderd

Het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf van de melkveehouders bleef nagenoeg constant (tabel 3.7). Er waren ook betrekkelijk geringe verschillen tussen de diverse regio's, maar wel tussen de afzonderlijke bedrijven. De 20% ondernemers met het laagste gezinsinkomen kwamen uit op een bedrag van 12.000 gulden en de 20% met het hoogste gezinsinkomen op gemiddeld 126.500 gulden. Het gezinsinkomen uit het bedrijf lag in 1994/95 in doorsnee iets boven het gemiddelde van de eerste helft van de jaren negentig, maar wel 20.000 gulden lager dan in de tweede helft van de jaren tachtig en zelfs nog lager dan in de eerste helft van die jaren. Wel is het aantal ondernemers per bedrijf, mede door de opkomst van de man-vrouwmaatschap, sterk toegenomen: van gemiddeld 1,09 in de periode van 1981/82-1985/86 tot 1,37 in de jaren negentig. Mede hierdoor was het inkomen per ondernemer in de laatste vijf jaren gemiddeld lager dan in de eerste helft van het vorige decennium, terwijl het inkomen per bedrijf hoger was.

De inkomens op de grotere melkveebedrijven in het Noordelijk klei- en veenweidegebied waren in 1994/95 ruim 10.000 gulden hoger dan die in het Westelijk weidegebied en zelfs 15.000 gulden hoger dan die in de Zandgebieden. De verschillen kunnen voornamelijk verklaard worden door de uiteenlopende bedrijfsgrootte en bedrijfsopzet. Vooral op de bedrijven in het Westelijk weidegebied is het aandeel van de eigen arbeid hoog in vergelijking met de andere gebieden. De opbrengst per 100 gulden kosten lag daar in 1994/95 lager dan in de Zandgebieden, terwijl het gezinsinkomen per ondernemer toch hoger was. Wat ontwikkeling betreft, springen de resultaten in de Zandgebieden in het oog, met een lichte verbetering van het gezinsinkomen. Daar is de invloed van de hogere prijzen in de varkenshouderij en van de hogere Mac Sharry-premies voor snijmaïs groter dan in de andere gebieden.

De besparingen van het gemiddelde melkveebedrijf lagen in 1994/95 op ruim 21.000 gulden, wat iets lager was dan in 1993/94. De grote spreiding in inkomens, is terug te vinden bij de besparingen: op 35% van de bedrijven werd ontspaard terwijl 20% meer dan 50.000 gulden bespaarde. Behalve door het bedrijfsinkomen wordt de hoogte van de bedrijfsbesparingen beïnvloed door de inkomsten van buiten het bedrijf, de belastingafdrachten en de gezinsuitgaven. De melkveehouders behaalden in 1994/95, evenals in 1993/94, gemiddeld ruim 20.000 gulden aan inkomsten van buiten het bedrijf. Het totale gezinsinkomen per bedrijf ging iets omlaag terwijl de belastingafdrachten iets hoger

waren dan in 1993/94. Het besteedbaar inkomen verminderde dan ook licht (-3.000 gulden). De gezinsbestedingen werden daar ten dele aan aangepast.

Verdere daling resultaten in 1995/96 en wellicht 1996/97

Uit de gegevens van de halfjaarsverslaggeving, die vanaf 1994/95 op melkveebedrijven wordt bijgehouden, blijkt dat de resultaten in 1995/96 verder achteruit gaan. De opbrengsten per koe zijn in vergelijking met de zomerperiode van 1994 sterk terug gelopen, onder invloed van de daling van de melkprijs (tabel 3.2) en een veel lagere omzet en aanwas. Aan de kostenkant vinden prijsstijgingen plaats van arbeid, pacht en meststoffen. Door iets gunstiger oogst- en groei-omstandigheden dan in 1994/95 zijn minder voeraankopen nodig. De krachtvoergift lag bovendien op veel bedrijven in de winterperiode op een laag niveau: omdat de melkproductie in de zomerperiode relatief hoog was, moest in de winterperiode flink worden geknepen om de overschrijding van het quotum zo veel mogelijk te beperken. De besparing op de voerkosten zorgt voor een kleine verbetering van de productiviteit. Het saldo per koe komt over een half jaar gemeten 85 gulden lager uit dan over de voorgaande zomerperiode. Voor het volledige boekjaar 1995/96 is geraamd dat de opbrengst per 100 gulden kosten op het gemiddelde melkveebedrijf met drie procentpunten daalt naar 79. Hiermee wordt een historisch dieptepunt bereikt. Het gemiddelde gezinsinkomen uit het bedrijf zal volgens de raming teruglopen tot 49.000 gulden per ondernemer. Bij dat inkomensniveau worden besparingen verwacht van gemiddeld 11.000 gulden per bedrijf. Dit bedrag is vergelijkbaar met dat van 1991/92. Gelet op de spreiding in dat jaar zal in 1995/96 waarschijnlijk door ruim 40% van de bedrijven worden ontspaard.

De melkprijs zal naar verwachting ook in 1996/97 licht dalen. Ter indicatie kan worden aangehouden dat elk procent melkprijsdaling gemiddeld leidt tot een inkomensdaling van een kleine 2.000 gulden per ondernemer. Ook voor rundvlees moet, mede door de BSE-affaire, rekening worden gehouden met lagere prijzen. Wat de voerkosten betreft hangt veel af van het verdere verloop van de zomer. De eerste snede was onder invloed van een droog voorjaar en kou in april en de eerste helft van mei, later dan vorig jaar, maar de hoeveelheid en kwaliteit lijken over het algemeen mee te vallen. De prijs van krachtvoer zal naar verwachting iets aantrekken, door de hogere graanprijzen op de wereldmarkt.

Maatschappen behalen hogere rentabiliteit

Meer dan de helft van alle melkveebedrijven in het Bedrijven-Informatienet werd in 1994/95 geëxploiteerd in de vorm van een maatschap. In de meeste gevallen ging het daarbij om een maatschap tussen vader en zoon, maar ook maatschappen tussen bedrijfshoofd en partner kwamen vaak voor. Tussen de diverse vormen van bedrijfsexploitatie bestaan duidelijke verschillen. De maatschap tussen vader en zoon is veelal een tussenstation bij een bedrijfsovername: op vrijwel al die bedrijven is een opvolger aanwezig (tabel 3.8). Bij de andere bedrijven is dat voor slechts 16% het geval. Voor een deel gaat het hier

Tabel 3.8 Kenmerken van melkveebedrijven, ingedeeld naar exploitatievorm, 1994/95

	Totaal	Eenhoofdige bedrijfslei- ding	Maatschap		
			vader en zoon	hoofd met partner	broers
Aantal bedrijven	31.757	15.070	8.902	6.150	1.208
Percentage bedrijven	100	47	28	19	4
Aantal ondernemers/bedrijf	1,38	1,01	1,90	1,47	2,07
Aantal huishoudens/bedrijf	1,15	1,01	1,44	1,04	1,69
Percentage bedr. met opvolger	42	16	93	33	33
Bedrijfsomvang (sbe)	253	210	297	263	409
Uren per sbe	15,3	15,6	15,5	15,0	13,7
Oppervlakte (ha)	30,7	26,4	35,4	30,7	49,1
Rentabiliteit eigen vermogen (%)	-3,7	-4,9	-3,8	-2,9	-1,5
Vergoeding arbeid (gld per uur)	14,85	12,30	16,15	15,80	22,75
Opbrengst per 100 gulden kosten	82	79	83	83	89
Gezinsinkomen uit bedrijf (gld./ondernemer)	58.400	58.000	55.200	60.800	77.200
Besteedbaar inkomen (gld./bedrijf)	82.600	63.700	108.800	87.700	117.500
Besteedbaar inkomen (gld./gezin)	71.700	63.200	75.400	84.400	69.700
Besparingen (gld./bedrijf)	21.200	10.200	37.800	22.800	37.700
Afschrijvingen (gld./bedrijf)	53.000	43.900	63.400	58.100	71.300
Totaal eigen middelen (gld./bedrijf)	85.600	62.200	116.700	96.400	108.700
Investeringen vaste activa (gld./bedrijf)	66.100	57.800	75.800	72.800	80.400
Balanstotaal (gld./bedrijf)	1.852.500	1.538.500	2.252.400	1.960.500	2.625.800
Solvabiliteit	73	69	76	75	73

om jongere ondernemers, die minder dan 15 jaar geleden het bedrijf overnamen en nog niet weten of er al dan niet een opvolger zal komen. Op de bedrijven die al langer dan 15 jaar geleden zijn overgenomen, is in een kwart van de gevallen een opvolger aanwezig, terwijl op de helft nog niet bekend is of er een opvolger zal zijn. Tenminste een kwart van deze bedrijven zal dus waarschijnlijk niet worden overgenomen. Wat betreft de omvang van de bedrijven springen de maatschappen er gunstig uit. Mede door de efficiëntere arbeidsbenutting valt de rentabiliteit van maatschappen beter uit. De opbrengst per 100 gulden kosten ligt 4 à 10 punten hoger. De vergoeding per gewerkt uur is op de maatschappen eveneens hoger dan op de andere bedrijven.

De maatschapsvorm is ook min of meer bepalend voor het aantal gezinnen dat van het bedrijf moet rondkomen. Op de bedrijven met een maatschap tussen de partners is dat gemiddeld 1 gezin per bedrijf en op de vader-zoonbedrijven ligt dat op 1,44. In sommige gevallen is de zoon nog inwonend, in andere gevallen zelfstandig. Bij de maatschappen tussen broers is in de meeste gevallen sprake van 2 gezinnen, waardoor het gemiddelde aantal gezinnen daar op 1,7 uitkomt. Het besteedbaar inkomen moet daar dan ook over meer gezinnen worden verdeeld en wijkt per gezin niet veel af van het algemeen

gemiddelde. Per bedrijf is bij deze maatschappen evenwel sprake van hoge besparingen en grote bedragen aan beschikbaar komende eigen middelen. Ten opzichte van de bedrijven met een eenhoofdige leiding komt op de bedrijven met een maatschap meer eigen geld beschikbaar. Doordat in absolute zin meer vreemd vermogen aanwezig is, zijn ook de aflossingsverplichtingen groter. Er wordt echter meer geïnvesteerd, vooral in gebouwen en werktuigen. Gelet op de uiteenlopende afschrijvingen is het verschil in investeringsniveau ook minimaal noodzakelijk om de moderniteit in stand te houden.

3.5 Intensieve veehouderij

3.5.1 Arbeidsopbrengst per dier

In deze subparagraaf wordt een overzicht gegeven van de rentabiliteit in de verschillende takken van de intensieve veehouderij aan de hand van de arbeidsopbrengst per dier. De arbeidsopbrengst geeft de beloning weer voor de arbeidsinzet van de ondernemer, de gezinsleden en het personeel. Eén arbeidskracht heeft een normale dagtaak bij een veestapel van ongeveer 140 zeugen, 1.200 vleesvarkens, 25.000 leghennen of 50.000 vleeskuikens (700 ton afgeleverd gewicht per jaar).

Verdere verbetering arbeidsopbrengst varkenshouderij in 1995/96

Na de zeer slechte resultaten van de varkenshouderij in 1993/94 heeft zich in 1994/95 een sterk herstel voorgedaan. Een kleiner aanbod leidde tot een prijsstijging van 9% voor varkensvlees en van 26% voor biggen. De gemiddelde arbeidsopbrengst per zeug, die in 1993/94 was gedaald naar een dieptepunt van -203 gulden, steeg naar 184 gulden positief (tabel 3.9). De gunstige ontwikkeling van de biggenprijzen gaf daarbij de doorslag. De verdere daling van de voerprijzen met 3% en een lager voerverbruik vormden gunstige factoren aan de kostenkant. Anderzijds werden de opfokzeugen duurder en namen ook de kosten van huisvesting en de algemene kosten toe, zodat per saldo

Tabel 3.9 Resultaten van de varkenshouderij

	1991/92	1992/93	1993/94	1994/95	1995/96 (r)
Zeugen					
krachtvoerprijs (gld. per 100 kg)	52,70	53,20	49,30	47,90	47,20
opbrengstprijis (gld. per big)	132	95	72	91	97
arbeidsopbr. (gld. per dier per jaar)	756	170	-203	184	300
Vleesvarkens					
krachtvoerprijs (gld. per 100 kg)	45,90	45,70	42,70	41,90	41,30
opbrengstprijis (gld. per kg)	3,82	3,12	2,61	2,87	3,00
arbeidsopbr. (gld. per dier per jaar)	78	33	7	30	40

toch sprake was van hogere kosten. Een bedrijf met 140 zeugen komt op een arbeidsopbrengst van 22.000 gulden, wat nog steeds een stuk lager is dan de arbeidsopbrengst onder genormaliseerde omstandigheden.

In de vleesvarkenshouderij steeg de arbeidsopbrengst van 1993/94 op 1994/95 met 23 gulden naar 30 gulden per vleesvarken per jaar. Dat komt overeen met 36.000 gulden per volwaardige arbeidskracht bij 1.200 vleesvarkens. De hogere vleesprijzen als gevolg van een kleiner aanbod in de EU vormden de belangrijkste achtergrond van deze ontwikkeling. De duurdere biggen deden het voordeel van de hogere opbrengstprijzen echter bijna geheel teniet. Dat de arbeidsopbrengst desondanks hoger is uitgevallen, lag voornamelijk aan de lagere voederprijs en aan de verbeterde productiviteit. De vleesproductie nam toe en tegelijkertijd daalde het voederverbruik.

Voor 1995/96 zijn opnieuw betere resultaten in de varkenshouderij geïmagineerd. In de vleesvarkenshouderij is een gemiddelde arbeidsopbrengst voorzien van 40 gulden per vleesvarken (tabel 3.9). Dat komt overeen met 48.000 gulden per volwaardige arbeidskracht, wat niet veel afwijkt van de arbeidsopbrengst onder normale omstandigheden. De oorzaak van de verdere verbetering is gelegen in de vermindering van de productie van varkensvlees in de EU en de daarmee samenhangende stijging van de varkensprijzen (+5%). De BSE-affaire in de rundvleessector (zie paragraaf 2.3.2) heeft ertoe geleid, dat de vraag naar varkensvlees toenam en de prijzen verder aantrokken.

In navolging van de varkensprijzen zijn ook prijzen van de biggen in 1995/96 duidelijk gestegen (+7%). In de zomermaanden van 1995 waren biggenprijzen van zo'n 70 gulden geen uitzondering. Tegen het einde van het jaar trokken de biggenprijzen aan door een kleiner aanbod en door een toenemende vraag uit Duitsland en vooral Spanje. De gemiddelde arbeidsopbrengst per zeug verbeterd in 1995/96 volgens de raming met ruim 100 gulden tot 300 gulden. Bij 140 zeugen levert dat een arbeidsopbrengst van 42.000 gulden per arbeidskracht op.

Het boekjaar 1996/97 is begonnen met hoge prijzen voor vleesvarkens en biggen. Verwacht wordt dat deze prijzen in de loop van het jaar wel wat zullen dalen, maar toch op een redelijk peil blijven. Mede omdat de voederprijzen het hoogste punt gepasseerd lijken, zijn de vooruitzichten voor de varkenshouderij in 1996/97 dus tamelijk gunstig.

Leghennenshouderij herstelt zich in 1995/96 na dramatisch dieptepunt

De resultaten in de leghennenshouderij bereikten in 1994/95 een dramatisch laag peil (tabel 3.10). De belangrijkste oorzaak was de scherpe daling van de eierprijzen met ruim 20%. De EU-markt was overvoerd door de veel hogere eierproductie. Wijzigingen in het restitutiebeleid voor eieren en slachtkippen hebben de prijzen extra onder druk gezet. De arbeidsopbrengst daalde met bijna 7 gulden en kwam uit op gemiddeld -3 gulden per hen. Dit was nog lager dan in 1982/83, het vorige dieptepunt in de legsector. Kleine lichtpuntjes waren de verdere daling van de voerprijzen (-3%) en de verbetering van de brutoproductiviteit. Per arbeidskracht resulteerde een (negatieve) beloning van -75.000 gulden voor de ingezette arbeid.

Tabel 3.10 Resultaten van de pluimveehouderij

	1991/92	1992/93	1993/94	1994/95 a)	1995/96 (r)
Leghennen					
krachtvoerprijs (gld. per 100 kg)	49,90	47,10	43,60	42,40	41,60
eierprijs (cent per stuk)	11,69	10,74	11,02	8,70	10,00
arbeidsopbr. (gld. per dier per jaar)	2,94	1,17	3,71	-3,00	1,50
Vleeskuikens					
krachtvoerprijs (gld. per 100 kg)	59,00	58,70	55,30	53,20	52,00
opbrengstprijs (gld. per kg)	1,85	1,78	1,72	1,71	1,57
arbeidsopbr. (gld. per ton vlees)	95	53	87	136	40

a) Voor leghennen voorlopige cijfers.

Voor 1995/96 is een duidelijk herstel geraamd. De gemiddelde arbeidsopbrengst zal naar verwachting met ruim 4 gulden stijgen tot 1,50 gulden per hen per jaar. Bij 25.000 leghennen wordt daarmee een arbeidsopbrengst van 37.500 gulden bereikt. De belangrijkste oorzaak van de verbetering is de forse stijging van de eierprijzen die voortvloeit uit de kleinere eierproductie in de EU (zie tabel 3.2). De ommekeer kwam na een periode met lage eierprijzen in december 1995. Daarna liepen eierprijzen in februari en maart 1996 op tot ruim 2 gulden per kg. Verder leverde de daling van de voerprijzen van 2% een bijdrage aan het herstel.

De vooruitzichten van de legsector voor 1996/97 zijn niet ongunstig: de eierprijzen zijn tamelijk hoog, maar zullen door een grotere productie eind 1996, begin 1997, waarschijnlijk gaan dalen. De voerprijzen lijken tamelijk stabiel te blijven.

Wisselende rentabiliteitsontwikkeling in vleeskuikenhouderij

In de vleeskuikenhouderij kwamen de resultaten in 1994/95 voor het tweede achtereenvolgende jaar hoger uit. De arbeidsopbrengst ging omhoog van 87 naar 136 gulden per 1.000 kg vlees (tabel 3.10). Dit laatste komt overeen met ruim 95.000 gulden per volwaardige arbeidskracht. Voor het eerst sinds 1990/91 was de productie kostendekkend. De verbetering was niet te danken aan hogere opbrengstprijzen. Die gingen zelfs iets omlaag, waarmee de neerwaartse tendens vanaf 1990/91 werd voortgezet. De productiekosten zijn in 1994/95 voor het derde achtereenvolgende jaar gedaald, vooral door de 4% lagere voerprijzen (tabel 3.10) en een verbetering van de voederconversie.

In 1995/96 zijn de resultaten aanmerkelijk lager, vooral door de sterk gedaalde opbrengstprijzen (-8%). De gemiddelde arbeidsopbrengst wordt geraamd op 40 gulden per ton vlees. Dat komt overeen met 28.000 gulden per volwaardige arbeidskracht. Er is dan ook geen sprake meer van een kostendekkende exploitatie. De integratieprijzen waren tegen het einde van boekjaar 1994/95 al sterk verlaagd. Vervolgens stabiliseerden de opbrengstprijzen zich in het hele jaar 1995/96 op een laag niveau onder invloed van het grote aan-

bod. De prijzen op de vrije markt zijn in het eerste kwartaal van 1996 flink gestegen, onder invloed van de BSE-affaire. De productiekosten zijn opnieuw gedaald, vooral door de lagere prijzen van het voer en de ééndagskuikens.

De vooruitzichten voor 1996/97 zijn voor de vleeskuikenhouderij vrij gunstig, gelet op de hoge prijzen. Wellicht zullen deze in de loop van het jaar wat dalen, maar toch tekent zich een verbetering af ten opzichte van 1995/96.

3.5.2 Resultaten van gespecialiseerde varkens- en pluimveebedrijven

De in de vorige paragraaf beschreven ontwikkeling per productietak komt tot uiting in de resultaten van de gespecialiseerde varkens- en pluimveebedrijven. De varkenshouderij is binnen deze groep qua opbrengstwaarde verreweg de belangrijkste productietak en de iets betere resultaten in die tak bepaalden daardoor ook in belangrijke mate het beeld voor de groep varkens- en pluimveebedrijven in 1994/95. Het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf, dat in 1993/94 iets negatief was, steeg met bijna 30.000 gulden naar zo'n 27.000 gulden per ondernemer (tabel 3.11). Vooral op de fokvarkensbedrijven en op de andere varkensbedrijven was sprake van een sterk herstel: respectievelijk met 75.000 gulden en 60.000 gulden. De leghennenbedrijven werden geconfronteerd met een sterk negatief gezinsinkomen uit bedrijf van -73.000 gulden per ondernemer.

Besparingen in varkenshouderij terug op normaal niveau

De besparingen op het gemiddelde varkens- en pluimveebedrijf kwamen in 1994/95 uit op 6.000 gulden, nadat in 1993/94 nog 59.000 gulden per bedrijf werd ontspaard. Het onderliggende beeld is ook in 1994/95 zeer divers. De besparingen van de varkensbedrijven lagen met ongeveer 25.000 gulden op een normaal niveau. Circa 30% van de varkensbedrijven had maken met ontsparingen. In de legsector ontspaarde bijna 90% van de bedrijven. De gemiddelde ontsparing bedroeg daar ruim 127.000 gulden per bedrijf en dat was niet eerder waargenomen.

De besparingen op de varkensbedrijven werden in 1994/95, behalve door de vrij gunstige ontwikkeling van het bedrijfsinkomen, positief beïnvloed door de uitzonderlijke situatie dat gemiddeld bijna 10.000 gulden van de fiscus terug werd ontvangen. Dit hing samen met de slechte resultaten in 1993/94. Daarentegen moesten de leghennenhouders in 1994/95, ondanks de slechte resultaten, gemiddeld toch meer dan 11.000 gulden aan belastingen afdragen vanwege de gunstige inkomens in voorgaande jaren.

Het herstel van de opbrengstprijzen in 1995/96 in de leghennenhouderij en in mindere mate de varkenshouderij levert hogere inkomens op. Voor het gemiddelde varkens- en pluimveebedrijf is een gezinsinkomen uit bedrijf geraamd van 53.000 gulden per ondernemer. Dat is duidelijk hoger dan in de twee voorafgaande jaren, maar nog ruim onder het niveau van 1991/92 (tabel 3.11). In 1995/96 zijn de onderlinge verschillen in het gezinsinkomen tussen de drie onderscheiden groepen bedrijven naar verwachting beperkt. Vooral het bedrijfsinkomen op de leghennenbedrijven is fors verbeterd. Het wordt ge-

Tabel 3.11 *Bedrijfsresultaten, inkomen en besparingen van varkens- en pluimveebedrijven*

	Totaal	Fokvarkens- bedrijven	Andere varkens- bedrijven	Leghennens- bedrijven a)
Aantal bedrijven (1994/95)	8.800	2.900	3.500	1.100
Hectare per bedrijf	5,6	6,7	6,4	3,1
Sbe per bedrijf	216	223	210	248
Nge per bedrijf	73	70	69	101
Ondernemers per bedrijf	1,19	1,22	1,16	1,17
Opbrengst per 100 gulden kosten (pachtbasis)				
1981/82-1985/86	97	98	99	95
1986/87-1990/91	94	90	93	99
1991/92-1995/96	90	86	90	91
1991/92	102	107	102	97
1992/93	89	82	89	92
1993/94	82	68	80	97
1994/95	87	84	89	77
1995/96 (r)	90	88	91	92
Gezinsinkomen uit bedrijf, x 1.000 gulden per ondernemer				
1981/82-1985/86	72,4	77,5	76,7	45,1
1986/87-1990/91	68,6	59,6	64,9	93,4
1991/92-1995/96	48,2	43,7	51,1	44,4
1991/92	121,5	136,6	127,8	96,3
1992/93	40,3	32,5	41,3	56,4
1993/94	-1,2	-39,5	-17,7	91,9
1994/95	27,3	35,1	44,0	-72,9
1995/96 (r)	53,0	54,0	60,0	50,0
Besparingen, x 1.000 gulden per bedrijf				
1981/82-1985/86	22,6	25,4	28,0	-1,4
1986/87-1990/91	27,6	21,1	26,0	45,4
1991/92-1995/96	2,6	4,4	3,3	-16,2
1991/92	59,1	74,3	59,4	26,1
1992/93	-30,2	-32,0	-22,1	-31,2
1993/94	-58,5	-97,5	-76,4	35,2
1994/95	5,9	24,4	25,4	-127,4
1995/96 (r)	25,0	33,0	30,0	16,0

a) Exclusief vleeskuikenmoederdierenbedrijven.

raamd op 50.000 gulden per ondernemer, iets lager dan op de beide typen varkensbedrijven. Als gevolg van de betere inkomens zijn de belastingbetalingen van de varkensbedrijven in 1995/96 hoger geraamd, terwijl de gezinsbestedingen gelijk blijven. In de leghennenhoudery zijn de belastingafdrachten en de gezinsbestedingen naar verwachting lager dan in 1994/95. Een en ander zal uiteindelijk leiden tot een gemiddelde besparing van 25.000 gulden per var-

kens- en pluimveebedrijf. Voor de varkensbedrijven is 1995/96 het tweede achtereenvolgende jaar met besparingen van redelijke omvang, na eveneens twee jaren met een flinke intering op het eigen vermogen. Over de periode 1991/92 - 1995/96 hebben de varkensbedrijven per saldo gemiddeld slechts enkele duizenden gulden per jaar bespaard, wat uit oogpunt van continuïteit onvoldoende is. De besparingen op de leghennenbedrijven zijn in 1995/96 aanzienlijk hoger dan in het "rampjaar" 1994/95. Over de periode 1991/92 - 1995/96 is er door het gemiddelde leghennenbedrijf 16.000 gulden ontspaard en dat is een zorgelijke situatie.

Mestafvoerkosten sterk gestegen

Een belangrijk onderdeel van de mestwetgeving is de geleidelijke verscherping van de gebruiksnormen voor het uitrijden van dierlijke mest (zie ook paragraaf 4.2.5). Dit leidt voor veel (intensieve-)veehouderijbedrijven tot extra kosten. Aan het eind van de jaren tachtig kon nog een groot deel van het mestoverschot tegen geringe kosten worden afgezet in de nabije omgeving. Vooral na 1990/91 zijn de afvoerkosten van mest sterk toegenomen (tabel

Tabel 3.12 Mestkosten en investeringen in mestopslag op varkens- en pluimveebedrijven

	Mestafvoerkosten in gld. b)	Mestheffingen in gld.	Mestafvoer in ton	Mestopslag in m ³	Investering in mestopslag
1990/91					
Fokvarkensbedrijven	3.600	1.900	969	889	3.442
Andere varkensbedrijven	5.300	3.000	1.279	1.287	479
Leghennenbedrijven	5.700	4.900	1.206	737	0
Totaal a)	4.300	2.600	1.091	962	1.369
1992/93					
Fokvarkensbedrijven	6.300	2.300	759	874	2.806
Andere varkensbedrijven	10.900	4.700	1.279	1.374	760
Leghennenbedrijven	11.700	5.300	1.468	875	19.252
Totaal a)	9.000	3.700	1.021	995	3.143
1994/95					
Fokvarkensbedrijven	10.500	2.800	962	1.127	576
Andere varkensbedrijven	18.000	5.900	1.295	1.481	1.874
Leghennenbedrijven	16.600	5.400	1.241	840	1.188
Totaal a)	14.100	4.400	1.056	1.110	1.549

a) Inclusief overige hokdierbedrijven; b) Exclusief opbrengsten van verkochte mest.

Bron: Bedrijven-Informatienet LEI-DLO.

3.12). Gemiddeld waren deze kosten in 1994/95 ruim drie maal zo hoog als in 1990/91. Vooral op de vleesvarkens- en gesloten varkensbedrijven was de stijging zeer sterk. De mestheffingen stegen minder. Het gevolg van deze ontwikkelingen was dat de gemiddelde varkens- en pluimveehouder in 1994/95 meer dan 18.000 gulden kwijt was aan mestafvoer en mestheffingen. Dat kwam overeen met bijna 3% van de totale opbrengsten.

Ondanks de aanscherping van de gebruiksnormen bleef de hoeveelheid afgevoerde mest per bedrijf tussen 1990/91 en 1994/95 ongeveer gelijk. Dat kwam onder andere door een verhoging van het droge-stofpercentage van varkensmest en door een verschuiving van drijfmest naar droge leghennenmest met behulp van mestbandbatterijen. De stijging van de afvoerkosten is vooral veroorzaakt door de hogere kostprijs per ton afgezette mest. Er wordt meer gebruik gemaakt van loonwerkbedrijven voor transport van mest naar akkerbouwbedrijven. Vanaf begin 1995 is bovendien de subsidie voor transport van kwalitatief goede mest over langere afstand afgeschaft, waardoor de kosten geheel voor rekening van de veehouders komen.

Vanwege de beperking van de uitrijperiode voor dierlijke mest hebben veel bedrijven hun mestopslag moeten uitbreiden. In totaal is door de varkens- en pluimveebedrijven in de periode 1990/91-1994/95 voor 77 miljoen gulden geïnvesteerd in mestopslag buiten de stallen. Opmerkelijk was het hoge bedrag dat de leghennenbedrijven in 1992/93 investeerden in mestopslag; deze bedrijven namen ruim de helft van het totale bedrag voor hun rekening. In de periode 1990/91-1994/95 is de mestopslagcapaciteit op de varkens- en pluimveebedrijven met 4% per jaar toegenomen. Er kwam gemiddeld buiten de stallen 45 m³ per bedrijf extra opslagcapaciteit bij in de vorm van mestsilo's, mestzakken of mestbassins. Bovendien is de mestopslagcapaciteit binnen de stallen in deze periode met circa 100 m³ per bedrijf vergroot. Eind april 1995 had meer dan twee derde van de varkensbedrijven voldoende mestopslagcapaciteit voor zes maanden. Naast de investeringen in mestopslag hebben de veehouders ook geld gestoken in mestaanwendingsapparatuur en mestdrooginstallaties.

3.6 Glastuinbouwbedrijven

De bijna 7.500 glastuinbouwbedrijven in het Bedrijven-Informatienet hadden in 1994 gemiddeld 1,14 ha glas, waarop voor 5,6 mensjaar arbeid werd verricht. Ten opzichte van 1993 was de oppervlakte glas per bedrijf vrijwel niet veranderd, terwijl de arbeidsbezetting met 3,5% daalde. Van de totale opbrengsten van het gemiddelde glastuinbouwbedrijf namen de snijbloemen en de glasgroente elk zo'n 40% voor hun rekening. Ongeveer een zesde deel had betrekking op potplanten.

Kortstondige opleving bedrijfsresultaten

In 1994 waren de resultaten van de glastuinbouwbedrijven relatief gunstig, zij het dat in doorsnee geen kostendekkende exploitatie werd bereikt (tabel 3.13). De verhouding van opbrengsten en kosten verbeterde met 7 pro-

Tabel 3.13 Rentabiliteit, inkomen en besparingen van het gemiddelde glastuinbouwbedrijf

Jaar	Opbrengsten per 100 gld. kosten	Gezinsinkomen uit bedrijf, x 1.000 gld. per ondernemer	Besparingen, x 1.000 gld. per bedrijf
1991	99	101,7	45,4
1992	89	34,8	-52,1
1993	88	31,3	-42,8
1994	95	77,4	28,4
1995 (r)	91	53,0	-2,9

centpunten en kwam op 95%, het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf is ruimschoots verdubbeld en de besparingen, die twee jaar sterk negatief waren geweest, kwamen uit op een kleine 30.000 gulden per bedrijf.

In 1995 zijn volgens de raming de resultaten weer sterk teruggefallen: de verhouding van opbrengsten en kosten verslechterde met 4 procentpunten, het gemiddelde gezinsinkomen daalde met 30% en de besparingen waren weer negatief. Na het goede jaar 1991 zijn alleen in 1994 positieve besparingen gerealiseerd. Gemiddeld is er de afgelopen 5 jaar per saldo dan ook ontspaard (tabel 3.13), wat ten koste is gegaan van de financiële weerstand van de bedrijven. Deze ontwikkeling staat in scherp contrast met die in de periode 1986-1991 waarin jaarlijks 30.000 gulden werd bespaard. De solvabiliteit - het aandeel van het eigen vermogen in de totale waarde aan bezittingen - van het gemiddelde glastuinbouwbedrijf is mede als gevolg van deze ongunstige ontwikkelingen gedaald van 62% in 1986 naar circa 50% in 1995.

De malaise is veroorzaakt door dalende opbrengsten; in 1991 bedroegen deze nog 82,90 per m²; in de drie jaren daarna schommelden ze tussen 72,70 en 76,70 gulden per m². Deze daling is slechts ten dele gecompenseerd door lagere kosten. In 1993 en 1994 waren de kosten 2 tot 3 procent lager dan in de twee voorgaande jaren, met name door lagere kosten voor duurzame productiemiddelen (rente en afschrijvingen). De kosten voor energie en arbeid bleven in de periode 1992 - 1995 vrijwel gelijk, ondanks de daling van de arbeidsbezetting van 0,95 mensuur per m² in 1992 tot 0,87 mensuur in 1995. De volumeontwikkelingen bij de productie en de kosten hebben na 1991 geleid tot een toename van de productiviteit met ongeveer 3% per jaar. De productiekosten per eenheid product zijn dan ook met bijna 2,5% per jaar gedaald, maar de opbrengstprijzen zijn met meer dan 4% per jaar teruggelopen. In de potplan-

Tabel 3.14 Opbrengsten in de glastuinbouw 1991-1995 (in gulden per m² glas)

	1991	1992	1993	1994	1995 (r)
Potplantenbedrijven	122,10	114,70	113,20	112,90	113,10
Snijbloemenbedrijven	83,10	80,00	81,70	83,50	82,10
Glasgroentebedrijven	73,00	59,80	55,30	62,70	60,70

tenteelt lagen de opbrengsten per m² in 1995 bijna 10 gulden lager dan in 1991 en op de glasgroentebedrijven ruim 12 gulden (tabel 3.14). In de snijbloemententeelt zijn de opbrengsten per m² redelijk stabiel gebleven.

Glasgroentebedrijven: terugval in 1995 na korte opleving in 1994

Het verloop van de opbrengsten is terug te vinden in de ontwikkeling van de rentabiliteits- en inkomenscijfers van de verschillende typen glastuinbouwbedrijven (tabel 3.15). In 1994 vertoonden de resultaten van de glasgroentebedrijven een duidelijke opleving. De verhouding van opbrengsten en kosten verbeterde met 14 procentpunten en kwam op 94%. Daarbij waren de gebruikelijke rentabiliteitsverschillen tussen het Zuid-Hollands Glasdistrict en overig Nederland, die in 1993 waren verdwenen, weer aanwezig. In het Zuid-Hollands Glasdistrict was de rentabiliteit 4% hoger dan in overig Nederland. Dit werd veroorzaakt door hogere opbrengsten, de kosten per m² waren in beide gebie-

Tabel 3.15 Bedrijfsresultaten, inkomen en besparingen van glastuinbouwbedrijven

	Glasgroentebedrijven			Snijbloemenbedrijven			Pot-planten-bedrijven
	totaal	ZHG a)	ov.NL	totaal	ZHG a)	ov.NL	
Aantal bedrijven (1994)	3.200	1.600	1.600	3.350	1.500	1.850	950
Glasoppervlakte (are)							
per bedrijf	129	148	109	104	120	90	99
Sbe per bedrijf	612	709	511	520	546	499	669
Nge per bedrijf	176	204	147	155	167	144	203
Ondernemers per bedrijf	1,37	1,44	1,30	1,42	1,33	1,49	1,42
Opbrengst per 100 gulden kosten							
1991	103	105	98	96	98	94	99
1992	84	85	82	91	92	89	96
1993	80	80	80	93	96	90	98
1994	94	96	92	94	98	91	97
1995 (r)	88	-	-	92	-	-	94
Gezinsinkomen uit bedrijf, x 1.000 gulden per ondernemer							
1991	125,2	145,9	95,7	81,5	89,7	74,0	103,1
1992	5,8	2,8	9,3	48,5	52,0	45,5	78,7
1993	-16,6	-29,0	-0,1	60,6	80,8	44,8	89,4
1994	77,4	75,0	80,2	73,6	95,5	57,4	90,9
1995 (r)	37,0	-	-	63,0	-	-	72,0
Besparingen, x 1.000 gulden per bedrijf							
1991	64,9	87,9	36,0	26,3	38,0	16,2	50,1
1992	-94,3	-121,1	-68,2	-23,6	-28,3	-19,3	-2,9
1993	-98,0	-129,4	-64,5	-3,8	22,2	-26,1	18,8
1994	33,0	28,5	37,8	22,7	38,7	9,4	33,7
1995 (r)	-23,8	-	-	18,2	-	-	0,0

a) Zuid-Hollands Glasdistrict.

den vrijwel gelijk. Ondanks de ongunstiger verhouding van opbrengsten en kosten waren in de jaren 1992 - 1994 zowel het gezinsinkomen uit het bedrijf als de besparingen in overig Nederland enigszins hoger, dan wel minder negatief, dan in het Zuid-Hollands Glasdistrict. Vóór 1992 was het beeld juist omgekeerd. De belangrijkste oorzaak hiervan is de relatief grote inzet van gezinsarbeid in overig Nederland. Daar heeft ongeveer 60% van de totale arbeidskosten betrekking op betaalde arbeid terwijl dat in het Zuid-Hollands Glasdistrict meer dan 70% is. Dit verschil hangt samen met de uiteenlopende bedrijfsomvang (tabel 3.15). Grotere bedrijven met meer personeel worden in jaren met een slechte rentabiliteit geconfronteerd met grotere verliezen, terwijl in gunstige jaren het omgekeerde geldt.

Het gezinsinkomen uit het bedrijf van de gemiddelde glasgroenteteler bedroeg in 1994 ruim 77.000 gulden. Na aftrek van de uitgaven voor gezin en fiscus resulteerde er een gemiddelde besparing van 33.000 gulden per bedrijf, terwijl een jaar eerder nog bijna 100.000 gulden werd ontspaard. De bedrijven in het Zuid-Hollands Glasdistrict kwamen circa 5.000 gulden lager uit dan dit gemiddelde en die in overig Nederland een vergelijkbaar bedrag hoger.

De opleving van 1994 was van korte duur. In 1995 zijn de resultaten van de glasgroentebedrijven flink gedaald. Tegenover elke 100 gulden kosten stond gemiddeld slechts 88 gulden aan opbrengsten. Voor veel bedrijven met tomaten en paprika's was het beeld nog somberder, vanwege de zeer lage prijzen van deze producten. De komkommertelers vormden een positieve uitzondering met over het algemeen betere prijzen. De terugval in de rentabiliteit in 1995 ging gepaard met een geraamde daling van het gemiddelde gezinsinkomen per ondernemer van 40.000 gulden. Er is een ontsparing geraamd van in doorsnee 20 à 25.000 gulden per ondernemer. Over de periode 1991-1995 werd gemiddeld eveneens een dergelijk bedrag ontspaard, wat een indicatie vormt van de moeilijke situatie van de glasgroenteteelt in de afgelopen jaren. Een lichtpunt is dat voor 1996 betere resultaten worden verwacht, vooral de prijzen van tomaten en paprika's liggen op een hoger niveau.

Tamelijk stabiele resultaten snijbloemenbedrijven

De rentabiliteit van de snijbloemenbedrijven vertoont de laatste jaren minder schommelingen dan die van de glasgroentebedrijven. De verhouding van opbrengsten en kosten is weliswaar sinds 1988 niet boven 100% uitgekomen, maar bleef anderzijds wel steeds boven 90%. In 1994 was dit cijfer met 94% iets hoger dan in het jaar daarvoor (tabel 3.15). In het Zuid-Hollands Glasdistrict was dit kengetal 7 procentpunten hoger dan in overig Nederland. Op de bedrijven in overig Nederland, die in doorsnee kleiner zijn, waren de circa 7 gulden hogere opbrengsten per m² onvoldoende om de circa 13 gulden hogere kosten van vooral arbeid en materialen te compenseren.

De betere rentabiliteit in het Zuid-Hollands Glasdistrict komt ook tot uiting in het gezinsinkomen uit het bedrijf en in de besparingen. De snijbloementelers in het Zuid-Hollands Glasdistrict verdienden, samen met hun gezinsleden, in 1994 bijna 40.000 gulden meer dan hun collega's in overig Nederland. In het Zuid-Hollands Glasdistrict werd over de periode 1991 - 1994 in totaal

70.000 gulden per bedrijf aan besparingen gerealiseerd, terwijl in overig Nederland in dezelfde periode 20.000 gulden werd ontspaard.

De raming voor 1995 geeft voor de verhouding van opbrengsten en kosten een daling van 2 procentpunten aan (tabel 3.15). Het gemiddelde gezinsinkomen komt zo'n 10.000 gulden lager uit, maar de besparingen blijven duidelijk positief. Verwacht wordt dat de resultaten in 1996 niet sterk zullen afwijken van de voorafgaande twee jaren. Een forse resultatenverbetering van de snijbloemenbedrijven is binnen afzienbare tijd niet te verwachten. De verzadiging van de markt en toenemende concurrentie uit Europa en vooral Afrika vormen hiervan de oorzaak.

Dalende trend resultaten potplantenbedrijven zet door

Vóór 1990 waren de opbrengsten op de potplantenbedrijven vrijwel altijd hoger dan de kosten. Sindsdien is echter sprake van een dalende trend. In 1994 werd 97% van de kosten vergoed door de opbrengsten, wat 1 punt minder was dan in het jaar daarvoor. De opbrengsten per m² gingen iets omlaag, terwijl de kosten, ondanks de lagere energieprijzen, bijna 1% zijn gestegen. Het gezinsinkomen was met gemiddeld ruim 90.000 gulden per ondernemer een fractie hoger dan in 1993 en er werd per bedrijf bijna 34.000 gulden bespaard.

In 1995 is het beeld verslechterd. Volgens de raming werd nog maar 94% van de kosten gedekt door de opbrengsten, wat voor de potplantenteelt een absoluut dieptepunt betekent (tabel 3.15). De kosten per vierkante meter zijn iets toegenomen, onder meer door de hogere energieprijzen, terwijl de opbrengsten enigszins omlaag gingen. Voor het gezinsinkomen uit bedrijf is een daling met een kleine 20.000 gulden geraamd tot gemiddeld 72.000 gulden per ondernemer. De besparingen komen volgens de raming uit op nul, waarmee de potplantenbedrijven in de afgelopen vijf jaar gemiddeld bijna 25.000 gulden per bedrijf per jaar zouden hebben bespaard. In de eerste helft van 1996 lagen de prijzen van potplanten lager dan in 1995. Dit wijst op een verslechtering van de bedrijfsresultaten.

Inkomen grote bedrijven in 1994 tweemaal zo hoog

In het algemeen zijn de rentabiliteit en de inkomens beter naarmate de bedrijven groter zijn. Alleen wanneer het erg slecht gaat, zoals in 1993 in de glasgroenteteelt, realiseren middelgrote en grote bedrijven wel eens slechtere resultaten dan kleinere (Landbouw-economisch Bericht 1995: 154). In 1994 ontliepen de inkomens op de kleine en middelgrote glastuinbouwbedrijven elkaar weinig, maar op de grotere bedrijven was het inkomen per ondernemer tweemaal zo hoog (tabel 3.16). Hierbij is dus duidelijk sprake van schaalvoordelen. De betere inkomens op de grote bedrijven worden in belangrijke mate veroorzaakt door hogere geldopbrengsten per m² en niet zozeer door lagere kosten. Een uitzondering op deze regel vormen de potplantenbedrijven: naarmate deze bedrijven groter zijn, dalen de opbrengsten per m², maar de kosten lopen sterker terug. Op de glasgroentebedrijven zijn de kosten per m² op de middelgrote bedrijven het hoogst.

Tabel 3.16 *Gezinsinkomen uit bedrijf van glastuinbouwbedrijven naar bedrijfsomvang in 1994, in guldens per ondernemer*

	Glastuinbouw- bedrijven	Glasgroente- bedrijven	Snijbloemen- bedrijven	Potplanten- bedrijven
Bedrijven met:				
minder dan 425 sbe	55.200	46.400	58.100	64.600
425 - 750 sbe	61.500	66.700	55.600	59.400
meer dan 750 sbe	118.500	112.100	119.800	135.600
Gemiddeld	77.400	77.400	73.600	90.900

In een onlangs verschenen rapport van NIBConsult (1996) vormen verschillen in kostprijs in relatie tot de bedrijfsomvang een belangrijk argument voor een drastische herstructurering van de glastuinbouw. De kostprijs van tomaten daalt sterk bij een toenemende bedrijfsomvang: van ruim 2 gulden per kg op bedrijven van 1 ha tot circa f 1,50 per kg bij 5 ha en ongeveer f 1,40 per kg op bedrijven van 10 ha. In het advies aan de Minister van Landbouw wordt voor glasgroentebedrijven die voor de Europese markt willen produceren, een omvang van 10 tot 15 hectare als referentiekader gehanteerd. In tabel 3.14 is aangegeven dat het gemiddelde glasgroentebedrijf in het Bedrijven-Informatienet 1,3 ha groot is en een omvang heeft van ruim 600 sbe. Realisatie van het advies van NIBConsult betekent dus een vertienvoudiging van de huidige omvang. Dat is alleen te realiseren door een grootscheepse herstructurering van de glastuinbouw, in combinatie met een sterke vermindering van het aantal bedrijven. Een dergelijke ingreep heeft waarschijnlijk ingrijpende sociale gevolgen en is ook planologisch gezien niet eenvoudig te realiseren. Daar komt bij dat de voordelen voor de kostprijs boven een omvang van 5 ha vrij beperkt zijn, zoals hiervoor is aangegeven.

3.7 Opengrondstuinbouw- en champignonbedrijven

Opengrondsgroentebedrijven: rentabiliteit stabiel maar laag

De resultaten van de opengrondsgroentebedrijven waren in 1994 wat beter dan in de daaraan voorafgaande jaren: de opbrengsten-kostenverhouding verbeterde met 3 procentpunten naar 85%. De opleving was echter slechts van korte duur: in 1995 daalde de genoemde verhouding weer tot 81% (tabel 3.17) als gevolg van iets lagere opbrengsten (tabel 3.18) en iets hogere kosten. Vanwege het zeer heterogene karakter van deze groep bedrijven doen zich overigens ieder jaar grote verschillen in de rentabiliteitsontwikkeling voor. In 1995 ging het bijvoorbeeld aanzienlijk beter op de bedrijven met kool, maar veel slechter op bedrijven met overwegend bladgroente zoals andijvie en sla.

In de laatste vijf jaar schommelde het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf van de opengrondsgroentebedrijven tussen 44.000 en 57.500 gulden

Tabel 3.17 *Bedrijfsresultaten, inkomens en besparingen van opengrondstuinbouw- en champignonbedrijven*

	Opengronds- groente- bedrijven	Bloembollen- bedrijven	Fruitteelt- bedrijven	Boom- kwekerij- bedrijven	Champig- nonbe- drijven
Aantal bedrijven (1994)	990	1.800	1.340	990	640
Hectare per bedrijf	8,99	12,78	11,30	4,73	1.677 a)
Sbe per bedrijf	363	535	252	350	461
Nge per bedrijf	62	162	84	81	112
Ondernemers per bedrijf	1,41	1,56	1,43	1,20	1,20
Opbrengst per 100 gulden kosten					
1991	83	97	95	95	88
1992	82	100	57	95	86
1993	82	106	66	83	91
1994	85	105	69	88	101
1995 (r)	81	100	84	-	88
Gezinsinkomen uit bedrijf, x 1.000 gulden per ondernemer					
1991	54,0	93,9	94,4	107,1	51,6
1992	46,2	109,5	-25,0	106,3	31,6
1993	44,1	153,4	1,8	70,4	62,9
1994	57,5	155,5	15,8	89,7	141,1
1995 (r)	47,4	133,3	62,5	-	44,0
Besparingen, x 1.000 gulden per bedrijf					
1991	6,9	78,4	70,5	43,0	-15,8
1992	-14,6	85,9	-98,6	37,3	-27,6
1993	2,3	151,0	-66,1	-7,0	8,5
1994	27,2	126,1	-22,0	30,6	82,9
1995 (r)	6,3	84,7	40,0	-	-48,0

a) Teeltoppervlakte in m².

per ondernemer. In 1994 was het inkomen het hoogst. Dat gold ook voor de besparingen, die in dat jaar gemiddeld uitkwamen op ruim 27.000 gulden per bedrijf. In de voorgaande jaren bleven ze beperkt tot enkele duizenden gulden of waren ze negatief. Voor 1995 is een beperkt, maar wel positief bedrag aan besparingen geraamd. Het ziet er niet naar uit dat de situatie in de opengrondsgroenteteelt in de komende jaren veel zal veranderen. Mulder et al. (1996) verwachten dat de rentabiliteit tot 2000 laag zal blijven en dat een verdere schaalvergroting en afname van het aantal bedrijven in het verschiet ligt.

Bloembollenbedrijven draaien goed

In tegenstelling tot alle andere bedrijfstypen in de land- en tuinbouw zijn de opbrengsten op de bloembollenbedrijven al enkele jaren hoger dan de kosten (tabel 3.17). In 1994 gingen de kosten iets meer omhoog dan de opbrengsten. De rentabiliteit daalde daardoor enigszins, maar bleef nog ruimschoots

Tabel 3.18 *Opbrengsten tuinbouw in de open grond 1991-1995 (x 1.000 gulden per hectare)*

	1991	1992	1993	1994	1995 (r)
Opengrondsgroentebedrijven	45,2	42,9	44,3	46,3	45,2
Boomkwekerijbedrijven	110,8	106,8	81,9	79,0	-
Fruitteelbedrijven	32,1	23,2	27,7	27,8	35,6
Bloembollenbedrijven	78,8	80,4	74,7	74,2	72,8

positief. Voor 1995 is een beperkte daling van de opbrengsten per hectare geraamd (tabel 3.18), zowel door lagere prijzen als door kleinere fysieke opbrengsten, terwijl de kosten iets toenemen. Daardoor gaat de rentabiliteit omlaag, maar de opbrengsten blijven (juist) voldoende om de kosten te dekken.

Het gezinsinkomen per ondernemer, dat in 1993 en 1994 gemiddeld op ruim 150.000 gulden lag, is volgens de raming in 1995 ongeveer 20.000 gulden lager uitgekomen. Mede door hogere afdrachten aan de fiscus gaan de besparingen met meer dan 40.000 gulden per bedrijf omlaag ten opzichte van 1994, maar met gemiddeld zo'n 85.000 gulden steken ze gunstig af bij die van de andere bedrijfstypen. In vijf jaar tijd hebben de bloembollenbedrijven in doorsnee meer dan 500.000 gulden bespaard.

Inkomen fruitteeltbedrijven in 1995 aanzienlijk beter

Op de fruitteeltbedrijven stond in 1994 gemiddeld 69 gulden aan opbrengsten tegenover elke 100 gulden kosten (tabel 3.17). Dit was weliswaar minder slecht dan in 1992 en 1993, maar zeker niet rooskleurig. De prijzen van de appels, het belangrijkste gewas, waren in 1992 erg laag, maar zijn sindsdien gestegen (zie tabel 2.8) en daarmee ook de opbrengsten per hectare (tabel 3.18). In 1994 bedroeg de verbetering van opbrengsten en kosten slechts enkele procenten, maar voor 1995 is een stijging met 15 procentpunten geraamd tot 84%. Dat was trouwens nog steeds lager dan in 1990 en 1991.

In 1994 kwam het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf van de fruitteelers uit op 16.000 gulden per ondernemer. Zo'n bedrag is, rekening houdend met neveninkomsten enerzijds en afdrachten aan de fiscus anderzijds, uiteraard onvoldoende voor de gezinsbestedingen. De besparingen van de fruitteeltbedrijven waren in 1994 dan ook duidelijk negatief, zij het minder dan in de twee voorgaande jaren. De raming voor 1995 geeft met een gemiddeld gezinsinkomen uit bedrijf van ruim 60.000 gulden per ondernemer een gunstiger beeld. Na 3 jaar van ontsparingen levert 1995 weer duidelijk positieve besparingen op. In de afgelopen vijf jaar werd er op het gemiddelde fruitteeltbedrijf bijna 20.000 gulden per jaar ontspaard en dat is een zorgelijke situatie.

Gedeeltelijk herstel resultaten voor boomkwekerijen

Na de slechte uitkomsten in 1993, toen de besparingen in doorsnee zelfs negatief waren, gaven de boomkwekerijbedrijven in 1994 weer een herstel te

zien (tabel 3.17). De dalende lijn in de opbrengsten per hectare heeft zich voortgezet: van 111.000 gulden in 1991 tot 79.000 in 1994 (tabel 3.18). Tegelijkertijd verminderden ook de kosten per ha van 116.000 gulden in 1991 tot 90.000 gulden in 1994. De vrij forse schaalvergroting van de boomkwekerijbedrijven, die in 1991 een gemiddelde oppervlakte hadden van 4,3 hectare en in 1994 van 4,7 hectare, vormt hiervoor de belangrijkste verklaring. De oppervlaktevergroting komt vrijwel geheel voor rekening van de, relatief extensieve, bedrijven buiten het Boskoopse centrum, die van 1991 tot 1994 met ongeveer 20% zijn uitgebreid. In Boskoop en omgeving bedroegen de kosten per hectare in 1994 gemiddeld 274.000 gulden en in de rest van Nederland slechts 56.000 gulden. Het gaat hier dus om twee verschillende soorten bedrijven.

Doordat in 1994 de kosten sterker daalden dan de opbrengsten, verbeterde de verhouding van deze twee met 5 procentpunten. Het gezinsinkomen uit bedrijf is met bijna 20.000 gulden gestegen tot gemiddeld bijna 90.000 gulden per ondernemer en de besparingen waren weer duidelijk positief (tabel 3.17). De verbetering van het inkomen had vooral betrekking op de bedrijven in Boskoop en omgeving, waar het gemiddelde inkomen met zo'n 30.000 gulden omhoog ging tegen slechts 3.000 gulden in overig Nederland. Vanwege de grote diversiteit in het assortiment en de ondoorzichtige prijsvorming, kan nog geen betrouwbaar beeld worden gegeven voor 1995.

Champignonbedrijven: in 1994 herstel, in 1995 weer sterke terugval

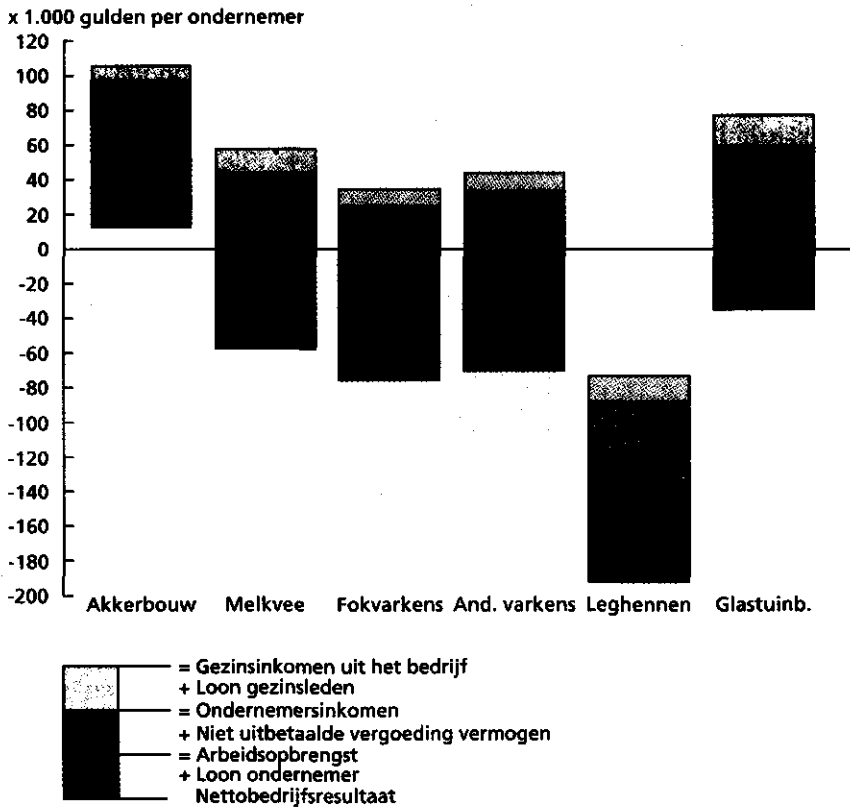
In 1994 boekten de champignonbedrijven gunstige resultaten na een aantal jaren met slechte uitkomsten (tabel 3.17). De achtergrond van het herstel was, zoals gebruikelijk in de agrarische sector, een stijging van de opbrengstprijzen (zie tabel 2.8). De kosten werden voor het eerst sinds 1989 overtroffen door de opbrengsten. Het gezinsinkomen uit bedrijf is meer dan verdubbeld en kwam gemiddeld op ruim 140.000 gulden per ondernemer. Dit bracht hoge besparingen met zich mee van gemiddeld 83.000 gulden per bedrijf, waarmee de ontsparingen in voorgaande jaren werden gecompenseerd.

Door de aanzienlijk lagere opbrengstprijzen viel de rentabiliteit in 1995 terug tot het niveau van 1991. Het gezinsinkomen uit bedrijf verminderde volgens de raming met bijna 100.000 gulden en de besparingen werden weer sterk negatief. Over de periode 1991-1995 waren de besparingen van het gemiddelde champignonbedrijf precies nul. De prijsontwikkeling van de champignons in de eerste maanden van 1996 laat een negatief beeld zien ten opzichte van 1995. Op grond daarvan moet worden gevreesd dat de champignonsector in het lopende jaar niet uit het dal zal klimmen.

3.8 Inkomens, financiering en vermogen

3.8.1 Inkomensvorming en -verdeling

In deze paragraaf staat de inkomensvorming en -verdeling centraal en dan vooral de verschillen tussen de bedrijfstypen in dit opzicht. De open-

Figuur 3.2 Bedrijfsresultaten en inkomens van akkerbouw- en veehouderijbedrijven (1994/95) en glastuinbouwbedrijven (1994)

grondstuinbouwbedrijven en de champignonbedrijven blijven hier buiten beschouwing. In 1994/95 werden alleen in de akkerbouw voldoende opbrengsten gegenereerd om alle kosten te dekken. De kosten voor de inzet van gezinsarbeid en gezinskapitaal brengen echter geen uitgaven met zich mee en vormen daardoor een belangrijk onderdeel van het inkomen voor het gezin. In de melkveehouderij ligt het berekende loon voor de arbeid van de ondernemer op ruim 82.000 gulden per ondernemer (of 114.000 gulden per bedrijf). Op de akkerbouwbedrijven is deze post duidelijk lager, maar op de glastuinbouwbedrijven aanzienlijk hoger (figuur 3.2). Ook is de arbeidsinzet van de overige gezinsleden in laatstgenoemde sector het hoogst. Omdat de glastuinbouw met relatief veel vreemd vermogen is gefinancierd (zie tabel 3.24) ligt de niet-uitbetaalde vergoeding over het eigen vermogen daar het laagst.

Tabel 3.19 Verdeling (%) van de ondernemers naar gezinsinkomen uit bedrijf van een aantal bedrijfstypen in de land- en tuinbouw (1994/95) a)

Inkomen (gulden) per ondernemer	Akker- bouw	Melk- veeh.	intens. veeh.	Glas- groente	Snij- bloemen	Pot- planten	Totaal
Minder dan 0	6	3	27	20	17	16	12
0 - 25.000	14	18	19	14	17	23	19
25.000 - 50.000	12	33	17	12	15	9	22
50.000 - 75.000	15	23	14	9	9	6	17
75.000 - 100.000	12	11	11	13	13	4	11
100.000 - 150.000	17	8	8	12	9	14	9
Meer dan 150.000	24	4	4	20	20	28	10
Gemiddeld inkomen	108.000	56.100	31.700	77.400	73.600	90.900	61.600

a) Tuinbouwbedrijven; 1994; exclusief opengrondstuinbouw- en champignonbedrijven.

De over het algemeen negatieve bedrijfsresultaten gingen ook in 1994/95 gepaard met positieve gemiddelde inkomens. Een uitzondering is de leghenhouderij, waar het bedrijfsresultaat per ondernemer gemiddeld ruim 192.000 gulden negatief was en het gezinsinkomen bijna 73.000 gulden negatief. Op de akkerbouwbedrijven bedroeg het gemiddelde bedrijfsinkomen meer dan 100.000 gulden per ondernemer.

Grote verschillen in gezinsinkomen

Het gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer van de onderzochte bedrijfstypen lag in 1994/95 ongeveer 17.000 gulden hoger dan in het jaar daarvoor en kwam uit op gemiddeld 61.600 gulden per ondernemer. Bijna een op de drie agrarische ondernemers behaalde een gezinsinkomen van minder dan 25.000 gulden (tabel 3.19). Hieronder bevonden zich, ondanks de verbeterde resultaten, relatief veel glastuinders en ondernemers op een intensieve-veehouderijbedrijf. In de glastuinbouw, waar het gemiddelde inkomen nogal wat hoger lag dan in de intensieve veehouderij, is sprake van een scheve verdeling. In die sector kwamen dan ook relatief veel ondernemers voor met een inkomen van meer dan 100.000 gulden. Dat laatste was eveneens het geval in de akkerbouw, waar echter relatief weinig ondernemers te vinden waren met een laag inkomen. In de melkveehouderij is er ten opzichte van 1993/94 weinig veranderd en blijft de spreiding van de inkomens het kleinst: meer dan de helft verdiende tussen de 25.000 en 75.000 gulden.

Behalve inkomen uit bedrijf ontvingen de ondernemer en zijn of haar partner op de akkerbouw- en veehouderijbedrijven in 1994/95 gemiddeld 24.000 gulden aan inkomen van buiten het bedrijf. Er bestaat een grote spreiding in de neveninkomsten (Venema et al., 1996). De uitkeringen van sociale verzekeringen en de neveninkomsten uit arbeid vormden in 1994/95 de grootste posten met elk een bedrag van zo'n 9.000 gulden. De inkomsten uit bezittingen buiten bedrijf zijn de laatste jaren gedaald. In 1991/92 bedroegen ze ge-

Tabel 3.20 *Verloop van de besparingen van enkele bedrijfstypen, 1991-1995, (x 1.000 gulden per bedrijf)*

Bedrijfstype	1991/92	1992/93	1993/94	1994/95	1995/96	5-jaarlijks gemiddelde a)
Melkvee	12,2	32,0	23,1	21,2	11,0	19,9 (1,2%)
Akkerbouw	1,3	-37,0	1,0	77,6	15,0	11,6 (1,0%)
Varkens/pluimvee	59,1	-30,2	-58,5	5,9	25,0	0,3 (0,0%)
Glastuinbouw b)	45,4	-52,1	-42,8	28,4	-2,9	-4,8 (-0,4%)

a) Tussen haakjes de gemiddelde besparingen in procenten van het bedrijfsvermogen op 30 april 1995 (akkerbouw en veehouderij), respectievelijk 31 december 1994 (glastuinbouw);

b) 1991/92 = 1991, enzovoort.

middeld 9.000 gulden en in 1994/95 nog maar 6.600 gulden. De dalende rentevoet en de minder goede bedrijfsresultaten, die een aanslag doen op de spaarcenten, vormen daarvan de verklaring. Op de akkerbouwbedrijven en de intensieve-veehouderijbedrijven lagen de neveninkomsten met gemiddeld 27.000 gulden per bedrijf ongeveer 7.000 gulden hoger dan op de melkveebedrijven. In de glastuinbouw bedroegen de neveninkomsten in 1994 eveneens ongeveer 24.000 gulden per bedrijf, waarvan de helft afkomstig was van opbrengsten uit bezittingen. Dit bedrag week nauwelijks af van dat in voorgaande jaren.

Weinig besparingen in eerste helft jaren negentig

De besparingen betreffen het deel van het inkomen dat overblijft na de afdrachten aan de fiscus en de uitgaven voor het gezin en kunnen worden aangewend voor bedrijfsfinanciering. In de melkveehouderij is gedurende de jaren 1991-1995 gemiddeld 20.000 gulden per jaar bespaard (tabel 3.20). Dit was ruim 1% van het gemiddelde bedrijfsvermogen. Op de andere bedrijfstypen gaven de besparingen van jaar op jaar veel grotere fluctuaties te zien dan op de melkveebedrijven. Werd in de akkerbouw gemiddeld in deze periode jaarlijks nog bijna 12.000 gulden gespaard, in de glastuinbouw en de intensieve veehouderij waren de besparingen nihil of negatief en hebben ze dus niet bijgedragen aan de financiering van investeringen en het eventueel versterken van de liquiditeitspositie. Een degelijke situatie vormt op termijn een groot risico voor de continuïteit van de betrokken bedrijven.

3.8.2 Beroep op ondersteuningsregelingen

De hiervoor geschetste inkomensontwikkeling wordt weerspiegeld in het beroep dat agrariers doen op ondersteuningsregelingen van de overheid.

Het aantal verzoeken om financiële hulp in het kader van het Besluit Bijstandsverlening Zelfstandigen (BBZ) was met 1.788 het hoogst in 1993, toen vooral veel glasgroentetelers en de varkenshouderij financiële problemen hadden, en is daarna gedaald tot ongeveer 900 in 1995 (tabel 3.21). Van de gevallen waarover rapporten werden opgesteld in dat jaar kwam ruim een derde

Tabel 3.21 Aantal aanvragen voor financiële hulp door agrariërs, 1990-1995

Regeling	1990	1991	1992	1993	1994	1995
IOAZ	304	280	243	311	394	365
BBZ	461	396	653	1.788	1.310	898
BF	628	593	621	569 a)	558	451

a) Exclusief 77 aanvragen in het kader van de liquiditeitsfaciliteiten voor akkerbouw en fruitteelt.

Bron: Landelijke Service bij Regelingen (LASER) van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij; bewerking LEI-DLO.

voor rekening van de glastuinbouw en rond een kwart voor rekening van de varkenshouderij of de opengrondstuinbouw (respectievelijk 22% en 26%). Het aantal aanvragen om borgstelling (BF) is vanaf 1992 eveneens gedaald. Bijna twee derde van de aanvragen in 1995 had betrekking op de glastuinbouw.

Het aantal gefailleerde land- en tuinbouwbedrijven is volgens CBS-gegevens in 1994 ongeveer op hetzelfde niveau gebleven als een jaar eerder (125 in 1994 tegenover 137 in 1993; in 1990 was dit aantal 65). Overigens is het aantal voortijdige, gedwongen bedrijfsbeëindigingen in de agrarische sector waar- schijnlijk aanzienlijk groter dan het aantal faillissementen. Oorzaken van een gedwongen bedrijfsbeëindiging zijn een slechte financiële situatie, ziekte en arbeidsongeschiktheid.

Nadat het "stuwmeer" van aanvragen in het kader van de IOAZ-regeling (Inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen) op 1 juli 1987 was weggewerkt, is het aantal verzoeken voor een uitkering tot 1992 gedaald en daarna met enige schommelingen toegenomen tot 365 in 1995 (tabel 3.21). Een kwart van de aanvragen in 1995 kwam uit de rundveehouderij en eveneens bijna een kwart uit de varkenshouderij, terwijl een derde betrekking had op de tuinbouw. Het verband met de inkomensontwikkeling is hier zwakker dan bij de eerder genoemde regelingen.

3.8.3 Financieringsmiddelen, investeringen en vermogen

De akkerbouw- en veehouderijbedrijven beschikten in 1994/95 over bijna 7,6 miljard gulden aan financieringsmiddelen (tabel 3.22). Dit was ruim 400 miljoen gulden meer dan in het voorafgaande jaar. Tweederde deel van de financieringsmiddelen was afkomstig uit het productieproces in de vorm van besparingen en afschrijvingen of uit vermogensoverdrachten (schenkingen en erfenissen). De stijgende trend in de afschrijvingen van deze bedrijven, die zich voordeed vanaf het eind van de jaren tachtig en nauw samenhangt met het verloop van de investeringen, kwam in 1994/95 althans voorlopig tot een einde. Deze ontwikkeling werd ruimschoots gecompenseerd door de forse groei van de besparingen, die uitkwamen op 1,5 miljard gulden. Na twee zeer slechte jaren is het besparingsniveau in akkerbouw en veehouderij teruggekeerd op het gemiddelde over 1990/91 en 1991/92.

Tabel 3.22 Geaggregeerd financieringsoverzicht van akkerbouw- en veehouderijbedrijven en glastuinbouwbedrijven (in miljoenen gulden) a)

	Akkerbouw- en veehouderij			Glastuinbouw		
	1992/93	1993/94	1994/95	1992	1993	1994
HERKOMST						
Afschrijvingen	2.810	3.060	3.010	1.203	1.216	1.114
Besparingen	410	190	1.530	-429	-316	247
Overige eigen middelen	380	590	610	18	95	36
Eigen middelen	3.600	3.840	5.150	792	995	1.397
Vreemde middelen	3.220	3.330	2.440	1.195	691	463
Totale beschikbare middelen	6.820	7.170	7.590	1.987	1.686	1.860
BESTEDING						
Aflossingen leningen	1.990	2.130	2.300	621	713	646
Bruto investeringen vaste bedrijfsactiva	4.420	4.370	4.130	1.353	948	827
w.v.: immateriële activa	1.180	950	640	-	-	-
grond	710	920	920	65	78	43
bedrijfsgebouwen b)	1.310	1.300	1.230	417	174	166
werktuigen, installaties	1.300	1.110	1.190	706	510	432
vaste plantopstanden, levende have en overige	-80	90	150	165	186	186
Belegd buiten bedrijf	260	210	310	101	45	89
Mutatie werkkapitaal	150	460	850	-87	-20	298
Totale bestede middelen	6.820	7.170	7.590	1.987	1.686	1.860

a) Exclusief de niet in het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO gerepresenteerde bedrijven;

b) Inclusief glasopstanden (in de glastuinbouw in de betrokken jaren respectievelijk 351, 127 en 134 miljoen gulden). Deze investeringen bevatten bij de glastuinbouwbedrijven ook alle lopende, nog niet afgeronde investeringen.

In de glastuinbouw kwam in 1994 een totaalbedrag van bijna 1,9 miljard gulden aan financieringsmiddelen ter beschikking. Dat was circa 170 miljoen gulden (10%) meer dan in 1993 (tabel 3.22). In samenhang met de teruglopende investeringen in voorgaande jaren waren de afschrijvingen in deze sector eveneens wat lager dan in 1993, maar ook hier werd deze daling ruimschoots gecompenseerd door de aanzienlijk hogere besparingen. Het totaalbedrag aan beschikbaar gekomen eigen middelen was daardoor 40% hoger dan in het voorgaande jaar.

Minder nieuwe leningen, hogere aflossingen en meer liquiditeiten

De akkerbouwers en veehouders hebben in 1994/95 bijna 900 miljoen gulden minder aan vreemde middelen aangetrokken dan in 1993/94, terwijl de glastuinders in 1994 bijna 230 miljoen gulden minder leenden (tabel 3.22).

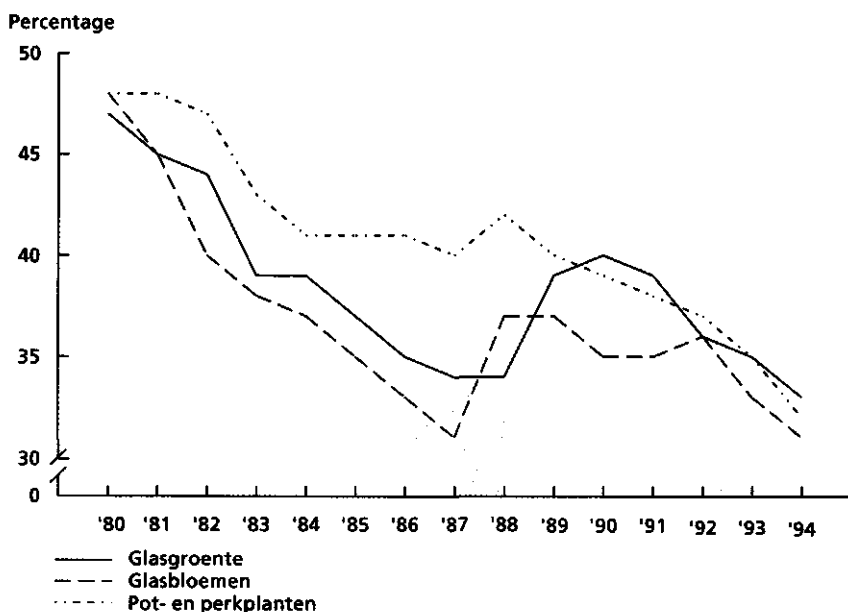
Toch werd er in de akkerbouw en veehouderij nog ongeveer 140 miljoen gulden meer bijgeleend dan dat er op leningen werd afgelost. Dit saldo was aanzienlijk kleiner dan de 1.200 miljoen gulden van het voorgaande jaar. Vooral de ondernemers in de intensieve veehouderij deden in 1994/95 een extra beroep op de verschaffers van vreemd vermogen, terwijl de akkerbouwers en de melkveehouders per saldo hun leningen verminderden. Dat laatste was in 1994 ook het geval in de glastuinbouw.

De extra beschikbare middelen werden hoofdzakelijk aangewend voor versterking van de liquiditeitspositie. Vooral in de glastuinbouw was dit na twee jaren van inkrimping dringend nodig en daar werd dan ook gemiddeld meer dan 30.000 gulden aan het werkkapitaal toegevoegd. Op de akkerbouwbedrijven was dat zelfs 40.000 gulden en de fokvarkensbedrijven bleven met gemiddeld 30.000 gulden niet veel achter. Op de andere varkensbedrijven is de liquiditeitspositie daarentegen voor het derde achtereenvolgende jaar verslechterd. Gelet op de zeer slechte uitkomsten in de leghennenhouderij is het niet verwonderlijk dat de liquide middelen daar in 1994/95 sterk terugliepen.

Bedrijfsinvesteringen omlaag

De verhoging van de aflossingen en de versterking van het werkkapitaal gingen ten koste van de bedrijfsinvesteringen. Op de akkerbouw- en veehouderijbedrijven werd in 1994/95 ruim 4,1 miljard gulden geïnvesteerd, wat ongeveer 5% minder was dan een jaar eerder. De melkveehouders investeerden minder, de akkerbouwers en varkenshouders juist meer. De aankoop van productierechten ("immateriële activa") liep verder terug en is sinds 1992/93 bijna gehalveerd (tabel 3.22). Het percentage melkveebedrijven, die melkquota kochten, verminderde van 17 naar 14. De gemiddeld prijs per kg quotum daalde ten opzichte van 1993/94 met 17 cent naar f3,82. Er werd eveneens minder uitgegeven aan vernieuwing of modernisering van bedrijfsgebouwen, maar dit werd gecompenseerd door hogere investeringen in machines en werktuigen. De aankoop van grond en de uitgaven voor grondverbetering stabiliseerden zich op 920 miljoen gulden. Ten opzichte van 1993/94 nam het aandeel van de akkerbouw, die zijn financiële positie in 1994/95 aanmerkelijk zag verbeteren, hierin fors toe ten koste van de melkveehouderij. Eén op de vijf akkerbouw- en veehouderijbedrijven investeerde meer dan 100.000 gulden in het bedrijf. Aan de andere kant was op 10% van deze bedrijven sprake van desinvesteringen. Hieronder bevonden zich nauwelijks akkerbouwers, maar relatief veel varkens- en pluimveeouders.

Door de slechte uitkomsten in 1992 en 1993 zijn de glastuinders ook in 1994 terughoudend geweest met het doen van investeringen. Er werd circa 600 miljoen gulden geïnvesteerd in glasopstanden, wat een halvering betekent ten opzichte van 1992. Hiermee werd 1994 het tweede achtereenvolgende jaar waarin de investeringen in vaste activa onder het niveau van de afschrijvingen bleven. Gezien de geraamde resultaten zal in 1995 in deze situatie geen verbetering zijn gekomen. Het gevolg is een verdergaande veroudering van de glasopstanden. De balanswaarde in procenten van de nieuwwaarde - een kengetal dat een maatstaf vormt voor de moderniteit van de productiemiddelen -

Figuur 3.3 Balanswaarde van de duurzame productiemiddelen in de glastuinbouw in procenten van de nieuwwaarde, 1980-1994

is over een langere periode zowel in de glasgroente- als in de glasbloementeel fors gedaald. Voor beide takken is de moderniteit teruggelopen van bijna 50 procent in 1989 naar 30 procent in 1994, met een korte opleving rond 1990 (figuur 3.3). In de potplantenteelt deed zich dezelfde tendens voor.

Uiteenlopende financiële situatie overige tuinbouwbedrijven

Op de *opengrondsgroentebedrijven* waren de besparingen en daarmee de eigen middelen in 1994 veel hoger dan in voorgaande jaren (zie tabel 3.17). Er werd echter geen extra vermogen van derden aangetrokken, met als gevolg dat het totale bedrag aan beschikbare middelen per bedrijf bijna 30.000 gulden lager was (tabel 3.23). Er werd gemiddeld ruim 30.000 gulden afgelost op bestaande leningen en de investeringen, die in 1993 voor dit bedrijfstype relatief hoog waren, werden sterk teruggebracht. Alleen de investeringen in machines en werktuigen - in 1994 ruim 18.000 gulden - bleven vrij goed op peil. Door een en ander kon het gemiddelde vreemd vermogen per bedrijf fors worden verlaagd en de solvabiliteit is dan ook sterk verbeterd. De opengrondsgroentetelers hebben de wat betere resultaten dus vooral benut om hun financiële positie te versterken. Gelet op de geraamde vrij ongunstige uitkomsten in 1995 was dat niet overbodig.

Tabel 3.23 Beknopt financieringsoverzicht van opengrondstuinbouw- en champignonbedrijven, x 1.000 gulden per bedrijf

	Opengr.- groente- bedrijven	Bloem- bollen- bedrijven	Fruit- teelt- bedr.	Boom- kwekerij- bedrijven	Champig- nonbe- drijven
Totale financieringsmiddelen					
1991	69,4	244,1	153,3	117,8	182,8
1992	94,8	276,6	58,6	107,9	94,2
1993	108,8	367,9	126,8	69,0	102,8
1994	79,6	389,4	99,7	85,1	208,6
Brutobedrijfsinvesteringen					
1991	55,2	116,1	93,2	68,3	129,7
1992	55,4	147,5	122,7	96,6	43,3
1993	82,6	270,9	67,4	47,7	28,9
1994	22,3	263,5	67,0	52,1	66,7
Vreemd vermogen					
1991	296,2	773,5	353,2	239,7	530,2
1992	368,7	845,3	376,6	266,0	569,2
1993	414,2	986,0	380,5	248,6	620,9
1994	333,3	965,1	381,1	214,5	617,7
Solvabiliteit					
1991	73	68	75	80	56
1992	64	68	74	80	52
1993	62	68	74	81	46
1994	68	69	74	83	49

Door de hoge besparingen en het hoge bedrag aan afschrijvingen kwam er op het gemiddelde *bloembollenbedrijf* in 1994 bijna een kwart miljoen aan eigen middelen beschikbaar. Daarnaast werd nog ruim 140.000 gulden bijgeleend, met als resultaat een totaalbedrag aan beschikbare middelen van bijna 390.000 gulden (tabel 3.23). Daarvan werd nog geen 60.000 gulden gebruikt voor aflossen van bestaande leningen en meer dan 260.000 gulden voor bedrijfsinvesteringen. Dat laatste was overigens wat minder dan in 1993; vooral in de bollenkraam werd minder geïnvesteerd, maar de investeringen in werktuigen en machines gingen omhoog. Wellicht houdt dit verband met de toenemende milieu-eisen. De liquiditeitspositie van de bloembollenbedrijven is in 1994 aanzienlijk verder versterkt en de solvabiliteit ging iets omhoog. Op grond van de ramingen voor 1995 (tabel 3.17) mag worden verwacht dat deze gunstige ontwikkeling zich toen heeft voortgezet, zij het in afgezwakt tempo.

Ondanks het feit dat de besparingen minder negatief waren dan in 1993 kwamen er op de *fruitteeltbedrijven* in 1994 minder middelen beschikbaar (tabel 3.21). Onder andere de inperking van de kortlopende kredieten, die in 1993 nog fors werden uitgebreid, was hierop van invloed. Ongeveer een kwart van de beschikbare middelen werd aangewend voor het aflossen van bestaan-

de leningen, maar er werd ruim 56.000 per bedrijf aan nieuwe leningen afgesloten. De investeringen bleven ongeveer gelijk, maar achter deze cijfers ging wel een belangrijke verschuiving schuil: er werd veel minder geïnvesteerd in nieuwe fruitopstanden, maar veel meer in gebouwen. Zowel het totale vreemde vermogen als de solvabiliteit van de fruitteeltbedrijven bleef in doorsnee ongewijzigd. Gelet op de geraamde gunstige uitkomsten mag worden aangenomen dat de financiële positie van deze bedrijven in 1995 is verbeterd.

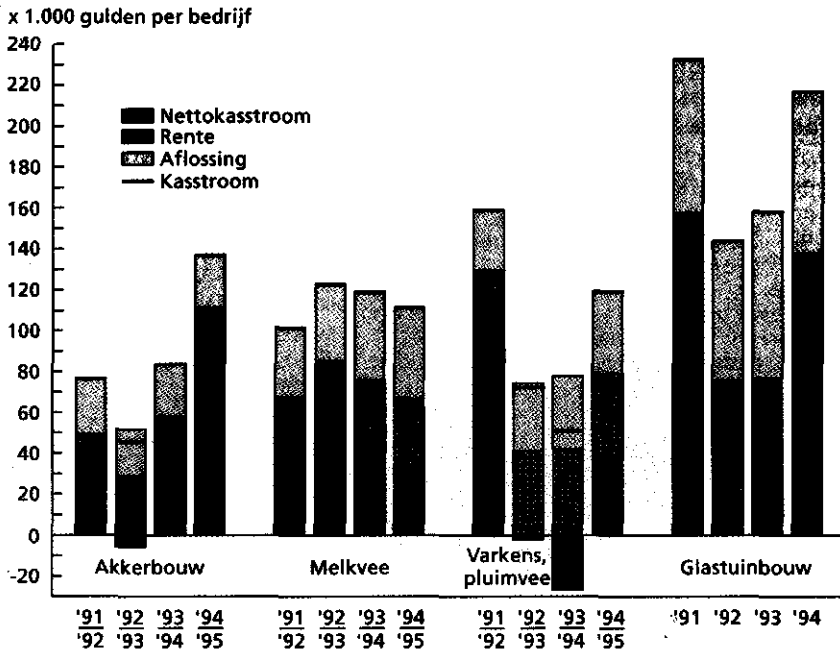
Door de sterke verbetering van de besparingen bedroeg het totale bedrag aan eigen middelen van de *boomkwekerijbedrijven* in 1994 het dubbele van dat in 1993. Doordat er in tegenstelling tot dat jaar geen extra kortlopende middelen werden aangetrokken, ging het totale bedrag aan beschikbare middelen minder sterk omhoog (tabel 3.23). Er werd gemiddeld slechts 13.000 gulden afgelost op langlopende leningen, terwijl voor een bijna tweemaal zo hoog bedrag nieuwe leningen werden aangegaan. Daarnaast namen de investeringen enigszins toe en dan vooral die in installaties. De solvabiliteit is verder verbeterd en bevindt zich op een hoog niveau.

Het tegendeel is het geval op de *champignonbedrijven*; daar is de solvabiliteit met minder dan 50% het laagst van alle bedrijfstypen. Ondanks de lichte verbetering was dat ook in 1994 het geval (tabel 3.23). Deze verbetering hing vooral samen met de sterke stijging van de besparingen, die er toe leidden dat het totale bedrag aan eigen middelen ten opzichte van 1993 verdubbelde. Mede omdat er ook meer langlopend vreemd vermogen werd aangetrokken was dat bij de totale beschikbare middelen eveneens het geval. Er werd 25.000 gulden meer op langlopende leningen afgelost dan er werd bijgeleend. De investeringen, die in de twee voorgaande jaren sterk terugliepen, zijn in 1994 meer dan verdubbeld. Zowel in gebouwen, als in installaties en machines werd aanzienlijk meer geïnvesteerd. Daarnaast zagen de champignontelers kans om hun liquiditeitspositie aanzienlijk te verstevigen. Gelet op de sombere uitkomst van de ramingen voor 1995 (zie tabel 3.17) was dat niet overbodig.

In veel sectoren ruimere nettokasstroom

De nettokasstroom - de financiële ruimte voor de betaling van de lasten van nieuwe leningen en kredieten - is in de melkveehouderij in 1994/95 licht gekrompen (figuur 3.4). Voor de overige drie bedrijfstypen was sprake van een grotere nettokasstroom. Ook in de overige takken van tuinbouw, met uitzondering van de overigens nog steeds het hoogst scorende bloembollenteelt, nam de nettokasstroom in 1994 toe ten opzichte van 1993. Over de hele periode 1991 - 1994 behaalde de glastuinbouw met een jaarlijks gemiddelde van 57.000 gulden de omvangrijkste nettokasstroom. De intensieve veehouderij bleef hierbij meer dan de helft achter; de eerste helft van de jaren negentig was voor deze sector dan ook niet gemakkelijk.

De spreiding van de nettokasstroom tussen de bedrijven is groot: zowel van de intensieve-veehouderijbedrijven als van de glastuinbouwbedrijven had in 1994/95 (respectievelijk 1994) een derde deel te maken met een negatieve nettokasstroom. Dat betekent dat de betalingsverplichtingen over het reeds aanwezige vreemd vermogen groter waren dan de kasstroom. In de glastuin-

Figuur 3.4 Ontwikkeling van de kasstroom naar bedrijfstype, 1991/92 - 1994/95

bouw realiseerde aan de andere kant een derde deel van de bedrijven een nettokasstroom van meer dan 100.000 gulden. Op 20% van de intensieve-veehouderijbedrijven was dat eveneens het geval.

Solvabiliteit vrij stabiel

De actuele waarde van het balanstotaal (exclusief het verpachtersvermogen) van de door het Bedrijven-Informatienet vertegenwoordigde akkerbouw- en veehouderijbedrijven bedroeg eind april 1995 102 miljard gulden. De actuele waarde is gebaseerd op de boekwaarde van de activa en kan afwijken van de werkelijke opbrengst bij liquidatie van een bedrijf. Per bedrijf hadden de activa een waarde van 1,65 miljoen gulden. Eind 1994 bedroeg het gezamenlijke balanstotaal van de glastuinbouwbedrijven uit het Bedrijven-Informatienet bijna 15 miljard gulden. Op de melkveebedrijven is de balanswaarde het hoogst, gevolgd door de glastuinbouwbedrijven (tabel 3.24). Op de laatstgenoemde bedrijven liep de waarde van de activa overigens iets terug, terwijl in de akkerbouw en de varkens- en pluimveehouderij een stijging optrad. Op de akkerbouw- en veehouderijbedrijven is 56% van het kapitaal vastgelegd in grond en bedrijfsgebouwen. Op de glastuinbouwbedrijven zijn de werktuigen en installaties het belangrijkste met een aandeel van 20% in het balanstotaal.

Tabel 3.24 Gemiddelde balans per bedrijfstype, x 1.000 gulden per bedrijf a)

	Akker- bouw- bedrijven	Melkvee- houderij- bedrijven	Varkens- en pluimveehou- derijbedrijven	Glastuin- bouw- bedrijven
Aantal bedrijven	9.300	29.800	8.400	7.500
Immateriële activa	34	130	20	-
Materiële vaste activa	1.164	1.540	1.284	1.349
w.v: <i>grond in eigendom</i>	644	763	259	318
<i>glasopstanden en gebouwen in eigendom</i>	165	326	503	308
<i>werktuigen en installaties plantopstanden, bollenkraam en levende have</i>	207	142	177	373
<i>woning</i>	2	151	101	61
<i>overige materiele vaste activa</i>	91	119	168	265
Financiële vaste activa	55	39	76	24
Vlottende activa	16	34	9	42
	298	149	258	342
Balans totaal	1.512	1.853	1.571	1.733
Gefinancierd met:				
Eigen vermogen	1.208	1.355	913	909
Lang vreemd vermogen	288	485	622	740
Kort vreemd vermogen	16	13	36	84
Solvabiliteit (in %)	79	73	58	52

a) Akkerbouw- en veehouderij per 30-4-1995, glastuinbouw per 31-12-1994.

Het aanwezige kapitaal wordt gefinancierd met eigen vermogen en met vreemd vermogen. Van de in tabel 3.24 opgenomen bedrijfstypen gaven alleen de akkerbouwbedrijven in 1994/95 een verbetering te zien van de solvabiliteit, dat wil zeggen het aandeel van het eigen vermogen in het totale vermogen. In de akkerbouw werd het hoge niveau van 79% bereikt. In de varkens- en pluimveehouderij daalde de solvabiliteit enigszins. Bijna 40% van deze bedrijven financierde meer dan de helft van de activa met vreemd vermogen. Op de melkveebedrijven en glastuinbouwbedrijven is het aandeel van het eigen vermogen weinig veranderd. Een belangrijk verschil is echter dat de melkveebedrijven een gemiddelde solvabiliteit hebben van 73% en de glastuinbouwbedrijven slechts van 52%. Van deze laatste bedrijven had 23% een solvabiliteit tussen 0 en 30% en had zelfs een negatieve solvabiliteit. Rond 1990 lag de gemiddelde solvabiliteit van de glastuinbouwbedrijven nog op 58%.

De ontwikkeling van het eigen vermogen verliep min of meer parallel met die van de balanswaarde. Per 30 april 1995 beschikten de akkerbouw- en veehouderijbedrijven gemiddeld over bijna 1,2 miljoen gulden aan eigen vermogen. Op het gemiddelde glastuinbouwbedrijf was het eigen vermogen ongeveer 300.000 gulden kleiner. Hierbij worden de activa gewaardeerd tegen vervangingswaarde, waarbij de grond in eigendom wordt gewaardeerd als een

pachtvrij object met agrarische bestemming. Vooral in de varkens- en pluimveehouderij nam het bedrag aan langlopende leningen sterk toe. De akkerbouwers deden echter veel minder een beroep op de verschaffers van vreemd vermogen. Het totale bedrag aan langlopende leningen van de gezamenlijke akkerbouw- en melkveebedrijven nam in de loop van 1994/95 met een kleine 2% toe tot 27,3 miljard gulden. De familieleningen op deze bedrijven beliepen in totaal ruim 3 miljard gulden, oftewel 11% van de langlopende leningen. Het bedrag van de familieleningen was ongeveer driemaal zo groot als het bedrag aan kortlopend vreemd vermogen, waarbij het vooral gaat om leverancierskrediet. In de glastuinbouw is het kortlopend vreemd vermogen belangrijker.

4. STRUCTUUR, MILIEU EN LANDELIJK GEBIED

4.1 Structuur van productie en bedrijven in de land- en tuinbouw

4.1.1 Productiecapaciteit

De totale productiecapaciteit van de Nederlandse land- en tuinbouw, uitgedrukt in nge, is tussen mei 1994 en mei 1995 nagenoeg gelijk gebleven (tabel 4.1). In de akkerbouw was sprake van een toename van ruim 3%, onder andere door de uitbreiding van het areaal. De productiecapaciteit van de intensieve veehouderij en de sector overige graasdieren nam daarentegen af met bijna 2%. De beperkte mogelijkheden tot uitbreiding van de productie, maar ook de slechte resultaten in 1993/94 in deze sectoren spelen hierbij een rol.

In de afgelopen twintig jaar heeft de productiecapaciteit zich als volgt ontwikkeld: tot 1985 deed zich in bijna alle sectoren een uitbreiding voor. In de periode 1985-1994 was echter gemiddeld genomen sprake van een daling, die onder meer het gevolg was van de superheffing in de melkveehouderij. De productie binnen de sector overige graasdieren kon door een toename van het aantal stuks vleesvee, schapen en dergelijke nog wel groeien. Na 1985 zwakte ook de sterke groei in de intensieve veehouderij af. Naast de slechte rentabiliteit hebben maatregelen om de mestproductie te verminderen en milieuvriendelijker te produceren hierbij een belangrijke rol gespeeld. De tuinbouwsectoren groeiden van 1985 tot 1994 nog met gemiddeld 2% per jaar. Aan de jaren-

Tabel 4.1 *Ontwikkeling en verdeling van de totale productiecapaciteit (in nge) naar sector, 1976-1995*

Sector	Verandering in % per jaar a)			Verdeling nge (%)	
	'76-'85	'85-'94	'94-'95	1976	1995
Melkveehouderij (incl. voedergewassen)	0,7	-3,3	0,3	42	36
Overige graasdieren (incl. grasland)	0,9	5,3	-1,8	5	6
Intensieve veehouderij	4,6	0,9	-1,9	10	13
Akkerbouw	0,5	-0,5	3,1	17	12
Glastuinbouw	2,6	2,1	-0,1	15	20
Overige tuinbouw	-0,3	1,9	1,7	12	13
Alle sectoren	1,3	-0,4	0,3	100	100

a) Bij de bepaling van de mutaties per type zijn prijsveranderingen binnen de verschillende tijdvakken buiten beschouwing gelaten door constante nge-normen te hanteren.

Bron: CBS-Landbouwtellingen; bewerking LEI-DLO.

lange stijging in de glastuinbouw is echter door de slechte economische resultaten, althans voorlopig, een einde gekomen.

De melkveehouderij neemt meer dan eenderde deel (36%) van de totale productiecapaciteit voor haar rekening (tabel 4.1). In vergelijking met de situatie van twintig jaar geleden is dit aandeel verminderd. Dit komt door de productiebeperkende maatregelen in deze sector, terwijl in andere sectoren nog enige groei mogelijk was. De glastuinbouw, qua productiecapaciteit de tweede sector, vertegenwoordigt een vijfde deel van de totale land- en tuinbouwproductie uitgedrukt in nge; in 1976 was dat nog maar een zevende.

4.1.2 Bedrijfsstructuur

In mei 1995 telde ons land 113.327 geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven van 3 nge en groter. Dit was 2,5% minder dan in mei 1994. Tussen 1976 en 1994 daalde het aantal bedrijven met gemiddeld 1,7% per jaar. De slechtere inkomenssituatie in de afgelopen jaren in veel sectoren heeft zeer waarschijnlijk aan de wat sterkere daling van het aantal bedrijven bijgedragen. Van het totale aantal geregistreerde bedrijven behoorden er in 1995 ruim 87.000 tot de hoofdberoepsbedrijven en bijna 26.000 tot de nevenberoepsbedrijven. De laatste categorie bestaat uit bedrijven waarvan het bedrijfshoofd minder dan 50% van zijn arbeidstijd aan het agrarisch bedrijf besteedt.

In alle typen minder hoofdberoepsbedrijven

In de categorie hoofdberoepsbedrijven was de daling van het aantal bedrijven (-2,8%) iets groter dan bij alle geregistreerde bedrijven. In voorgaande jaren was de afname van het aantal hoofdberoepsbedrijven minder sterk. Zo bedroeg het gemiddelde dalingspercentage in de periode 1976-1995 ongeveer 2% (tabel 4.2). In alle bedrijfstypen is het afgelopen jaar (1994-1995) het aantal hoofdberoepsbedrijven zichtbaar gedaald. De afname was het zwakst in de akkerbouw. De sterkste daling vond plaats bij het gecombineerde bedrijfstype, dat allerlei combinaties van productietakken omvat. Vaak gaat het hierbij om vrij kleine bedrijven. Ook in de glastuinbouw daalde het aantal bedrijven relatief sterk. Daarbij voltrok de afname zich niet alleen in de glasgroenteteelt, maar ook (zij het in mindere mate) in de glasbloementeteelt. In het voorgaande jaar werd nog een stijging van het aantal glasbloemenbedrijven geconstateerd.

De voortgaande daling van het aantal bedrijven hangt nauw samen met technologische ontwikkelingen. Door die ontwikkelingen kon met minder arbeid en een geringer aantal bedrijven meer worden geproduceerd. Voor bepaalde bedrijfstypen spelen ook andere factoren een rol bij de ontwikkeling van het aantal bedrijven. In de intensieve veehouderij was tot in het midden van de jaren tachtig sprake van een behoorlijke toename van het aantal bedrijven. Met de slechte rentabiliteit en de komst van allerlei maatregelen op milieugebied, waaronder de aanscherping van het mestbeleid (zie paragraaf 4.2), is deze toename omgeslagen in een afname. Ook in de akkerbouw sloeg een stijging van het aantal bedrijven na 1985 om in een daling, vooral door de verslechterde rentabiliteit. In de gespecialiseerde melkveehouderij was de daling

Tabel 4.2 *Ontwikkeling van het aantal hoofdberoepsbedrijven naar bedrijfstype, 1976-1995*

Bedrijfstype	Veranderingen in % per jaar a)			Aantal bedrijven in 1995
	1976-1985	1985-1994	1994-1995	
Akkerbouw	1,2	-2,2	-0,6	11.060
Glastuinbouw	-1,2	-0,4	-4,2	8.741
Overige tuinbouw	-2,2	-1,4	-2,9	9.977
Melkveehouderij b)	-1,6	-5,0	-2,2	25.867
Overige-graasdierbedrijven	-6,4	2,0	-3,0	14.476
Intensieve veehouderij	3,8	-0,9	-3,1	9.257
Gecombineerde bedrijven	-4,0	-2,0	-5,2	8.091
Alle bedrijfstypen	-2,0	-2,2	-2,8	87.469

a) Bij de bepaling van de mutaties per type zijn prijsveranderingen binnen de verschillende tijdvakken buiten beschouwing gelaten door constante nge-normen te hanteren; b) Sterk gespecialiseerde bedrijven.

Bron: CBS-Landbouwtellingen; bewerking LEI-DLO.

in het tijdvak 1985-1994 zeer sterk, wat een uitvloeisel is van de productiequotering. Overigens vond in deze periode ook een overgang plaats naar het type overige-graasdierbedrijven.

Het aantal nevenberoepsbedrijven bleef de afgelopen twintig jaar vrij constant. Pas sinds 1994 is een duidelijke daling te zien. Bij de relatief grote veranderingen die bij sommige bedrijfstypen optreden, moet rekening worden gehouden met het feit dat het om kleine aantallen gaat (tabel 4.3).

Tabel 4.3 *Ontwikkeling van het aantal nevenberoepsbedrijven naar bedrijfstype, 1976-1995*

Bedrijfstype	Veranderingen in % per jaar a)			Aantal bedrijven in 1995
	1976-1985	1985-1994	1994-1995	
Akkerbouw	2,9	1,0	2,5	3.584
Glastuinbouw	-1,0	-1,6	13,3	646
Overige tuinbouw	-1,9	-2,7	-3,1	2.693
Melkveehouderij b)	-10,2	-3,5	8,4	969
Overige-graasdierbedrijven	1,3	2,8	-1,6	12.862
Intensieve veehouderij	-1,0	-4,2	-6,9	2.294
Gecombineerde bedrijven	0,3	-2,4	-4,0	2.810
Alle bedrijfstypen	-0,4	0,1	-1,3	25.858

a) Bij de bepaling van de mutaties per type zijn prijsveranderingen binnen de verschillende tijdvakken buiten beschouwing gelaten door constante nge-normen te hanteren; b) Sterk gespecialiseerde bedrijven.

Bron: CBS-Landbouwtellingen; bewerking LEI-DLO.

Gemiddelde bedrijfsoppervlakte groeit

In mei 1995 bedroeg de totale oppervlakte cultuurgrond (gemeten maat) van de geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven 1.965.000 ha. Dit komt neer op een daling van 6.000 ha (-0,3%) ten opzichte van mei 1994 (tabel 4.4). De daling voltrok zich vooral in het areaal voedergrassen, in het bijzonder bij de snijmais. Dit heeft te maken met de inkrimpende veestapel. Het overige bouwland nam toe met 10.000 ha, en wel door een uitbreiding van het areaal van granen (wintertarwe) en consumptieaardappelen (vooral op zand- en veengronden). Het areaal glastuinbouw daalde licht, namelijk met 70 ha; dat was minder dan in de periode 1993-1994.

Tabel 4.4 Het nationale bouwplan 1976-1995 (x 1.000 ha)

	1976	1985	1994	1995
Totale areaal cultuurgrond a)	2.073	2.019	1.971	1.965
w.o.: grasland	1.270	1.164	1.051	1.049
voedergrassen	95	182	242	232
overig bouwland	608	568	554	565
tuinbouw open grond	87	91	100	99
tuinbouw onder glas	7,9	9,0	10,2	10,2

a) Oppervlakte cultuurgrond (gemeten maat) in gebruik bij geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven.

Bron: CBS-Landbouwellingen; bewerking LEI-DLO.

In de periode 1976-1995 is het totale areaal cultuurgrond met ruim 100.000 ha afgenomen. Door de grote vraag naar grond voor huizenbouw, natuur, recreatie en infrastructuur heeft een deel van de cultuurgrond een niet-agrarische bestemming gekregen. Het areaal grasland is het sterkst gedaald. Daarnaast is een overgang naar voedergrassen zoals snijmais te constateren. Het tuinbouwareaal is als enige in de periode 1976-1995 toegenomen, maar ook daar is de laatste jaren een lichte afname opgetreden.

De afgelopen twintig jaar is het areaal cultuurgrond veel minder afgenomen dan het aantal bedrijven, respectievelijk 5% en 29%. Hierdoor is de gemiddelde oppervlakte van de bedrijven duidelijk gestegen (tabel 4.5). In 1976 bedroeg de gemiddelde bedrijfsoppervlakte 13 ha, in 1995 was deze toegenomen tot ruim 17 ha. De stijging voltrok zich vrij gelijkmatig in de afgelopen twintig jaar met gemiddeld 1,5% per jaar.

Hoofdberoepsbedrijven hebben gemiddeld een veel grotere bedrijfsoppervlakte dan nevenberoepsbedrijven: 20 ha tegen 7 ha. Per bedrijfstype zijn er uiteraard grote verschillen al naar gelang de grondgebondenheid en intensiteit van de productie. Het afgelopen jaar is bij de glastuinbouw en de intensieve veehouderij in de categorie hoofdberoepsbedrijven na een jarenlange stijging een stagnatie in de groei van de gemiddelde bedrijfsoppervlakte waar-

Tabel 4.5 *Ontwikkeling van de oppervlakte cultuurgrond (in ha) per bedrijf naar bedrijfstype, 1976-1995*

Bedrijfstype	Verandering in % per jaar a)			Aantal ha per bedrijf in 1995
	1976-'85	1985-'94	1994-'95	
Hoofdberoepsbedrijven	1,5	1,9	2,0	20,3
w.v.:				40,7
akkerbouw	0,2	1,7	0,5	
glastuinbouw	2,5	1,4	0,0	1,7
overige tuinbouw	1,3	2,9	1,4	7,5
melkveehouderij b)	2,6	3,2	2,1	29,7
overige-graasdierbedrijven	0,7	2,3	0,6	17,3
intensieve veehouderij	2,2	2,7	0,0	5,2
gecombineerde bedrijven	-0,1	3,6	2,9	21,3
Nevenberoepsbedrijven	3,1	0,2	5,9	7,2
Alle bedrijven	1,4	1,5	1,8	17,3

a) Bij de bepaling van de mutaties per type zijn prijsveranderingen binnen de verschillende tijdvakken buiten beschouwing gelaten door constante nge-normen te hanteren; b) Sterk gespecialiseerde bedrijven.

Bron: CBS-Landbouwtellingen; bewerking LEI-DLO.

Tabel 4.6 *Ontwikkeling van de intensiteit van het grondgebruik (nge per ha cultuurgrond) op hoofdberoepsbedrijven naar bedrijfstype, 1976-1995*

Bedrijfstype	Verandering in % per jaar a)			Aantal nge per ha in 1995
	1976-'85	1985-'94	1994-'95	
Akkerbouw	0,4	-0,2	1,9	1,58
Glastuinbouw	2,3	0,9	1,8	97,93
Overige tuinbouw	1,5	0,3	1,7	12,20
Melkveehouderij b)	1,2	-2,2	1,0	2,99
Overige-graasdierbedrijven	0,1	0,1	-1,6	2,42
Intensieve veehouderij	3,1	0,3	0,3	15,20
Gecombineerde bedrijven	1,5	-0,3	-0,6	3,13
Alle bedrijfstypen	1,6	-0,1	0,5	4,03

a) Bij de bepaling van de mutaties per type zijn prijsveranderingen binnen de verschillende tijdvakken buiten beschouwing gelaten door constante nge-normen te hanteren; b) Sterk gespecialiseerde bedrijven.

Bron: CBS-Landbouwtellingen; bewerking LEI-DLO.

neembaar. De overige bedrijfstypen vertonen ook in de periode 1994-1995 een stijging van de gemiddelde bedrijfsoppervlakte.

Productiviteit van grond en arbeid nemen na 1985 minder sterk toe

De intensiteit van het grondgebruik is gestegen van ruim 2,6 nge per hectare in 1976 naar ongeveer 4 nge per hectare in 1995. De stijging voltrok zich vooral in de periode 1976-1985. De intensiteit van het grondgebruik nam toen toe met gemiddeld 1,6% per jaar. In die periode was er nog niet of nauwelijks sprake van beperkende maatregelen voor de productie. De periode 1985-1994 laat een heel ander beeld zien. De stijgende lijn in de intensiteit van het grondgebruik stagneert, vooral als gevolg van de quotering in de melkveehouderij. Op die bedrijven was dan ook een afname te constateren van meer dan 2%. In het afgelopen jaar is het gemiddelde aantal nge per ha met 0,5% toegenomen (tabel 4.6).

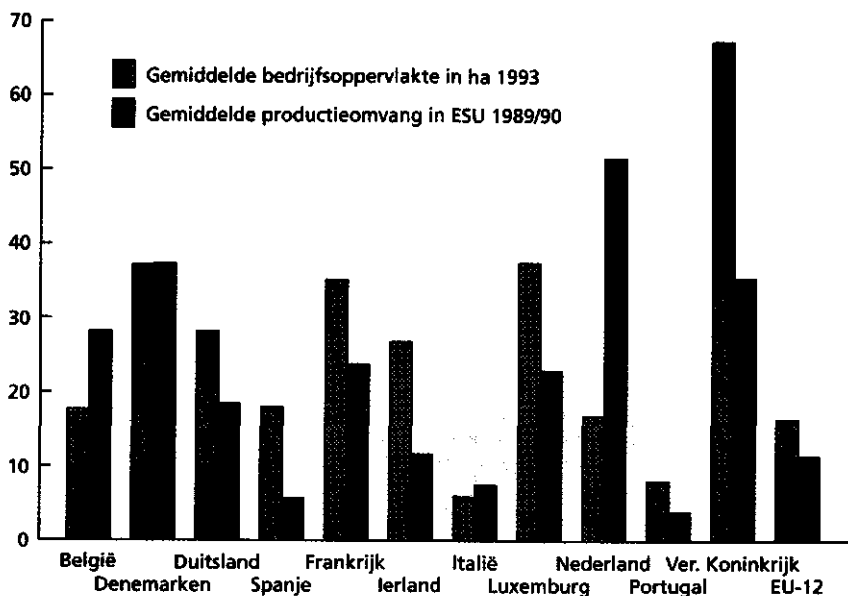
De arbeidsproductiviteit is gestegen van 21 nge per arbeidsjaareenheid in 1976 tot 38 nge per arbeidsjaareenheid in 1995 (tabel 4.7). De grootste (jaarlijkse) stijging vond plaats in de periode 1976 tot 1985. In de daaropvolgende tien jaar was de stijging minder sterk, vooral in de categorie hoofdberoepsbedrijven. Het afgelopen jaar (periode 1994-1995) was er weer sprake van een sterke toename van de productiviteit. Die toename voltrok zich bij alle onderscheiden bedrijfstypen en was het gevolg van de vrij sterke daling van het aantal arbeidskrachten (zie paragraaf 4.1.3).

Tabel 4.7 Ontwikkeling van de productiecapaciteit per arbeidsjaareenheid (ngelaje) naar bedrijfstype, 1976-1995

Bedrijfstype	Verandering in % per jaar a)			Aantal nge per aje in 1995
	1976-'85	1985-'94	1994-'95	
Hoofdberoepsbedrijven	2,7	0,3	4,1	40
w.v.: akkerbouw	1,9	1,5	7,0	46
glastuinbouw	1,7	-0,6	2,9	36
overige tuinbouw	0,0	0,4	3,4	30
melkveehouderij b)	3,5	0,3	4,3	49
overige-graasdierbedrijven	2,4	1,3	3,2	32
intensieve veehouderij	5,6	2,2	2,3	45
gecombineerde bedrijven	1,4	2,9	5,3	40
Nevenberoepsbedrijven	3,0	2,0	10,4	21
Alle bedrijven	2,4	0,7	4,3	38

a) Bij de bepaling van de mutaties per type zijn prijsveranderingen binnen de verschillende tijdvakken buiten beschouwing gelaten door constante nge-normen te hanteren; b) Sterk gespecialiseerde bedrijven.

Bron: CBS-Landbouwtellingen; bewerking LEI-DLO.

Figuur 4.1 Gemiddelde productieomvang en oppervlakte per bedrijf in de EU-12

Bron: Eurostat.

Nederlandse bedrijven groot in productie, maar klein in oppervlak

Met een productieomvang van 51,6 European Size Units (ESU) produceren de land- en tuinbouwbedrijven in Nederland gemiddeld aanzienlijk meer dan de bedrijven in alle andere EU-landen (figuur 4.1). De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van Nederlandse land- en tuinbouwbedrijven is echter, vergeleken met andere landen, vrij gering. Hieraan moet worden toegevoegd dat de spreiding in bedrijfsomvang en -oppervlakte in verschillende landen zeer groot is.

4.1.3 Arbeid

In samenhang met de vermindering van het aantal bedrijven is het arbeidsvolume - de hoeveelheid arbeid in arbeidsjaareenheden - in de land- en tuinbouw afgenomen. Sinds 1975 bedroeg deze afname jaarlijks gemiddeld 1% (tabel 4.8). Daarnaast heeft er een verschuiving plaatsgevonden van gezinsarbeid naar personeel. Het aandeel van het personeel in het totale arbeidsvolume is gestegen van 15% in 1975 tot 27% in 1995. Ook in absolute termen is het arbeidsvolume van het personeel gegroeid. Deze groei heeft zich voornamelijk in de glastuinbouw voorgedaan.

Tabel 4.8 *Ontwikkeling van het arbeidsvolume in de land- en tuinbouw, 1975-1995*

	Aantal aje (x 1.000)				Verandering 1994-1995 (%)	Gemiddelde verandering 1975-1995 (%)
	1975	1985	1994	1995		
Gezinsarbeid	218	191	163	154	-5,6	-1,7
Niet-gezinsarbeid	38	43	56	57	1,3	2,0
Totaal	256	234	219	211	-3,9	-1,0

Bron: CBS-Landbouwtellingen; bewerking LEI-DLO.

Aantal bedrijfshoofden en meewerkende kinderen verminderd

In totaal waren er in mei 1995 ruim 276.000 personen werkzaam op de Nederlandse land- en tuinbouwbedrijven (tabel 4.9). In dit aantal is het tijdelijk of niet-regelmatig werkzame personeel niet begrepen. Ten opzichte van mei 1994 is sprake van een daling van 2,1%. Landelijk gezien is het aantal werkzame personen in ongeveer hetzelfde tempo afgenomen als het aantal bedrijven. Daarmee bleef per saldo de gemiddelde arbeidsbezetting van de bedrijven min of meer gelijk.

De daling van het aantal werkzame personen heeft grotendeels betrekking op mannelijke bedrijfshoofden en meewerkende kinderen, voor het merendeel zoons. De daling bij de mannelijke bedrijfshoofden tekent zich af in alle provincies: ze is het kleinst in Overijssel, Flevoland, Utrecht, Noord-Holland

Tabel 4.9 *Ontwikkeling van het aantal arbeidskrachten in de land- en tuinbouw, 1975-1995*

	Aantal personen (x 1.000)				Verandering 1994-1995 (%)	Gemiddelde verandering 1975-1995 (%)
	1975	1985	1994	1995		
Arbeidskrachten	315	289	282	276	-2,1	-0,6
- gezinsarbeidskrachten	279	245	221	215	-2,6	-1,3
- niet-gezinsarbeidskrachten a)	36	44	61	61	-0,1	2,7
Mannen	222	207	195	189	-3,1	-0,8
- bedrijfshoofden	163	145	131	128	-2,8	-1,2
- overige gezinsleden	26	25	19	17	-11,9	-2,1
- niet-gezinsarbeidskrachten a)	33	37	45	44	-0,2	1,4
Vrouwen	93	82	87	87	0,3	-0,4
- bedrijfshoofden	4	5	18	20	10,7	9,1
- overige gezinsleden	87	70	52	50	-3,4	-2,7
- niet-gezinsarbeidskrachten a)	2	7	17	17	0,2	9,4

a) Exclusief niet-regelmatig en tijdelijk werkzame niet-gezinsarbeidskrachten.

Bron: CBS-Landbouwtellingen; bewerking LEI-DLO.

en Zeeland, en het grootst in Gelderland, Zuid-Holland en Noord-Brabant. Tegenover deze daling staat een nog steeds toenemend aantal vrouwelijke bedrijfshoofden. De vermindering van het aantal meewerkende zoons komt ook in alle provincies voor en is het grootst in Friesland, Gelderland, Noord-Holland en Noord-Brabant.

Bij de regelmatig werkzame niet-gezinsarbeidskrachten was de afgelopen twee jaar sprake van een ongeveer gelijk gebleven aantal mannen en vrouwen. In eerdere jaren had zich steeds een toename van het aantal vrouwelijke niet-gezinsarbeidskrachten voorgedaan. Tegenover een daling van het aantal personeelsleden in de glasgroenteteelt stond een lichte stijging in de glasbloementeelt en de boomkwekerij.

Tussen 1975 en 1995 is het aantal gezinsarbeidskrachten met 1,3% per jaar gedaald. Dit is een logisch gevolg van de afname van het aantal bedrijven. Als het bedrijfshoofd op oudere leeftijd het bedrijf beëindigt zonder dat er een opvolger is, neemt het aantal bedrijfshoofden en meewerkende echtgenotes/partners af. Tegenover deze ontwikkeling stond een stijging bij de niet-gezinsarbeidskrachten van 2,7% per jaar. Dit kwam vooral door de groei in de (glas)tuinbouw. Per saldo is het aantal op de land- en tuinbouwbedrijven werkzame gezins- en niet-gezinsarbeidskrachten in de periode 1975-1995 met 0,6% per jaar gedaald. De vermindering van het aantal land- en tuinbouwbedrijven was sterker (-1,7%).

Tussen hoofd- en nevenberoepsbedrijven bestaat een duidelijk verschil in de ontwikkeling van de werkgelegenheid. In 1975 waren er op de hoofdberoepsbedrijven ruim 280.000 arbeidskrachten werkzaam (exclusief niet-regelmatige en tijdelijk werkzame niet-gezinsarbeidskrachten) en in 1995 zo'n 230.000. Dit komt neer op een daling van 1% per jaar. Deze ontwikkeling is de resultante van een afname bij de categorie gezinsarbeidskrachten en een stijging bij de niet-gezinsarbeidskrachten. Bij de nevenberoepsbedrijven is het aantal gezinsarbeidskrachten licht toegenomen (1,2% per jaar) vanwege het enigszins gestegen aantal bedrijven. Bij de categorie niet-gezinsarbeidskrachten veranderde er in dit opzicht betrekkelijk weinig: de meeste nevenberoepsbedrijven zijn kleine bedrijven, waarop alleen het bedrijfshoofd en/of de echtgenote/partner werken.

Personeel vooral in de glastuinbouw werkzaam

In 1995 verrichtten in totaal ruim 61.000 personeelsleden in de land- en tuinbouw regelmatig werk (tabel 4.10). Bijna drie vierde hiervan betreft mannen en ruim een vierde vrouwen. Belangrijke bronnen van werkgelegenheid zijn de glasgroenteteelt (6.683 mannen en 2.208 vrouwen), de glasbloementeelt (14.176 mannen en 6.727 vrouwen), de boomkwekerij (3.580 mannen en 519 vrouwen) en de champignonteelt (723 mannen en 3.097 vrouwen).

Van het mannelijk personeel is ruim twee derde fulltime werkzaam en bijna een derde parttime, te weten: 16% 20 tot 38 uur per week en 15% minder dan 20 uur. Er is op dit punt weinig verschil tussen de bedrijfstypen. Geheel anders is de situatie bij het vrouwelijk personeel. Van hen is slechts een kwart fulltime werkzaam (met name in de glasbloementeelt) en driekwart parttime

Tabel 4.10 Aantal mannelijke en vrouwelijke regelmatig werkzame niet-gezinsarbeidskrachten naar bedrijfstype in 1995

Bedrijfstype	Mannen	Vrouwen	Totaal
Akkerbouw	2.836	232	3.068
Glastuinbouw	20.859	8.935	29.794
Overige tuinbouw	10.807	5.631	16.438
Melkveehouderij	2.685	271	2.956
Overige-graasdierbedrijven	2.129	523	2.652
Intensieve veehouderij	3.514	588	4.102
Gecombineerde bedrijven	1.594	1.099	2.693
Alle bedrijven	44.424	16.589	61.013

Bron: CBS-Landbouwtellingen; bewerking LEI-DLO.

(namelijk: 40% 20 tot 38 uur, voornamelijk in de glasbloemen- en champignon-teelt en 34% minder dan 20 uur).

Zowel in 1975 als in 1995 was ruim de helft van het personeel jonger dan 35 jaar (tabel 4.11). Aanvankelijk was vooral het vrouwelijk personeel relatief jong. In 1975 was 48% van de werkzame vrouwen jonger dan 25 jaar, tegen 26% van de mannen. In 1995 was dit respectievelijk 27% en 24%. In vergelijking met het midden- en kleinbedrijf zijn er in de huidige situatie in de land- en tuinbouw minder jonge personeelsleden regelmatig werkzaam. Vooral in de detailhandel en de horeca is het aandeel van jongeren bijzonder groot, respectievelijk 48% en 49% bevindt zich in de leeftijdsgroep van 15 tot 26 jaar. De leeftijdsverdeling van personeel in de land- en tuinbouw is te vergelijken met die in de sectoren bouwrijverheid, vervoer, en financiële en zakelijke dienstverlening (EIM, 1996).

Aantal maatschappen neemt nog steeds toe

Het aantal maatschappen en firma's - persoonlijke ondernemingen met meerhoofdige bedrijfsvoering - in de land- en tuinbouw neemt nog steeds toe en is vooral sinds 1990 sterk gestegen (Smale, 1996). In 1990 waren er in totaal ruim 19.000 maatschappen en in 1995 ruim 31.000 (tabel 4.12). Deze aantallen

Tabel 4.11 Verdeling van regelmatig werkzame niet-gezinsarbeidskrachten naar leeftijd, 1975-1995 (in %)

	Tot 25 jaar	25-35 jaar	35-45 jaar	45-55 jaar	55 jaar en ouder	Totaal
1975	27	29	17	12	15	100
1979	31	28	18	12	11	100
1995	25	34	20	14	7	100

Bron: CBS-Landbouwtellingen; bewerking LEI-DLO.

Tabel 4.12 Aantal persoonlijke ondernemingen met meerhoofdige bedrijfsvoering in 1993 en 1995

	Bedrijven met meerhoofdige bedrijfsvoering				Aantal personen		
	mannelijk	vrouwelijk	gemengd	totaal	mannen	vrouwen	totaal
1993	18.303	117	10.627	29.047	52.173	11.220	63.393
1995	16.694	123	14.847	31.664	53.942	15.579	69.521

Bron: CBS-Landbouwtellingen.

kwamen overeen met respectievelijk 16% en 28% van het aantal bedrijven. De stijging heeft vooral te maken met de invoering van de belastingwijzigingen voorgesteld door de Commissie Oort. Vanaf 1990 tot 1995 is het aantal man-vrouw-maatschappen gestegen van 2.000 tot 15.000, zodat nu bijna de helft van alle maatschappen man-vrouwmaatschappen zijn. Soms maakt daarvan (ook) een zoon of dochter deel uit. Het aantal mannelijke maatschappen - meestal vader en zoon - is de afgelopen vijf jaar vrijwel gelijk gebleven.

Maatschappen komen voor bij alle bedrijfstypen, maar naar verhouding het meest in de tuinbouw (37% van de bedrijven) en het minst in de akkerbouw en de blijvende teelten (circa 25% van de bedrijven). Naar bedrijfsgrootte bezien, komen maatschappen vooral voor in de groep bedrijven van 50 nge of meer. Qua gebied komen maatschappen verhoudingsgewijs het meest voor in Friesland, Overijssel en Limburg. In totaal nemen ruim 69.000 personen deel aan een maatschap. Dit komt neer op 47% van alle geregistreerde bedrijfs- hoofden. Van dit aantal zijn er bijna 54.000 mannen (42% van alle mannelijke bedrijfshoofden) en ruim 15.000 vrouwen (78% van alle vrouwelijke bedrijfshoofden). Ter oriëntatie: behalve deze vrouwelijke bedrijfshoofden werken ruim 46.000 echtgenotes/partners op het bedrijf mee.

4.2 Landbouw en milieu

4.2.1 Inleiding

De land- en tuinbouw heeft een vrij groot aandeel in de totale milieubelasting. Uit een vergelijking van 18 productiesectoren blijkt dat deze sector in relatie tot de productiewaarde bij de thema's verzuring en verminging op de eerste plaats staat, bij klimaatsverandering op de derde en bij afval op de vijfde (VROM, 1996:22). Volgens dit rapport komen de veehouderij en de akkerbouw in elk van de vier doorgerekende "duurzame economische ontwikkelingsscenario's" voor 2030 dan ook onder druk te staan vanwege hun milieubelasting en/of vanwege het ruimtebeslag (VROM, 1996:109). De tuinbouw geeft in twee van de vier scenario's een inkrimpende productie te zien. In het rapport wordt daarbij opgemerkt dat een relatieve of absolute inkrimping niet betekent dat de overblijvende sector niet gezond kan zijn (VROM, 1996:92).

Tabel 4.13 Milieubelasting door de land- en tuinbouw (in miljoenen kg)

Aspect	1985	1990	1993	1994
Uitstoot kooldioxide (CO ₂) a)	8	9	9	10
Uitstoot methaan (CH ₄)	525	500	492	478
Uitstoot distikstofoxide (N ₂ O)	27	26	30	30
Uitstoot ammoniak (NH ₃)	239	219	184	159
Overschot fosfor (P)	87	71	67	67
Overschot stikstof (N)	530	429	427	448
Verbruik gewasbeschermingsmiddelen b)	21,0	18,8	11,8 (13,2)	11,2 (12,9)

a) Miljoen ton; b) Actieve stof; exclusief reinigings- en ontsmettingsmiddelen; bron: Nefyto; tussen haakjes inclusief afzet door niet Nefytoleden (Bron: PD, 1995).

Bron: RIVM-Milieubalans 1995, tenzij anders vermeld.

Dergelijke berekeningen geven aan dat de landbouw een grote invloed heeft op natuur en milieu en dat het bereiken van duurzaamheid van deze sector een relatief grote inspanning vergt. Dat hangt samen met de aard van het productieproces, de structuur van de sector en met de ruimtelijke spreiding van de agrarische activiteiten.

Het bovenstaande neemt niet weg dat de milieubelasting door de land- en tuinbouw de laatste jaren op verschillende, zij het niet alle onderdelen een dalende lijn vertoont (tabel 4.13). Regelgeving, heffingen, subsidies, voorlichting en een toenemend milieubewustzijn bij de agrariërs en hun organisaties hebben daaraan bijgedragen. Dat laatste uit zich op landelijk niveau in eigen milieuplannen en voorstellen voor milieuconvenanten en op regionaal niveau in de oprichting van milieucoöperaties en dergelijke. In het kader van zulke coöperaties pakken de boeren, met steun van de overheid en milieuorganisaties, gezamenlijk milieuproblemen aan, ontplooiën ze activiteiten op het gebied van natuur en landschap en produceren ze soms op een milieuvriendelijke manier "streekgebonden" producten.

De meest op de voorgrond tredende onderdelen van de landbouw-milieuproblematiek zijn: a) het verbruik van gewasbeschermingsmiddelen, b) de uitstoot van CO₂ door het gebruik van fossiele brandstof (klimaatverandering), c) de bijdrage aan de verdroging en d) de mest- en ammoniakproblemen (verzuring en vermisting). In deze paragraaf wordt op deze onderdelen nader ingegaan, waarbij ook de hoofdpunten van het gevoerde beleid aan de orde komen. Aan het eind van de paragraaf wordt aandacht besteed aan de kosten van het landbouw-milieubeleid en aan de gevolgen ervan voor de omvang en de structuur van de sector.

4.2.2 Gewasbescherming

Het totale verbruik van gewasbeschermingsmiddelen door de Nederlandse land- en tuinbouw (inclusief groenvoorziening en dergelijke) in 1994 werd door de PD (1995) geschat op bijna 13 miljoen kg werkzame stof (tabel 4.13).

Dat was 40% minder dan in de tweede helft van de jaren tachtig. De sterkste daling - 75% - deed zich voor bij de grondontsmettingsmiddelen, die voor het grootste deel worden verbruikt in de aardappelteelt. De daling was vooral een gevolg van de strenge regulering van de grondontsmetting, het gebruik van resistente rassen en een intensieve grondbemonstering tegen aaltjes. Een duidelijke daling was er ook bij onkruid- en bij insectenbestrijdingsmiddelen, namelijk beide met ongeveer 30%. Bij de middelen tegen schimmels is (nog) geen sprake van een vermindering van het verbruik, terwijl de overige middelen een stijging te zien geven. Een belangrijke oorzaak van de daling van het gebruik is dat de boeren zuiniger en meer doordacht zijn gaan spuiten, daarbij geholpen door betere apparatuur en nieuwe spuittechnieken. Daarnaast zijn nieuwe middelen op de markt gekomen, waarvan de dosering lager kan zijn. Soms gaat het hierbij om een verschil van meer dan 80% (Buurma, 1996). Daarnaast speelt de braaklegging van bouwland in het kader van het Europese landbouwbeleid een bescheiden rol.

Ondanks de aangegeven daling worden nergens in de EU zoveel gewasbeschermingsmiddelen per hectare verbruikt als in Nederland. In 1992 was het aantal kilogrammen actieve stof in Nederland bijna viermaal zo hoog als het gemiddelde in de EU-12 en ruim 60% hoger dan in België, dat in dit opzicht de tweede positie inneemt (Brouwer et al., 1994). Dat zegt echter niet alles: mede door het grote aandeel van de tuinbouwgewassen is de gemiddelde opbrengstwaarde per hectare hier eveneens hoog. Het verbruik van gewasbeschermingsmiddelen per gulden opbrengstwaarde is in Nederland daardoor zelfs lager dan het gemiddelde in de EU. Bij bepaalde opengrondsteelten in andere landen worden per eenheid product soms veel meer gewasbeschermingsmiddelen gebruikt dan bij de overdekte teelt in Nederland. Dit geldt bijvoorbeeld voor de tomatenteelt in Spanje en Marokko.

Doelstellingen MJP-G grotendeels haalbaar

Volgens het MeerjarenPlan-Gewasbescherming (MJP-G) moet het verbruik van gewasbeschermingsmiddelen in 2000 met 50% zijn verminderd ten opzichte van 1984-1988. Gelet op het bovenstaande ziet het er naar uit dat dit doel gehaald wordt. Weliswaar zal een verdere vermindering waarschijnlijk meer moeite kosten, maar er zijn tussen de bedrijven zulke grote verschillen in het verbruik van gewasbeschermingsmiddelen dat nog forse besparingen mogelijk zouden moeten zijn. Zo blijkt het verbruik per hectare in aardbeien, bloemkool en bos- en waspeen tussen de bedrijven met het hoogste en die met het laagste verbruik een factor 3 uiteen te lopen (Poppe et al., 1995:101). De keuze van de middelen vormt een belangrijke verklaring voor deze verschillen. Daarnaast is het aantal bespuitingen van belang (Buurma, 1996 en Jansen, 1996). Dit laatste hangt voor een deel samen met de gebruikte rassen en met verschillen in risico-inschatting door de telers.

Een tweede doelstelling van het MJP-G is om de emissie van gewasbeschermingsmiddelen te verminderen: naar bodem en grondwater in 2000 met 75%, naar de lucht met 50% en naar het oppervlaktewater met 90%. Volgens de desbetreffende Evaluatiecommissie is de werkelijke emissie naar het grond-

water tussen 1986 en 1995 verminderd met 80% en is de doelstelling voor 2000 dus al behaald (Commissie van Deskundigen, 1996). De emissie naar de lucht is teruggebracht met 43% en de doelstelling op dit punt komt dus binnen bereik. Moeilijker ligt het wellicht bij de uitstoot naar het oppervlaktewater, die inmiddels met 72% is gedaald. De milieuwinst op dit gebied is vooral te danken aan de sterke vermindering van de grondontsmetting en aan het terugdringen van emissiegevoelige toepassingen. Interessant in dit verband is dat in de boomkwekerij en de bollenteelt tegenwoordig teeltvrije zones worden aangehouden langs de slootkanten. Voor de opengrondsgroenteteelt en de akkerbouw, vooral de aardappelteelt, zijn zulke zones in discussie, maar daar willen de telers een vergoeding van de overheid.

Op dit gebied is de land- en tuinbouw dus op de goede weg, maar toch worden, onder andere van de zijde van de milieubeweging, kanttekeningen geplaatst bij de hiervoor weergegeven, nogal optimistische conclusies. Er zou meer rekening moeten worden gehouden met de uiteenlopende mate van schadelijkheid van de diverse middelen. Wanneer men dat doet, blijkt de milieubelasting door bestrijdingsmiddelen de laatste jaren eveneens te dalen, maar minder dan het totale verbruik (Reus et al., 1995). Een beperkt aantal middelen is verantwoordelijk voor een groot deel van de milieubelasting. Er wordt naar gestreefd om de toepassing van middelen die niet voldoen aan milieucriteria zoveel mogelijk te beperken, terwijl bij de toelating van nieuwe middelen deze criteria zwaarder gaan wegen. Daarbij doet zich de complicatie voor dat voor sommige van deze middelen geen goed alternatief voorhanden is en dat ze in het omringende buitenland wel mogen worden toegepast. Er zijn dan ook aanwijzingen dat het illegale verbruik van toegelaten middelen - dus voor een ander gewas dan waarvoor ze zijn toegestaan - en het verbruik van verboden middelen een toename te zien geeft (RIVM, 1995: 57). Overigens wordt op EU-niveau gewerkt aan uniformering van het toelatingsbeleid.

4.2.3 Energieverbruik en CO₂-uitstoot

De land- en tuinbouw als zodanig neemt ruim 5% van de Nederlandse CO₂-uitstoot en circa 8% van de van de totale Nederlandse bijdrage aan het broeikaseffect voor zijn rekening (RIVM, 1995:289 en OECD, 1995d:155). In het energieverbruik van de agrarische sector heeft de glastuinbouw een aandeel van meer dan 80%. De CO₂-uitstoot van de land- en tuinbouw neemt nog steeds toe en hetzelfde geldt volgens het RIVM voor N₂O (lachgas). De toename daarvan is vooral een gevolg van het onderwerken van mest, wat tot een grotere emissie van N₂O leidt (RIVM, 1995:58).

De emissie van methaan - het derde "broeikasgas", waarvan de veehouderij bijna de helft van het nationale totaal voor haar rekening neemt - geeft wel een daling te zien (tabel 4.13). De doelstellingen ten aanzien van de emissie van lachgas en methaan zijn een vermindering met 45% respectievelijk 30% in 2000 ten opzichte van 1990. Het ziet ernaar uit dat de doelstelling voor lachgas niet zal worden gehaald, maar voor methaan wel. Dat laatste is vooral een gevolg van de melkquotering.

Kans op aanscherping energiebeleid

Ten aanzien van de CO₂-emissie zijn er geen specifieke doelstellingen vastgesteld voor de agrarische sector. Wel is overeengekomen dat de landelijke emissie tussen 1990 en 2000 met tenminste 3% dient te verminderen. De groei van het energieverbruik in de agrarische sector lijkt daarmee moeilijk in overeenstemming te brengen. Het ziet er trouwens naar uit dat de landelijke doelstelling evenmin zal worden gerealiseerd (TK, 1995c:4). Het verband tussen de uitstoot van broeikasgassen en een mogelijke klimaatsverandering is nog niet geheel duidelijk, maar de inmiddels beschikbare informatie is niet erg geruststellend. Mede gelet op internationale afspraken is het daarom aannemelijk dat vroeg of laat het beleid op dit punt wordt aangescherpt. Een "spontane" stijging van de energieprijzen als gevolg van een toenemende schaarste tekent zich, althans voor de komende 20 jaar, nog niet af (EZ, 1995).

De energieheffing, die per 1 januari 1996 van kracht is geworden, vormt een aanzet voor een strengere energiebeleid. Er zijn daarbij allerlei vrijstellingen van kracht, waarvan een algemene vrijstelling voor het aardgasverbruik door de glastuinbouw in dit verband de belangrijkste is. Binnen de agrarische sector worden de varkensbedrijven het zwaarst getroffen door deze heffing, die deze bedrijven gemiddeld bijna 3.700 gulden kost (Poppe et al., 1995: 43-46). Daarvan wordt slechts ongeveer een kwart gecompenseerd door lastenverlichtende maatregelen (zie ook paragraaf 1.1.4).

Vooraf voor de glastuinbouw kan een verdere prijsverhoging van energie nadelige consequenties hebben. Deze sector heeft een aandeel van 1% in het nationaal inkomen, maar neemt ongeveer 6% van het landelijke energieverbruik voor zijn rekening en is dus erg energie-intensief. De rest van de agrarische sector verbruikt verhoudingsgewijs minder energie. In de rundveehouderij is de laatste jaren sprake van een dalend energieverbruik, maar onder andere op de bloembollen-, de champignon- en de legkippenbedrijven is het tegendeel het geval (Poppe et al., 1995:37 en verder).

Doelstellingen Meerjarenaafspraken vragen forse inspanning van glastuinbouw

Naast de nationale doelstelling ten aanzien van het energieverbruik zijn er specifieke afspraken gemaakt met de glastuinbouw in het kader van de in 1992 afgesloten Meerjarenaafpraak Energie Glastuinbouw. Daarin is onder meer overeengekomen dat in het jaar 2000 de hoeveelheid energie per eenheid product met 50% moet zijn verminderd ten opzichte van 1980 en met 30% ten opzichte van 1989. In 1994 was ten opzichte van 1980 al een daling gerealiseerd van 38%, maar ten opzichte van 1989 van slechts 7% (Van der Velden et al., 1996:89). In feite was de eerste doelstelling al voor twee derde gerealiseerd toen het convenant werd afgesloten. Omdat de hoeveelheid energie per eenheid product de laatste jaren niet veel meer daalt, is het de vraag of deze doelstelling uiteindelijk zal worden gehaald. Tot voor kort was er sprake van een vrij sterke uitbreiding en/of vernieuwing in de glastuinbouw en dan is een verbetering van de energie-efficiency relatief gemakkelijk. Nu de investeringen op een lager peil zijn gekomen, zou dat wel eens moeilijker kunnen

worden (zie paragraaf 3.8.3). Daar komt bij dat de productie per vierkante meter de laatste jaren minder stijgt dan voorheen omdat de telers meer de nadruk leggen op kwaliteit in plaats van kwantiteit.

Een vermindering van de hoeveelheid energie per eenheid product zegt weinig over het totale energieverbruik en over de CO₂-uitstoot. Het energieverbruik en de CO₂-uitstoot van de glastuinbouw lagen in 1994 ruim 8% hoger dan in 1990 en zelfs ongeveer 50% hoger dan in de eerste helft van de jaren tachtig (Van der Velden et al., 1996). De verklaring zit in de enorme groei van de glastuinbouwproductie na 1980, waarin pas de laatste paar jaar een kentering begint te komen als gevolg van de slechte inkomens. In 1994 deed zich overigens, voor het eerst sinds 1984, een daling van het energieverbruik in de glastuinbouw voor. Het ziet er al met al naar uit dat het realiseren van de doelstellingen van de Meerjarenaafpraak nog forse inspanningen zal vergen van de glastuinbouw.

Nog vrij grote mogelijkheden voor energiebesparing

Er zijn nog vrij grote mogelijkheden voor een verdere energiebesparing in de glastuinbouw. Daarbij gaat het in de eerste plaats om energiebesparende voorzieningen op de bedrijven, zoals warmte-opslag en rookgascondensators. Een andere mogelijkheid is warmtelevering door derden, vooral in de vorm van (rest)warmte van elektriciteitscentrales. De genoemde mogelijkheden zijn technisch en bedrijfseconomisch haalbaar en kunnen naar schatting een kleine 15% energiebesparing opleveren (Van der Velden, 1996). Daarmee zou de energie-efficiëncydoelstelling een stuk dichterbij komen. Technisch gezien zijn er nog veel meer mogelijkheden voor energiebesparing, maar die zijn bedrijfseconomisch minder aantrekkelijk. Een van die mogelijkheden is het installeren van warmte-krachtinstallaties (WKK) op de tuinbouwbedrijven. Dit vergt zeer omvangrijke investeringen en de bedrijfseconomische haalbaarheid hangt sterk af van de prijs die de tuinder krijgt voor de aan het openbare net te leveren elektriciteit. Eind 1994 was op 12% van de glastuinbouwbedrijven een WKK-installatie aanwezig, tegen 6% in 1990 (Van der Velden et al., 1996:67). Een verdere uitbreiding wordt bemoeilijkt door organisatorische en bestuurlijke problemen, waarvan de landelijke overcapaciteit aan elektriciteitsproductie er een is. Het aandeel van de restwarmte en de "WKK-warmte" in het totale energieverbruik van de glastuinbouw bedroeg in 1994 ruim 5,5%. In 1989 was dit nog maar iets meer dan 1%.

4.2.4 Verdroging

Het verdrogingsprobleem komt vooral tot uiting in de geleidelijke daling van de grondwaterstand: gemiddeld in de afgelopen 40 jaar zo'n 20 centimeter, maar in sommige gebieden meer dan een meter (RIVM, 1995: 181). Deze ontwikkeling is nadelig voor de bossen en leidt tot een verarming van de natuur doordat planten- en diersoorten die een vochtige omgeving nodig hebben, zich niet kunnen handhaven. Naar schatting is ongeveer 550.000 ha bos- en natuurgebied verdroogd. De beleidsdoelstelling is om deze oppervlakte in

2000 met een kwart te verminderen ten opzichte van 1985 en in 2010 met 40%. Het ziet er echter naar uit dat in elk geval de eerste doelstelling niet tijdig gehaald zal worden (TK, 1995a:83). Een probleem is de groei van het zoetwaterverbruik, dat bij voortzetting van de trend in 2040 bijna twee maal zo hoog zal zijn als in 1986. Het waterverbruik door de agrarische sector zal nog iets sterker toenemen (Dogterom en Buijs, 1993:26).

Naar schatting komt ruim 60% van de verdroging voor rekening van de landbouw (RIVM, 1995:183). Daarnaast hebben bebouwing, asfaltering en dergelijke, tot gevolg dat het regenwater steeds sneller wordt afgevoerd. Binnen de landbouw zorgen vooral cultuurtechnische werken voor een verlaging van het waterpeil door een versnelde afvoer van water. Deze ingrepen zijn bedoeld om een betere bewerking van de grond en een hogere veebezetting mogelijk te maken en op die manier de rentabiliteit van de landbouwbedrijven te verbeteren. Daarnaast speelt de beregening van landbouwgewassen een rol. Afhankelijk van het weer gebruikt de landbouw naar schatting jaarlijks 100 tot 250 miljoen kubieke meter water voor beregening (Poppe et al., 1994:105). Dat komt overeen met 7 à 19% van de totale grondwateronttrekking in Nederland, maar in de zandgebieden is het aandeel belangrijk hoger. Het is overigens omstreden of beregening (altijd) rendabel is, maar ze geeft wel meer bedrijfszekerheid (Poppe et al., 1994:108/109).

Water reguleren in plaats van afvoeren

Een heffing op grondwateronttrekking vormt een van de instrumenten om het verbruik af te remmen. De in 1995 van kracht geworden landelijke grondwaterbelasting in het kader van de Wet Belasting op Milieugrondslag moet in dit licht worden gezien. De agrarische sector is vrijgesteld van deze belasting, voorzover het gaat om onttrekkingen beneden 100.000 m³ per jaar (met ingang van 1997 40.000 m³). Daarnaast kennen de provincies heffingen op grondwateronttrekking, die variëren van 0,44 cent per m³ in Noord-Brabant tot 5,6 cent in Zeeland (Van Staaldunen et al., 1996).

Veel belangrijker is echter dat niet meer gestreefd wordt naar een zo snel mogelijke afvoer van "overtollig" regenwater, maar dat veel meer het accent wordt gelegd op een uitgekiende regulering van de waterafvoer. Hiertoe worden door provincies per regio "waterbeheersplannen" opgesteld, die onder meer maatregelen omvatten voor het herstel van het waterpeil rond natuurgebieden. Het provinciaal beleid op dit terrein zal worden bekostigd uit een extra heffing op grondwater, die naar schatting gemiddeld zo'n 2 cent per m³ zal bedragen. De uitvoering van de plannen komt voor een belangrijk deel voor rekening van de waterschappen. De kosten van het verdrogingsbeleid worden voor de periode tot 2010 geschat op bijna 1,5 miljard gulden, waarvan ruim 0,9 miljard voor extra kosten van drinkwaterbereiding en ruim 0,5 miljard voor waterhuishoudkundige maatregelen (TK, 1994). Deze laatste moeten voor een belangrijk deel worden opgebracht door de waterschappen. Een en ander zal tot een lastenverzwaring voor de agrarische sector leiden.

Belangrijker zijn echter waarschijnlijk de indirecte gevolgen. Duidelijk is dat bij het toekomstige waterbeheer de zorg voor de natuur zwaarder zal we-

gen dan in het verleden, wat vooral consequenties heeft voor de uitvoering van landinrichtingsprojecten. Het gevolg hiervan kan zijn dat bepaalde gebieden landbouwkundig gezien niet optimaal kunnen worden geëxploiteerd en dat de positie van de betrokken agrarische bedrijven moeilijker wordt. Dit geldt vooral rond natuurgebieden. In een aantal situaties zullen compenserende maatregelen nodig zijn, bijvoorbeeld in de vorm van een vergoeding of van gronduitruil, of valt zelfs aan verplaatsing van bedrijven niet te ontkomen. Tegenover deze nadelen staat dat de provinciale overheid waarschijnlijk terughoudender zal zijn met beregeningsverboden, die in de zomer van 1995 onder meer in Noord-Brabant en Limburg van kracht waren. Bij het terugdringen van de omvang van de beregening kan de door het Centrum voor Landbouw en Milieu ontwikkelde "beregeningssplanner" van betekenis zijn (Buijs en Terwan, 1995). Deze werd in 1995 in Gelderland op experimentele basis toegepast en is bedoeld om de juiste hoeveelheid water op het juiste moment te geven.

4.2.5 Mest en ammoniak

De kern van het mestprobleem is dat er in de vorm van kunstmest en veevoeder vanuit de hele wereld mineralen naar Nederland worden gebracht, waarvan minder dan de helft wordt benut door de gewassen en de rest achterblijft in het milieu. Dat veroorzaakt op termijn verschillende problemen, waarvan de zuiverheid van het drinkwater en een verstoring van ecosystemen de belangrijkste zijn. Tussen 1985 en 1990 zijn de landelijke overschotten van stikstof en fosfor met bijna 20% verminderd, maar de laatste jaren is er hooguit sprake van een beperkte verdere verbetering (tabel 4.13). Belangrijke oorzaken van de gunstige ontwikkeling vóór 1990 waren de inkrimpende veestapel onder invloed van de melkquotering, de verlaging van het fosfaatgehalte van het veevoer, een groter gebruik van dierlijke mest door de akkerbouwers en het zuiniger omspringen met meststoffen door de boeren in het algemeen. Zo zijn de hoeveelheden stikstof en fosfaat 1) in de vorm van kunstmest tussen 1985 en 1994 respectievelijk verminderd van 500.000 tot 370.000 ton en van circa 85.000 tot zo'n 70.000 ton. De stagnatie na 1990 is voor een deel te wijten aan het verplicht onderwerken van mest in het kader van het ammoniakbeleid. Daardoor komt er meer stikstof in de bodem, wat tot dusver onvoldoende is gecompenseerd door een vermindering van de kunstmestgift (RIVM, 1995:62).

Mestbeleid tot 2010 uitgestippeld

In de "Integrale Notitie mest- en ammoniakbeleid" van de Ministers van LNV en VROM, die eind 1995 in grote lijnen door de Tweede Kamer werd aangevaard, zijn de hoofdlijnen van het mineralenbeleid voor de komende 10 à 15 jaar aangegeven (TK, 1995b). Voor wat betreft het mestbeleid wordt het accent in de toekomst gelegd op de individuele verantwoordelijkheid van de agrariërs, die stapsgewijs - te beginnen met de bedrijven met meer dan twee

1) 1 kg fosfaat (P_2O_5) komt overeen met ruim 0,5 kg fosfor (P).

Grootvee-Eenheden (GVE) per hectare - verplicht worden om een mineralenboekhouding in te voeren. Aan de hand daarvan kan worden vastgesteld hoe groot het overschot aan stikstof en fosfaat per hectare is. Door een heffing te leggen op het overschot boven een bepaalde vrijgestelde hoeveelheid - "de verliesnorm" - wordt de boer gestimuleerd om zijn overschot zoveel mogelijk te beperken. Hiermee wordt een duidelijk doelvoorschrift geïntroduceerd, zij het dat niet zeker is of de mineralenverliezen nauwkeurig en controleerbaar zijn vast te stellen. De discussies en de protestacties van de afgelopen tijd, die zich concentreren op de hoogte van deze verliesnormen, en uitmondde in een boycot van de vigerende overschotheffing op mest, stemmen wat dat betreft niet erg hoopvol.

Bij de uitwerking van de regelingen zal rekening worden gehouden met de fosfaattoestand van de grond: wanneer deze te laag wordt, mag "reparatiebemesting" worden toegepast. Daarnaast zal elke agrariër waarschijnlijk de mogelijkheid krijgen om mineralenoverschotten in gunstige jaren te vereffenen met die in ongunstige jaren (LNV-Beleidsinformatie, 31 januari 1996). Bedrijven die de norm niet halen, worden geconfronteerd met vrij forse "boetes". Een bedrijf van 40 ha met een fosfaatoverschot dat 20 kg boven de norm ligt, zou alleen al voor fosfaat een heffing van 5.000 gulden moeten betalen.

Van verschillende kanten werd bepleit om de heffingen te combineren met premies voor veehouders die duidelijk beneden de voorgestelde normen zitten. Het belonen van goede resultaten op milieugebied blijkt in de praktijk gunstige resultaten op te kunnen leveren (Biewinga en Buijze, 1995). De Minister van Landbouw wil zo'n systeem voorlopig hooguit als experiment in bepaalde gebieden in gang zetten (LNV-Beleidsinformatie, 31 januari 1996).

Verliesnormen te hoog en te laag

De (grote) landbouworganisaties wilden de verliesnorm voor fosfaat niet lager vaststellen dan 50 kg per hectare in het jaar 2000. In de voornemens van de Regering ligt de norm op 40 kg in 1998 en wordt deze geleidelijk verlaagd tot 20 kg in 2010. In de praktijk bedroeg het gemiddelde fosfaatoverschot van de melkveebedrijven in 1993 ruim 70 kg per hectare. Toen voldeed ruim een kwart al aan de voorgestelde normen voor 1998 (De Hoop en Daatselaar, 1995). De akkerbouwbedrijven hadden gemiddeld een overschot van 54 kg en ongeveer 45% zat beneden 40 kg. Deze gegevens wijzen erop dat het eerste deel van het traject voor de meeste bedrijven met een redelijke oppervlakte niet al te veel problemen op zal leveren. Bedrijven met veel dieren per hectare kunnen wel in een moeilijke situatie terecht komen.

Binnen de landbouworganisaties wordt gevreesd dat een verdere verlaging van de verliesnormen na 2000 zal leiden tot een achteruitgang van de opbrengsten en de bodemvruchtbaarheid. Weliswaar zijn er nu al bedrijven met veel kleinere overschotten, zoals het melkveeproefbedrijf "De Marke" in Oost-Gelderland, dat in 1993 een fosfaatoverschot van ongeveer 14 kg per hectare bereikte. Het staat echter niet vast dat een dergelijk klein overschot op langere termijn ook voor een groot deel van de "gewone" bedrijven haalbaar is. Op de biologische melkveebedrijven uit het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO

bedraagt het fosfaatoverschot gemiddeld zo'n 35 kg per hectare, dus ongeveer de helft van dat op de gewone bedrijven. De melkproductie per hectare is op deze bedrijven ongeveer 40% lager (Oenema en Van Dijk, 1994:56). Deze auteurs komen tot de conclusie dat fosfaatverliezen van minder dan 25 kg per hectare "landbouwkundig onvermijdbaar" zijn. Aan de andere kant zijn de normen voor na 2000 ecologisch gezien op den duur niet afdoende (Oenema en Van Dijk, 1994:16). Vooral de zogenaamde fosfaatverzadigde gronden leveren in dit opzicht problemen op. De genoemde auteurs concluderen dan ook dat er voorshands "een groot gat gaapt tussen de milieukundig toelaatbare en de landbouwkundig onvermijdbare fosfaatverliezen" (ibidem:17).

Voor de verliesnormen voor nitraat geldt tot op zekere hoogte iets dergelijks. Deze zijn voor grasland voor 1998 vastgesteld op 300 kg stikstof en voor bouwland op 175 kg en worden in enkele stappen verlaagd tot 180 kg, respectievelijk 100 kg in 2010. De melkveedrijven uit het Informatienet van LEI-DLO hadden in 1993/94 gemiddeld een overschot van ruim 400 kg stikstof per hectare en de akkerbouwbedrijven van 160 kg (Poppe et al., 1995:66). Op de 20% bedrijven met het laagste overschot was dit in doorsnee de helft lager dan het algemeen gemiddelde. Op "De Marke" bedroeg het stikstofoverschot in 1993 ongeveer 140 kg. Ook van de nitraatnormen wordt betwijfeld of ze ecologisch gezien scherp genoeg zijn en of ze voldoen aan de nitraatrichtlijn van de EU (TK, 1995b:15).

Om te onderzoeken hoe de mineralenverliezen het best kunnen worden beperkt, worden op verschillende plaatsen in het land "voorbeeldbedrijven" aangewezen, die met steun van de overheid op dit gebied een voortrekkersrol moeten vervullen. Op grond van het feit dat slechts zo'n 40% (fosfor) of zelfs 60% (stikstof) van de aangevoerde mineralen niet wordt benut (Poppe et al., 1995:160/161), zou men zeggen dat er een aanzienlijke verbetering mogelijk moet zijn. Er blijken in de praktijk dan ook nogal wat mogelijkheden te zijn om efficiënter met mineralen om te gaan en zo het mineralenoverschot te verlagen (Zaalmink et al., 1996b). Dit leidt echter soms wel tot een lagere rentabiliteit. Voorts mag worden aangenomen dat er de komende jaren nieuwe technische mogelijkheden komen voor een verdere verlaging van de mineralengift, waarbij gedacht kan worden aan nieuwe rassen die zuiniger met mineralen omspringen. Ook dan blijft echter de kans groot dat vooral intensievere rundveebedrijven de gestelde norm niet zonder ingrijpende aanpassingen zullen halen. Aannemelijk is dat het mestbeleid tot een extensievere rundveehouderij zal leiden en dat dit proces vooral in de gebieden met een hoge veebezetting een opwaarts effect op de grondprijs zal hebben.

Groter mestoverschot door strengere normen

In de Integrale Notitie wordt aangegeven dat het landelijke mestoverschot in 2002 kan oplopen tot 18 miljoen kg fosfaat (TK, 1995b:21). Daarbij is verondersteld dat er 20 miljoen kg fosfaat in de vorm van mest geëxporteerd wordt, maar dat de afzet van dierlijke mest in de akkerbouwgebieden met zo'n 30% vermindert ten opzichte van de huidige situatie. Voorts zal ongeveer 15 miljoen kg fosfaat uit de markt worden genomen door afroming van 25% van

de mestproductierechten bij overname of verplaatsing van een bedrijf. Verder is het de bedoeling dat mestproductierechten worden opgekocht. Het gaat hier om het niet-grondgebonden deel van deze rechten, die sinds 1 januari 1994 met een aantal beperkingen kunnen worden verhandeld in het kader van de Wet Verplaatsing Mestproductie. Vanuit de sector wordt gesteld dat dit systeem kostprijsverhogend werkt. De omvang van de niet-grondgebonden mestproductierechten is gebaseerd op de mestproductie in 1986. Het grondgebonden deel van de mestrechten - 125 kg fosfaat per hectare - blijft altijd gekoppeld aan de desbetreffende grond. Omdat een deel van deze grondgebonden rechten aanwezig is op bedrijven zonder vee, bestaat er een aanzienlijke ruimte om meer mest te produceren. Het is de bedoeling dat het systeem van de mestrechten op termijn, wanneer de mineralenboekhouding algemeen wordt toegepast en de "mestmarkt" in evenwicht is, wordt afgeschaft.

Tot voor kort was het beleid mede gericht op het in grote fabrieken verwerken van mest tot korrels, die vervolgens geëxporteerd zouden kunnen worden. Inmiddels is gebleken dat deze weg voorsnog weinig perspectief biedt, vooral omdat mestverwerking veel energie vergt en de afzetmogelijkheden van de korrels tegenvallen. De sluiting van de eerste grote mestfabriek - Promest in Helmond - in de zomer van 1995 was symbolisch voor het (voorlopig) doodlopen van deze ontsnappingsroute uit het "mestmoeras" (de term is ontleend aan Bloemendaal, 1995). Alleen pluimveemest, die in de regel droger is dan de andere mestsoorten, levert meer mogelijkheden op (Van Horne et al., 1995). Minder vergaande vormen van mestbewerking op de agrarische bedrijven, zoals het scheiden van dunne en dikke fracties, krijgen de laatste tijd wel meer aandacht omdat ze leiden tot lagere kosten voor de mestafzet. Of centrale mestverwerking ooit weer in beeld komt hangt vooral af van het beschikbaar komen van goedkopere verwerkingstechnieken.

Ammoniakuitstoot omlaag door emissie-arm mestuitrijden

Hoewel ammoniak als zodanig niet zuur is, wordt het gerekend tot de verzurende stoffen omdat het een verzurend effect heeft als het in de bodem wordt omgezet in nitraat. Ammoniak draagt dus niet zozeer bij aan de zure regen, zoals in het verleden wel is gesteld, maar wel aan de verzuring van de bodem (IKC/RIVM, 1995). Verzuring leidt tot het vrijkomen van aluminium, wat voor planten een giftige stof is, en op den duur tot verhoging van de zuurgraad van de grond. Belangrijk is ook dat er via ammoniak stikstof wordt aangevoerd met als gevolg extra (over)bemesting. Dit gevaar is het grootst op de arme zandgronden, waar de meeste intensieve veehouderij voorkomt.

Het is (nog) niet mogelijk om de uitstoot van ammoniak nauwkeurig te meten. Daarom moet worden gewerkt met normen, die altijd omstreden zijn. Wel staat vast dat de ammoniakuitstoot een dalende lijn te zien geeft. Tussen 1985 en 1994 deed zich een vermindering voor van 240 naar 160 miljoen kg (tabel 4.13). Als deze tendens zich voortzet, wordt de doelstelling van 112 miljoen kg in 2000 waarschijnlijk gehaald, maar dat zal wel gepaard gaan met hogere kosten. De volgende doelstelling - 70 miljoen kg in 2005 - lijkt echter moeilijker te realiseren (LNV, 1996b). Bij een forse inkrimping van de veestapel

wordt het beeld anders. Voor bepaalde bos- en natuurgebieden zou de voorgenomen reductie nog onvoldoende zijn.

De grootste bijdrage aan de verlaging van de ammoniakuitstoot in de afgelopen jaren komt voor rekening van het emissie-arm uitrijden van mest (mestinjectie, direct onderwerken enzovoort). In 1994 was de ammoniakemissie bij het uitrijden, die toen ongeveer 30% van het totaal vertegenwoordigde, meer dan gehalveerd ten opzichte van 1989. De uitstoot bij het weiden en vanuit de stal en de mestopslag is ongeveer gelijk gebleven (Poppe et al., 1995:70). Het overkappen van mestilo's levert maar een beperkte bijdrage aan de vermindering van de ammoniakuitstoot en de bouw van - relatief dure - emissie-arme stallen staat nog in de kinderschoenen.

Van depositie- naar emissiebeleid

In de Integrale Notitie (TK, 1995b) is aangegeven dat alle veehouderijbedrijven verplicht zijn om mest emissie-arm uit te rijden en om mestopslagen af te dekken. In de concentratiegebieden - gebieden met veel intensieve veehouderij - worden technieken die slechts een beperkte emissiereductie opleveren niet langer toegestaan. Bedrijven met meer dan 2 gve per hectare worden na een overgangstermijn verplicht om emissie-arme stallen te bouwen, waarbij de eisen in de concentratiegebieden zwaarder zijn dan elders. In 1994 had bijna 60% van alle graasdierbedrijven meer dan 2 gve per hectare, terwijl de intensieve-veehouderijbedrijven vrijwel allemaal boven deze norm zitten.

Het ammoniakbeleid kent nog een andere kant, namelijk dat van de ruimtelijke verdeling van de depositie (=neerslag). In de veronderstelling dat ammoniak dicht bij de bron relatief veel schade veroorzaakt aan de natuur en de bossen worden bedrijven in de buurt van dergelijke objecten met een stringent ammoniakbeleid geconfronteerd. Uitbreiding van bedrijven wordt daarvoor moeilijk en in een aantal gevallen wordt zelfs overgegaan tot een - in de regel zeer kostbare - verplaatsing van bedrijven. Van de totale uitstoot van ammoniak komt ongeveer 30% terecht binnen een afstand van vijf kilometer van de bron; de rest wordt verder verspreid (IKC/RIVM, 1995:1). Het ziet ernaar uit dat de regels op dit punt zullen worden versoepeld en dat het noodzakelijke aanvullende beleid voor natuur- en bosgebieden meer stimulerend dan dwingend zal zijn. Inmiddels wordt in het ammoniakbeleid meer de nadruk gelegd op het terugdringen van de emissies en wordt afgezien van het eerder aangekondigde dwingende depositiebeleid. In het kader van de Interimwet Ammoniak en Veehouderij uit 1994 worden regionale of gemeentelijke ammoniakreductieplannen opgesteld, die vooral zijn bedoeld om bedrijfsontwikkeling mogelijk te maken zonder dat de ammoniakuitstoot toeneemt. In dat kader zijn ammoniakrechten onder een groot aantal voorwaarden verhandelbaar, waarbij een deel van het recht wordt afgeroomd.

De overgang af naar een beleid met doel- in plaats van middelvoorschriften is bij het ammoniakbeleid nog minder duidelijk dan bij het mestbeleid. Wel spelen emissiedoelstellingen op bedrijfsniveau een rol in de regionale ammoniakreductieplannen. Daarbij kan de veehouder zelf kiezen voor de goedkoopste en het best op zijn bedrijf passende oplossing om de doelstelling te realise-

ren. Dat kan door technische voorzieningen, door aanpassing van het voeder(systeem) of desnoods door een deel van zijn vee af te stoten.

De gevolgen van het ammoniakbeleid zijn niet geheel te overzien, maar lijken tamelijk ingrijpend te zijn. Vooral de bedrijven die verplicht zijn om emissie-arme stallen te bouwen hebben, tenzij zich technische doorbraken voordoen, te maken met forse kostenstijgingen (De Hoop et al., 1995). Vooral voor kleinere bedrijven zijn deze moeilijk op te brengen. Tenzij compenserende maatregelen worden genomen, zal de concurrentiepositie van intensieve bedrijven en van bedrijven in de concentratiegebieden verslechteren ten opzichte van de andere bedrijven. Dit zal zowel de extensivering als de verplaatsing van dieren naar niet-concentratiegebieden stimuleren.

4.2.6 Kosten en gevolgen van het landbouwmilieubeleid voor de sector

De terugdringing van de milieubelasting gaat gepaard met een toename van de milieulasten voor de agrarische sector. Volgens berekeningen van het CBS zijn de milieukosten van de agrarische bedrijven gestegen van 140 miljoen gulden in 1988 tot 460 miljoen gulden in 1994 (tabel 4.14). Eventuele besparingen op productiemiddelen, zoals kunstmest en veevoer, zijn door het CBS echter niet in mindering gebracht. Ongeveer driekwart van het genoemde bedrag heeft betrekking op mestafvoer, mestopslag en emissie-arm uitrijden. Bij een belangrijk deel van deze kosten gaat het om lasten van investeringen. Volgens het CBS wordt er de laatste jaren door de boeren en tuinders ongeveer 300 miljoen gulden per jaar in het milieu geïnvesteerd (Van Riessen, 1996).

Naast deze "eigen milieukosten" wordt de sector geconfronteerd met een fors bedrag aan milieuheffingen, dat overigens de laatste jaren niet verder stijgt (tabel 4.14). Daar staat een toename van de milieugerichte subsidies tegenover. Deze worden door het CBS voor 1994 geschat op ongeveer 90 miljoen gulden. De nettomilieukosten kwamen in 1994 overeen met ongeveer 3,5% van de netto toegevoegde waarde van de sector, terwijl dit aan het eind van

Tabel 4.14 Milieukosten van de land- en tuinbouw (in miljoenen gulden)

	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994
Eigen milieukosten a)	139	178	204	245	330	417	459
Milieuheffingen etc.	48	69	88	121	164	108	117
Totaal	187	247	292	366	494	525	576
Milieusubsidies	31	43	54	66	74	88	91
Netto-milieukosten	156	204	236	300	420	437	485
idem, in % netto toegev. waarde	1,3	1,4	1,6	2,1	3,2	4,0	3,6

a) Exclusief kosten biologische landbouw.

Bron: Berekend uit: Van Riessen, 1996.

de jaren tachtig nog slechts ruim 1% was. Wanneer men de milieukosten relateert aan het "economisch draagvlak", dat bepaald wordt door de rendementspositie, de afzetverwachtingen en de mate van concurrentie, blijkt de landbouw zich samen met de chemie in de ongunstigste positie te bevinden (Provincie Gelderland, 1996:151). De verwachting is dat de milieukosten voor de landbouw in de komende jaren verder oplopen (TK, 1995a:51).

Binnen de agrarische sector worden de glastuinbouw en vooral de intensieve veehouderij het zwaarst getroffen door het milieubeleid. Doordat de akkerbouwers minder dierlijke mest afnemen wanneer de verliesnormen na 2000 aanzienlijk strenger worden, kunnen vooral de varkenshouders de mest moeilijker kwijt. In 1993/94 kostte de afzet van mest de varkens- en legpluimveehouders gemiddeld al bijna 15.000 gulden per bedrijf (Poppe et al., 1996:174). Door de aanscherping van de mestnormen zal dat in 2000 opgelopen zijn tot rond 20.000 gulden (TK, 1995b:33), om in de jaren daarna verder te stijgen.

Milieubeleid draagt bij aan continuïteitsproblemen varkenshouderij

Volgens een schatting van het LEI-DLO zullen in 2000 door het mest- en ammoniakbeleid zoals vastgelegd in de "Integrale Notitie" (TK, 1995b) 8 à 10% meer varkensbedrijven in continuïteitsproblemen komen dan zonder dit beleid (De Hoop et al., 1995). Voor de melkveebedrijven gaat het om 4% extra en voor de leghennenbedrijven om 6%. Deze aantallen komen bovenop de 25 à 30% van de varkensbedrijven, 16% van de melkveebedrijven en 4% van de pluimveebedrijven die zullen worden beëindigd als gevolg van "autonome" ontwikkelingen (prijsverloop, opvolgingssituatie en dergelijke, maar ook het "oude" mestbeleid). Het beleid volgens de Integrale Notitie leidt tot een daling van de werkgelegenheid in de primaire agrarische sector met 4.500 tot 4.900 arbeidsplaatsen en 2.000 tot 3.500 arbeidsplaatsen in toelevering en verwerking (De Hoop et al., 1995). Bij een vergelijking met een berekening van de gevolgen van de aanscherping van de verliesnormen ontstaat de indruk dat meer dan de helft van deze effecten moet worden toegeschreven aan het ammoniakbeleid (Nieuwenhuize et al., 1995).

De varkensstapel zal door de aanscherping van de verliesnormen 1,5 à 2% extra inkrimpen (Nieuwenhuize et al., 1995:16). Voor de rundveehouderij en voor de pluimveehouderij zijn de gevolgen kleiner. Daarbij is dan uitgegaan van een "autonome" inkrimping - vooral als gevolg van lagere prijzen - van de rundveehouderij met 16,5%, van de varkensfokkerij met 4% en van de vleesvarkenshouderij met 8%. Voor de pluimveehouderij als geheel wordt geen autonome inkrimping verwacht. Komen en Peerlings (1996) komen uit op veel grotere effecten; zij schatten de inkrimping van de intensieve veehouderij als gevolg van de voorgenomen invoering van de fosfaatnormen op 8,5% in 1998 en op 20,5% in 2002. Deze auteurs hebben geen rekening gehouden met een "autonome" inkrimping van de veestapel. Bij deze informatie moet worden opgemerkt dat de effecten bij een verdere aanscherping van het beleid, zoals voorzien voor na 2000, progressief kunnen toenemen, tenzij ze worden gecompenseerd door technische ontwikkelingen. Vooral in de sfeer van emissie-arme stallen zijn zulke ontwikkelingen van groot belang.

Bij de extra gevallen van beëindiging hoeft het niet altijd te gaan om gedwongen stoppen als gevolg van milieumaatregelen, wat voor de betrokkenen traumatisch is. Het kan ook een vorm van warme sanering zijn, bijvoorbeeld doordat men wordt "uitgekocht". In samenhang met het mest- en ammoniakbeleid is voor de periode 1996-2002 door de overheid een bedrag van 475 miljoen gulden beschikbaar gesteld voor herstructurering van de veehouderij. Een deel van dit bedrag zal worden gebruikt voor het opkopen van mestproductierechten, wat in vele gevallen gepaard zal gaan met beëindiging van het betrokken bedrijf. Vooral oudere veehouders op een kleiner bedrijf zouden hiervoor belangstelling kunnen hebben.

Milieuwinst door modernisering en herstructurering

In het algemeen zal het landbouwmilieubeleid naast een vertraging van de groei of zelfs een inkrimping van bepaalde sectoren, ook een schaalvergroterend effect hebben. Door hun betere rentabiliteit zullen grotere bedrijven de kosten van dit beleid gemakkelijker kunnen opvangen dan kleinere. Daarnaast zijn grotere bedrijven vaak moderner en produceren zij daardoor milieuvriendelijker dan kleinere. De milieubelasting kan in vele gevallen worden verminderd door gerichte investeringen en die hebben in de regel een schaalvergroterend effect (Van Zeijts en Backus, 1995 en Pak, 1996). Voor besloten producties, zoals de glastuinbouw, de champignonteelt, de intensieve veehouderij en tot op zekere hoogte ook voor de melkveehouderij, geldt deze samenhang waarschijnlijk sterker dan voor de grondgebonden productierichtingen.

Modernisering in de richting van een tamelijk grootschalige, "high-tech" productie zou dus een meer duurzame productie kunnen opleveren, hoewel dit niet de enige weg is (figuur 4.2). Vanuit de landbouworganisaties wordt bepleit om een groter deel van de herstructureringsgelden voor de intensieve veehouderij beschikbaar te stellen voor modernisering van bedrijven die worden voortgezet. In rapporten van het Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM) wordt, althans voor de glastuinbouw en de intensieve veehouderij, eveneens gepleit voor een versnelde bedrijfsontwikkeling c.q. herstructurering om een milieuvriendelijke productie te bereiken. Op die manier zou een aanzienlijke vermindering van de milieubelasting door de varkenshouderij kunnen worden gerealiseerd (Van Zeijts en Backus, 1995). Wanneer 30% van de bestaande kassen vervangen zou worden door moderne, kan het verbruik van energie en bestrijdingsmiddelen in de glastuinbouw met een kleine 15% omlaag (Pak, 1996:39). Deze benadering leidt op termijn tot een grotere concurrentiekracht, maar gaat wel gepaard met enorme investeringen en kan daarom niet zonder steun van de overheid. Vernieuwing van 30% van de kassen vergt een investering van meer dan zeven miljard gulden (Pak, 1996:39). Inmiddels heeft de overheid 300 miljoen gulden uitgetrokken voor de herstructurering van de glastuinbouw. De herstructurering zal mogelijk gepaard gaan met, dan wel gevolgd worden door, een nieuwe expansie van de betreffende sectoren, waardoor de milieubelasting weer zou toenemen. In een eerdere publicatie kwam het CLM tot de conclusie dat voor een duurzame varkenshouderij de varkensstapel met zeker 23% zou moeten inkrimpen (Van Zeijts et al., 1993).

Een andere mogelijkheid om meer duurzaamheid te bereiken, is een extensievere landbouw die veel weg heeft van wat tot voor kort "alternatieve landbouw" werd genoemd. Voor de grondgebonden productierichtingen, en dan vooral voor de extensievere bedrijven, lijkt deze mogelijkheid niet zonder perspectief. Uit een studie naar de ontwikkelingsmogelijkheden van de landbouw in Noord-Brabant kan globaal de conclusie worden getrokken dat de biologische productiewijze op het punt van milieuvriendelijkheid in het jaar 2000 voor vrijwel alle bedrijfstypen beter zal scoren dan de gangbare productiemethode (Hoste et al., 1996). Mede doordat bij de biologische productiemethoden in het algemeen sprake is van kleinere bedrijven met relatief veel arbeid, is de kostprijs daar hoger. Zolang dit wordt gecompenseerd door een hogere opbrengstprijis levert dit geen problemen op. Voor de meeste onderscheiden bedrijfstypen wordt dan ook verwacht dat de rentabiliteit van de biologische bedrijven niet slechter zal zijn dan van de gangbare bedrijven. Naarmate de gangbare productie milieuvriendelijker wordt en de biologische productie uitbreidt, zal het moeilijker zijn om voor deze laatste producten een hogere prijs te krijgen (Hoste et al., 1996). Blijvende pluspunten van de biologische productie zijn het niet gebruiken van bestrijdingsmiddelen, de meer natuurlijke wijze van het houden van dieren en meer in het algemeen het imago van natuurvriendelijkheid.

De biologische en ecologische landbouw geeft een geleidelijke groei te zien, maar blijft beperkt van omvang. Van 1986 tot 1995 nam het totale areaal van deze teelten toe van 2.700 tot bijna 13.000 ha (Van der Linden, 1996). Dit laatste komt overeen met ruim 0,6% van de totale oppervlakte cultuurgrond. Verhoudingsgewijs is er elders, vooral in Duitsland, Denemarken en Oostenrijk, veel meer belangstelling voor deze milieuvriendelijke wijze van produceren en wordt deze daar sneller uitgebreid. Wel valt te constateren dat de gangbare en de "alternatieve" landbouw voor wat betreft de bestrijding van ziekten en plagen naar elkaar toegroeien. Zo wordt in de gangbare teelten, vooral in de glastuinbouw, meer en meer verbruik gemaakt van biologische bestrijdingsmiddelen en methoden (Poppe et al., 1995:96/97). Kleinere bedrijven lijken hiertoe eerder over te gaan dan grotere: op de glastuinbouwbedrijven met minder dan 2.500 m² glas werden in 1992 bijna tweemaal zo vaak biologische bestrijdingsmethoden toegepast als op de grotere (Haag, 1994).

Figuur 4.2 Ecologische en biologische landbouw als alternatieve oplossing

Het staat al met al wel vast dat het landbouwmilieubeleid leidt tot hogere kosten, tot een vermindering van het aantal bedrijven en de werkgelegenheid en tot een inkrimping van de veestapel. Niet duidelijk is echter in welke mate en in welk tempo deze processen zich zullen voltrekken. Dat hangt onder meer af van het (flankerend) beleid en van het beschikbaar komen van milieusparende technische ontwikkelingen. Andere factoren lijken belangrijker voor de ontwikkelingen in de sector dan het milieubeleid. Zo moet de zich aftekenende sanering van de glastuinbouw waarschijnlijk meer aan marktontwikkelingen dan aan het milieubeleid worden toegeschreven (NIBConsult, 1996).

4.3 Het landelijk gebied

4.3.1 Inleiding

Nederland is het dichtstbevolkte land van Europa, en dat is ook te zien in het landelijk gebied. Waar in veel andere landen de leegloop van platte-

landsgebieden hoog op de agenda staat, speelt hier eerder de vrees voor het tegendeel. Ook is er in ons land geen sprake meer van een absolute tegenstelling tussen stad en platteland. Het gaat eerder om relatieve verschillen in bijvoorbeeld de dichtheid van wonen en werken.

In deze paragraaf worden enkele recente ontwikkelingen in het landelijk gebied van ons land beschouwd. Eerst wordt gekeken naar de functies van landelijke gebieden. Dan wordt de aandacht gericht op het beleid en bestuur voor die gebieden. Er zal vooral worden ingegaan op het Groene Hart, dat bestaat uit het oosten van Zuid-Holland, het westen van Utrecht en een klein deel van Noord-Holland. Dit is een typisch voorbeeld van een gebied waar instroom vanuit de steden wordt geweerd.

4.3.2 Functies van landelijke gebieden

Via ruimtelijke ordening wordt in Nederland geprobeerd om de functies van landelijke en stedelijke gebieden zoveel mogelijk te scheiden. Sinds lange tijd staat in het vestigingsbeleid voor landelijke gebieden de werkgelegenheid in de agrarische sector centraal. Andere vormen van werkgelegenheid worden meestal in en rond de kern van een gemeente gesitueerd. Huizen worden bij voorkeur bij steden gebouwd en voorzieningen daar geconcentreerd waar de meeste mensen wonen, dus vooral in de stedelijke gebieden.

De voortgaande verstedelijking in grote delen van ons land en de daarmee gepaard gaande ontwikkeling van de infrastructuur hebben echter ingrijpende gevolgen voor landelijke gebieden. Niet alleen omdat sommige langzamerhand in beslag worden genomen door de oprukkende steden, maar ook omdat er een herbezinning plaatsvindt op de functie(s) van het landelijk gebied. Hoewel het landelijk gebied vooral belangrijk is voor de agrarische productie, worden er in toenemende mate andere functies aan toebedeeld zoals wonen, recreatie en natuur.

Dat neemt overigens niet weg dat het niveau van voorzieningen in bepaalde landelijke gebieden onder druk staat, zowel door schaalvergroting in onderwijs en zorginstellingen, als door afname van lokale informele netwerken. Betaald werk is steeds minder in het eigen dorp aanwezig. Met name voor kleinere dorpen is alleen de woonfunctie overgebleven. In het algemeen wordt het gebrek aan directe beschikbaarheid van voorzieningen geaccepteerd zolang deze op bereikbare afstand blijven. De grotere mobiliteit zorgt ervoor dat de "afstandsgevoeligheid" van activiteiten sterk is afgenomen: "het leven op het platteland drijft op twee kurken: de auto en de diepvries", aldus een studie naar kleine kernen in Oost-Drenthe (Elerie, 1990). Ook de telecommunicatie heeft de afstand tussen platteland en stad sterk verkleind.

Landelijke gebieden kunnen worden gedefinieerd als gebieden waar het aantal woningen en bedrijven per vierkante kilometer duidelijk lager is dan het gemiddelde van Nederland. Dit wordt ook wel de adressendichtheid genoemd (Den Dulk et al., 1992). In Nederland woont 19% van de bevolking in gebieden met een dichtheid van minder dan 500 adressen per vierkante kilometer en 21% van de bevolking in gebieden met 500 tot 1.000 adressen per vierkante kilometer. In totaal woont dus 40% van de bevolking in gebieden

met minder dan 1.000 adressen per vierkante kilometer. Deze gebieden omvatten 80% van de totale oppervlakte. De overige 60% van de bevolking woont dus in de resterende 20% van de ruimte.

Regio's met een geringe adressendichtheid ("groen") liggen vooral in het noorden en het zuiden van ons land, terwijl regio's met de hoogste adressendichtheid ("rood") vooral in het westen voorkomen. Regio's met een gemiddelde adressendichtheid ("bont") liggen vooral in het midden van ons land. De groene regio's kampen soms met een gebrek aan voldoende functies, terwijl de rode regio's kampen met een grote schaarste aan ruimte. De bonte regio's worden veelal gekenmerkt door een sterke mengeling van functies. De toedeling van nieuwe functies vergroot hier het gebrek aan ruimte.

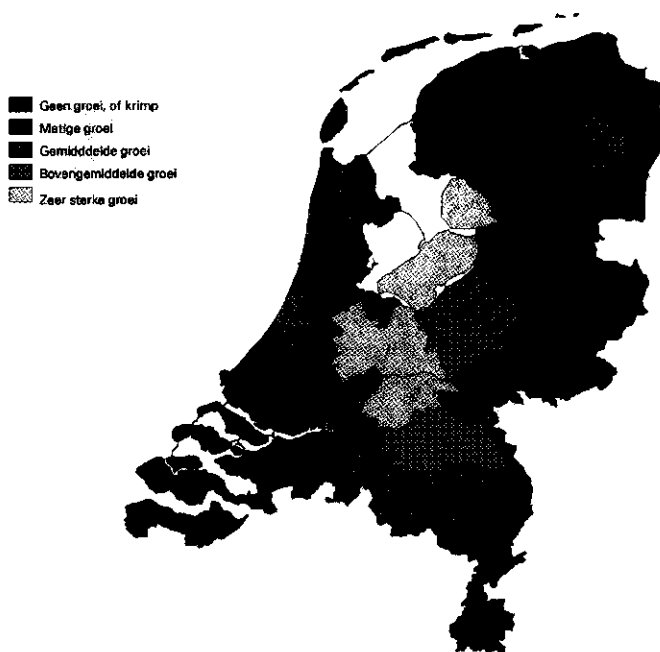
Landelijke gebieden in de nabijheid van steden zijn vaak aantrekkelijk om in te wonen, mede omdat werkgelegenheid en andere voorzieningen zo dicht in de buurt zijn. De aantrekkingskracht van deze gebieden om te wonen laat zich echter niet altijd rijmen met het beleid om deze gebieden zoveel mogelijk groen te houden. In het huidige beleid staat vooral het idee van de "compacte stad" centraal, waarbij wonen en werken zich zoveel mogelijk in kernen van stedelijke gebieden moeten concentreren (VROM, 1991). In andere visies, zoals die bijvoorbeeld naar voren komen in de discussie over stadslandschappen, wordt meer een integratie van het stedelijke met het landelijke milieu voorgestaan (Croonen et al., 1995).

Sterke bevolkingsgroei in Midden-Nederland

Hoewel nog steeds een aanzienlijk deel van de bevolking in de vier grote steden woont, is het relatieve belang van deze steden als woonplaats afgenomen. De kleinere centrumsteden zijn qua bevolking sterk gegroeid (VROM, 1995a). Tot 1960 was er in de landelijke gebieden een afname, dan wel matige groei van de bevolking. Als oorzaak geldt vooral de afnemende werkgelegenheid in de landbouw. Tussen 1960 en 1980 groeide de bevolking in landelijke gebieden echter sneller dan in de steden. De industrialisatie van het platteland en de suburbanisatie zijn belangrijke redenen voor deze ommekeer. Na 1980 blijken landelijke gebieden weer minder hard in bevolking te groeien dan stedelijke (Thissen, 1992). In de afgelopen 15 jaar zijn de gebieden in het midden van het land flink in bevolking gegroeid (figuur 4.3). Koplopers zijn Flevoland, Utrecht en de Betuwe. De meeste gebieden in het noorden blijven achter in groei, met uitzondering van het noordelijk deel van Drenthe.

Het Groene Hart overwegend agrarisch

Een voorbeeld van een gebied dat volgens het overheidsbeleid "groen" zou moeten blijven, is het Groene Hart in de Randstad. In de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra (VROM, 1991) werd het Groene Hart voor het eerst afgebakend. Volgens deze nota moet de woningbouw in dit gebied tot het uiterste beperkt blijven. Er mag per saldo geen instroom plaatsvinden van nieuwe bewoners. Het Groene Hart is de metafoor "die staat voor een zich niet voortdurend voorzettende verstedelijking" (RaRo, 1996). Het Groene Hart

Figuur 4.3 Bevolkingsontwikkeling naar COROP-gebieden, 1980-1994

Bron: VROM, 1995a; bewerking LEI-DLO.

biedt plaats aan landbouw, recreatie, wonen, werken en natuur, met de veenweidegebieden als kenmerkend landschap. Per 1 januari 1994 woonden er 670.000 mensen. De bevolkingsgroei in het gebied komt overeen met de gemiddelde bevolkingsgroei in ons land.

De land- en tuinbouw is hier nog altijd de dominante gebruiker van de ruimte exclusief water (tabel 4.15). Woonfuncties en aanverwante voorzieningen hebben er een relatief bescheiden plaats. Ook natuur en recreatie nemen maar een gering deel van de ruimte in beslag en hebben een kleiner aandeel dan het landelijk gemiddelde. Wel moet hierbij worden opgemerkt dat het Groene Hart nogal wat natte gebieden kent, die niet in de gepresenteerde cijfers zijn meegenomen. Voor de recreatie van de randstedelingen zijn die plas- en merengebieden echter wel van groot belang.

Van het totale aantal banen in ons land komt 75% voor rekening van de dienstverlening (tabel 4.16). Qua verdeling van banen over sectoren wijkt het Groene Hart weinig af van het algemene patroon. De meeste banen zijn te vin-

Tabel 4.15 Grondgebruik in % van de totale oppervlakte (exclusief water)

Functie	Groene Hart	Randstad-ring	Nederland
Infrastructuur	3,8	6,3	4,1
Werken	2,6	11,5	3,4
Wonen	6,9	20,5	7,4
Natuur en recreatie	3,6	16,0	14,8
Land- en tuinbouw	83,1	45,7	70,3

Bron: RPD, 1996.

Tabel 4.16 Verdeling banen van werknemers over sectoren

Sector	Groene Hart	Randstad-ring	Nederland
Landbouw en visserij	4	1	2
Industrie en bouwnijverheid	27	15	24
Commerciële dienstverlening	47	53	44
Niet-commerciële dienstverlening	22	31	31

Bron: CBS, 1996a; bewerking LEI-DLO.

Tabel 4.17 Verdeling van agrarische bedrijven naar type in 1995

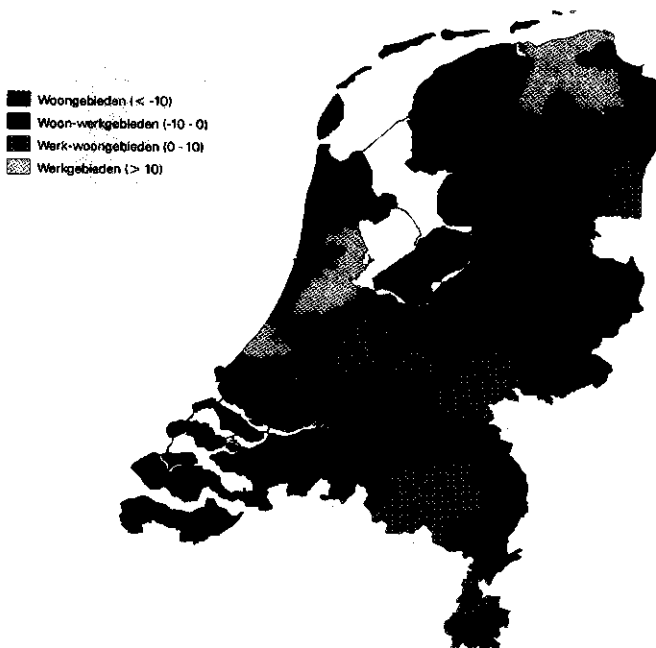
Bedrijfstype	Groene Hart	Randstad-ring	Nederland
Melkveehouderij	45	28	35
Intensieve veehouderij	3	1	10
Akkerbouw	2	9	13
Tuinbouw	32	44	21
Overig	18	18	21

Bron: CBS-Landbouwtelling 1995; bewerking LEI-DLO.

den in de commerciële dienstverlening. Er is relatief weinig niet-commerciële dienstverlening. Bij deze cijfers zijn de zelfstandigen en meewerkende gezinsleden, die een groot deel van het werk in de land- en tuinbouw verrichten, niet meegerekend. Dat heeft echter nauwelijks invloed op het globale beeld.

De sectorale verdeling binnen de land- en tuinbouw hangt in het algemeen nauw samen met de landelijkheid van de gebieden. De melkveehouderij domineert in de landelijke gebieden van Nederland en de tuinbouw in de stedelijke gebieden. In het Groene Hart zijn beide typen bedrijven sterk vertegenwoordigd: 45% van de bedrijven betreft de melkveehouderij en 32% de (glas-)tuinbouw (tabel 4.17). Vanwege dit laatste gegeven kent het Groene Hart ook relatief veel banen voor werknemers in de agrarische sector (tabel 4.16).

Aan de hand van pendelgegevens kan duidelijk worden gemaakt in hoeverre regio's per saldo een inkomende dan wel uitgaande werkzame beroeps-

Figuur 4.4 Pendelsaldo in procenten van de werkzame beroepsbevolking wonend in het gebied, naar COROP-gebieden

Bron: CBS; bewerking LEI-DLO.

bevolking hebben (figuur 4.4). Duidelijke voorbeelden van gebieden met een positieve of inkomende pendel - die als werklocatie kunnen worden aangeduid - zijn Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Groningen en omstreken. Voorbeelden van gebieden met een uitgaande of negatieve pendel - woonlocaties - zijn Flevoland (Almere), het leeuwendeel van Noord-Holland en oostelijk Zuid-Holland, die leverancier zijn van werknemers voor de Randstad. De Zuid-Hollandse regio maakt deel uit van het kerngebied van het Groene Hart.

Een interessant punt is in hoeverre agrariërs gebruikmaken van de werkgelegenheid in de stedelijke gebieden. Een indicatie daarvoor levert het aandeel van de nevenberoepsbedrijven. Het is opmerkelijk dat dit aandeel in het Groene Hart in 1995 onder het landelijk gemiddelde lag, namelijk 20% ten opzichte van 23%. Dit zou samen kunnen hangen met kenmerken van de agrariërs en hun bedrijven. Uit recent onderzoek is gebleken dat vooral mannen en vrouwen op kleine bedrijven met minimaal een middelbare beroepsopleiding werk buiten het bedrijf zoeken (Overbeek, 1996).

4.3.3 Gebiedsgericht beleid en bestuur

Het beleid ten aanzien van het landelijk gebied was tot de jaren negentig voornamelijk gericht op sectoren en facetten: sectorbeleid voor de landbouw, de natuur en de recreatie, en facetbeleid voor het milieu, het water en de ruimtelijke ordening. In veel groene gebieden kon lange tijd met deze gescheiden benadering worden volstaan, maar niet in bijvoorbeeld het Groene Hart, waar de problemen te complex bleken te zijn. Met de gangbare aanpak kon bovendien geen regionaal maatwerk worden geleverd, waaraan - gezien de verscheidenheid van gebieden - in toenemende mate behoefte was (Van Tatenhove, 1993). Gebiedsgericht beleid is een benadering die hieraan tegemoetkomt. Het maakt regionaal maatwerk mogelijk, evenals een integrale afweging van belangen. Voor de land- en tuinbouw betekent die afweging dat de sector binnen één beleidsveld moet concurreren met andere functies in het landelijk gebied. Gezien de geldstromen die er de komende jaren vrijkomen voor gebiedsgericht beleid, zal dit verschijnsel zich in toenemende mate voordoen.

We spreken van gebiedsgericht beleid sinds de VINEX, de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra (VROM, 1991), maar vooral sinds het Structuurschema Groene Ruimte (LNV, 1993). Het Structuurschema richt zich niet alleen integraal op verschillende functies in het landelijk gebied, maar tracht ook reeds bestaande sectorale beleidsinitiatieven samen te brengen. Dit betreft de sectornota's Natuurbeleidsplan, Structuurnota Landbouw, Kiezen voor Recreatie, Ondernemen in Toerisme, Nota Landschap, Bosbeleidsplan, Vissen naar Evenwicht, en de Nota Jacht en Wildbeheer.

Streven naar regionaal maatwerk

Regionaal maatwerk wordt voor wat betreft de VINEX nagestreefd in zogeheten Ruimtelijke Ordenings- en Milieu (ROM-)gebieden zoals het Groene Hart. Zoals de naam al aangeeft, ligt de nadruk hier op integratie van ruimtelijke problemen en milieuvraagstukken. Wat betreft het Structuurschema wordt

Tabel 4.18 Verwachte financieringsstromen gebiedsgericht beleid in miljoenen gulden

Soort gebiedsgericht beleid	1996	1997	1998	1999	2000
Waardevolle Cultuur Landschappen (WCL)	14	14	17	17	17
Platteland vernieuwing	19	25	25	25	25
Ruimtelijke Ordenings- en Milieugebieden (ROM) a)	106	131	131	131	100 b)
Strategische Groen Projecten (SGP)	53	68	68	37	40
Europees beleid c)	69	69	69

a) Bijdragen LNV en VROM; b) Exclusief bijdrage VROM; c) Geschat op basis van uitgaven tussen 1994 en 1999 voor 5b-beleid en Leader.

Bronnen: Meerjarenprogramma Groene Ruimte 1996-2000 (bijlage bij LNV-begroting 1996); Begroting VROM 1996; EZ, 1995b; Bijdragen besluit gebiedsgericht milieubeleid (VROM).

Tabel 4.19 Financiële inspanningsverplichtingen voor het Groene Hart voor de komende 20 jaar (in miljoenen gulden)

Financier	MLNV	V&W	VROM	Provincies	Derden	Particulier
	810	310	510	295	420	190

Bron: VROM, 1995b.

regionaal maatwerk nagestreefd in Strategische Groen Projecten (SGP) zoals rond de Nieuwkoopse plassen, en in Waardevolle Cultuur Landschappen (WCL) zoals het gebied Vecht-Regge. Bij Strategisch Groen ligt de nadruk op het verenigen van de functies recreatie en natuur; bij WCL-gebieden gaat het om het verenigen van landbouw en natuur.

Voor het gebiedsgericht beleid bestaan diverse geldstromen (tabel 4.18). Naast de VINEX en het Structuurschema is geld beschikbaar vanuit de EU en het LNV-beleidsthema "platteland vernieuwing". Dit laatste thema is gericht op integratie van economische functies in het landelijk gebied. Er zal subsidiëring plaatsvinden van lokale projecten die leiden tot versterking van de landbouw, vergroting van het perspectief voor niet-agrarische neventakken op de landbouwbedrijven, en de ontwikkeling van nieuwe economische takken in een gebied: toerisme en recreatie en - op beperkte schaal - wonen en werken.

Het Groene Hart kent naast een tweetal Strategische Groen Projecten, elf projecten in het kader van de VINEX (VROM, 1995b). Daarbij zijn er veel voor de land- en tuinbouw van belang, zoals het kernbos Zoetermeer-Zuidplas, het kernbos Haarlemmermeer, de aanleg van groene verbindingzones tussen natuurgebieden en de aanleg van fietspaden. Voor de aanpassingen in het Groene Hart lijkt van een groot aantal financiers voor de komende twintig jaar in totaal 2,5 miljard gulden beschikbaar te komen (tabel 4.19).

In de praktijk verkeert de beleidsmatige integratie van de diverse functies van het landelijk gebied nog in een ontwikkelingsfase. Vooralsnog ligt de nadruk op de integratie van een beperkt aantal aspecten: ruimtelijke ordening en milieu (ROM), landbouw en natuur (WCL), natuur en recreatie (SGP) en economische functies (Platteland vernieuwing). Het succes van deze integratiepogingen hangt mede af van de wijze waarop het bestuur wordt georganiseerd.

Gebiedsgericht bestuur in het Groene Hart

De bestuurlijke organisatie met betrekking tot het landelijk gebied is vooral gericht op de uitvoering van sectoraal beleid en facetbeleid. Daarnaast zijn er de "traditionele" bestuurslagen rijk, provincie en gemeente. Een duidelijk gebiedsgericht bestuur zou echter georganiseerd moeten zijn rondom de problematiek van het betreffende gebied. Die problematiek overschrijdt immers veelal de bestuurlijke mogelijkheden van de huidige besturen zoals gemeentes, regionale LNV-directies en waterschappen. Het ligt dan ook voor de hand dat in het kader van platteland vernieuwing aandacht wordt besteed aan bestuurlijke vernieuwing (Werkgroep Platteland vernieuwing, 1995).

Soort beleid/ Bestuurslaag	Sector- en aspectgericht	Gebiedsgericht	Algemeen
Nationaal	V&W, EZ	VROM, LNV	Biza
Interprovinciaal	- IPO-Ruimtelijke Ordering - 5 RO's b) - BoN-regio's	Bestuurlijk Platform Groene Hart (voorheen Stuurgroep Groene Hart)	- RRHU - RO Bestuurlijke Organisatie b)
Provinciaal		NH, ZH, Utrecht	
Intergemeentelijk			- Intergemeente- lijke verbanden c)
Gemeenten			- Circa 45 ge- meenten geheel en circa 25 gedeeltelijk in Groene Hart
Projectorganisaties		Groene Hart Team	
Overige	- waterschappen - landbouwschap - zuiveringsschap - andere org.		

Figuur 4.5 Bestuur Groene Hart a)

a) Afkortingen: BoN = Bestuur op Niveau; BoN-regio's zijn onder andere ROA (Regionaal Orgaan Amsterdam), OOR (Overleg Orgaan Rijnmondgemeenten), Haaglanden en RBU (Regionaal Beraad Utrecht; IPO = Inter Provinciaal Overlegorgaan; RO = Randstad Overleg; RRHU = Regio Randstad Holland en Utrecht; b) Deze organisaties ressorteren onder de RRHU: RO Economische Zaken, RO Verkeer en Vervoer, RO Ruimtelijke Ordening, RO Milieu, RO Groen; c) Te weten: Inter Gemeentelijk Overlegorgaan Rijnstreek, Intergemeentelijk samenwerkingsverband Mid-den Holland, Bestuur Regio Utrecht, Regio Zuid-Holland, Gewest Gooi en Vechtstreek.

Bron: Priemus en Van der Wusten, 1993.

Voor het Groene Hart is in het begin van de jaren negentig een bestuurlijk initiatief genomen in de vorm van de Stuurgroep Groene Hart (figuur 4.5). Hierin zaten onder meer vertegenwoordigers van de drie betrokken provincies en van diverse ministeries. De stuurgroep richtte zich vooral op ruimtelijke ordening en op het versterken van de "groene" kwaliteiten. Ze was verantwoordelijk voor het opstellen van de ruimtelijke visie Groene Hart (VROM, 1995b), en voor uitvoeringsmaatregelen en rapportage. Per 1 juli 1996 heeft de stuurgroep plaatsgemaakt voor het Bestuurlijk Platform Groene Hart en het Groene Hart Team. Het Bestuurlijk Platform Groene Hart kent een bredere samenstelling dan de opgeheven stuurgroep: ook de vijf intergemeentelijke overlegorganen, twee waterschappen, de agrarische sector, de recreatiesector en het

niet-agrarisch bedrijfsleven maken deel uit van het platform. Het is te beschouwen als een vorm van netwerksturing: partijen moeten met elkaar tot resultaten komen en fricties in de uitvoering moeten in samenwerking en overleg worden opgelost. De bevoegdheden zijn echter beperkt tot overleg dat leidt tot afstemming tussen betrokkenen. Op operationeel niveau wordt het platform bijgestaan door het Groene Hart Team. Het Groene Hart Team coördineert Strategische Groenprojecten en nieuwe projecten in het Groene Hart en is tevens betrokken bij de uitvoering en handhaving ervan.

Land- en tuinbouw niet langer bestuurlijk doorslaggevend ...

Voor de agrarische sector zijn deze ontwikkelingen tamelijk nieuw. De sector was altijd sterk vertegenwoordigd in gemeenteraden, landinrichtingscommissies en waterschappen. Die vertegenwoordiging sloot goed aan bij het sector- en facetbeleid zoals de ruimtelijke ordening of het waterbeheer. In veel besturen heeft de land- en tuinbouw aan macht ingeboet. Zoals de organisatie van het bestuurlijk platform Groene Hart laat zien, is ook bij gebiedsgericht bestuur de agrarische sector maar één van de vele partijen. Dit vergt een nieuwe rol die tot verrassende nieuwe coalities kan leiden, zoals bleek in het najaar van 1995. In die tijd voerde de Minister van VROM de Groene Hart-gesprekken om zich te beraden over de toekomst van dit gebied. De regionale boeren- en tuindersorganisatie WLTO en de ANWB sloegen toen de handen ineen voor het Groene Hart. Beide organisaties willen het gebied openhouden voor landbouw en recreatie.

... maar blijft economische drager

Het landelijk gebied - en met name het Groene Hart - zal de komende jaren verder veranderen. Er zal een verschuiving optreden in het grondgebruik van landbouw naar recreatie en landbouw met een natuurfunctie. Desondanks blijft de agrarische sector ook in het Groene Hart dominant. Zonder deze sector is het zelfs financieel onhaalbaar om het gebied open te houden. De agrarische sector zal echter wel in sterkere mate rekening moeten gaan houden met de andere functies van het landelijk gebied.

Het uiteindelijke resultaat van de geschetste ontwikkelingen is onzeker, temeer daar de uitkomst van een aantal parallel lopende initiatieven nog onduidelijk is. Te noemen vallen het Groenfonds, de Decentralisatie Impuls en Bestuurlijke Vernieuwing. Het Groenfonds zal in de toekomst wellicht een belangrijke rol spelen in de financiering van gebiedsgericht beleid. Ook zijn de gevolgen van het bestuurlijk overleg tussen rijk en provincies in 1996 ten aanzien van de taakverdeling in gebiedsgericht beleid nog onzeker. Bovendien is in 1996 de discussie over bestuurlijke vernieuwing - de vorming van stadsprovincies en de verdere uitwerking van BON-gebieden - door de uitkomst van de referenda in Amsterdam en Rotterdam in een impasse geraakt.

LITERATUUR

- Baltussen, W. en M. Mulder (1995)
Lastenverlichtingen en -verzwaringen voor de glastuinbouw; Een financieel-economische beschouwing over 1994-2000; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Mededeling 547
- Berkum, S. van (1994)
Gevolgen van het GATT-akkoord voor de EU-landbouw; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Mededeling 505
- Biewinga, E. en S. Buijze (1995)
Resultaatbeloning in de grondwaterbescherming III - Twee jaar praktijkexperimenten in de landbouw; Utrecht; CLM-publicatie 230-1995
- Bloemendaal, F. (1995)
Het Mestmoeras; Sdu Uitgevers, Den Haag
- Boerderij (1996)
De gemeenschappelijke Europese munt komt er aan; 27 februari 1996
- Boone, J.A. (1996)
Lage rentestand gunstig voor agrarische bedrijven; In: LEI-DLO Agri-Monitor 2 (1996)1
- Brakman, S. en J.H. Garretsen (1996)
Zijn de economische en de monetaire unie strijdig?; In: Economisch-Statistische Berichten, 7 februari 1996
- Brouwer, F.M., I.J. Terluin en F.E. Godeschalk (1994)
Pesticides in the EC; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Onderzoekverslag 121
- Brouwer, F.M., F.E. Godeschalk, P.J.G.J. Hellegers en H.J. Kelholt (1995)
Mineral Balances at farm level in the European Union; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Onderzoekverslag 137
- Brown, L.R. (1994)
Who will feed China?; In: World Watch, september/oktober 1994
- Buchholz, H.E., K. Frenz, F.-W. Probst, P. Salamon, U. Sommer en F. Uhlmann (1994)
Ergebnisse des Agrarabkommens der Uruguay-Runde des GATT und Auswirkungen auf die GAP; IflM-Arbeitsbericht 94/4; Braunschweig-Völkenrode

- Buurma, J.S. (1996)
Oorzaken van verschillen in middelenverbruik tussen bedrijven; Vuurbestrijding in tulpen; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Publicatie 4.140
- Buys, J. en P. Terwan (1995)
Naar een beregeningsplanner voor agrariërs; Utrecht, Centrum voor Landbouw en Milieu; CLM-rapport 183-1995
- CBL (Centraal Bureau Levensmiddelenhandel) (1996)
CBL consumentenTrends; Leidschendam
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek) (1996a)
Statistisch Bestand Nederlandse Gemeenten nr. 4; Voorburg/Heerlen; Centraal Bureau voor de Statistiek
- CBS (1996b)
Kwartaalbericht Milieustatistieken 1995-2; Voorburg
- Commissie van Deskundigen (1996)
MJP-G Emissie-evaluatie 1995; Einddocument; Ede
- CPB (Centraal PlanBureau) (1996a)
Centraal Economisch Plan 1996; Den Haag
- CPB (1996b)
The Dutch economy in 1996 and 1997; In: CPB-Report 1996/2; Den Haag
- Croonen R.J., N. Hazendonk en Y. Horsten-van Santen (1995)
Visie stadslandschappen; discussienota; Den Haag, Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Directie Natuurbeheer
- Danish Dairy Board (1996)
The Future of the Dairy Industry; Aarhus; (samengevat in Agra Europe, Londen, 12 april 1996)
- Dijk, J., M.W. Hoogeveen en T. de Haan (1995)
EU-landbouwbeleid en milieubelasting in graan- en grasteelt; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Onderzoekverslag 132
- Dogterom, J. en P.H.L. Buijs (1993)
Duurzaam watergebruik in Nederland; Amsterdam, International Centre of Water Studies (ICWS)
- Dulk, C.J. den, H. van de Stadt en J.M. Vliegen (1992)
Een nieuwe maatstaf voor stedelijkheid: de omgevingsadressendichtheid; In: CBS-Maandstatistiek van de Bevolking; juli 1992, p.14-27

- EC (Europese Commissie) (1994)
Competitiveness and cohesion; Trends in the regions; fifth periodic report on the social and economic situation and development of the regions in the Community; Luxemburg
- EC (1995a)
Intergouvernementele Conferentie 1996; Verslag van de Commissie voor de discussiegroep; Luxemburg
- EC (1995b)
Study on alternative strategies for the development of relations in the field between the EU and the associated countries with a view to future accession of these countries; Agricultural Strategy Paper; Communication by Mr Fischler in agreement with Mr Van den Broek; Brussel
- EC (1995c)
De Toestand van de Landbouw in de Europese Unie; Verslag 1994; Brussel
- EC (1995d)
De gevolgen van de wisselkoersschommelingen voor de interne markt; Brussel; COM (95) 503 def.
- EC (1995e)
Versterking van het Middellandse-Zeebeleid van de Europese Unie: Naar een Euro-mediterraan partnerschap; Brussel, Bulletin van de EU, Supplement 2/95
- EIM (Economisch Instituut voor het Midden- en kleinbedrijf) (1996)
Kleinschalig ondernemen 1995; Zoetermeer
- Elerie, J.H.N. (1990)
*Oost-Drenthe: het leven op het platteland drijft op twee kurken: de auto en de diepvries; In: Het leven in kleine kernen; Impressies van bewoners en waarne-
 mers; Den Haag, Rijksplanologische Dienst*
- Eurostat (1996a)
Agricultural Income 1995; Luxemburg
- Eurostat (1996b)
Total income of agricultural households; 1995 report; Luxemburg
- Evans, P. en J. Walsh (1995)
*The EIU Guide to world trade under the WTO; Londen; The Economist Intelli-
 gence Unit Research Report*
- Everdingen, W.H. van (1996)
*Schaalgrootte in de melkveehouderij loont; In: LEI-DLO Agri-Monitor 2(1996)1;
 Den Haag*
- EZ (Ministerie van Economische Zaken) (1995a)
*Van wereldmarkt tot eindverbruiker; Energieprijzen voor de periode tot 2015;
 Den Haag*

- EZ (1995b)
Ruimte voor Regio's: Het ruimtelijk-economische beleid tot 2000; Den Haag
- FAO (1995a)
International Agricultural Adjustment; Document FAO-conferentie; Rome, oktober-november 1995, nr. C 95/18
- FAO (1995b)
Fertilizer Yearbook 1994; Rome
- FAO (1995c)
Assessment of the current World Food Security Situation and short-term Market Outlook; Paper 21e zitting Committee on World Food Security; Rome, 29 januari - 2 februari 1996
- FAO (1995d)
Commodity Review and Outlook 1994-95; Rome
- FAO (1995e)
The Uruguay Round Final Act and its Implications for the World Grains Economy; Rome (samengevat in *Agra Europe*, Londen, 14 juli 1995)
- FAO (1996)
Food Outlook; mei/juni 1996
- Folmer, C., M.A. Keyzer, M.D. Merbis, H.J.J. Stolwijk en P.J.J. Veenendaal (1995)
The Common Agricultural Policy beyond the MacSharry Reform; Amsterdam
- Haag, D.M. (1994)
Onderzoek tuinbouw onder glas 1992; In: CBS-Maandstatistiek van de Landbouw 1994-11; Voorburg
- Have, K. ten, V. Bekkers, A. Nagelkerken en P. Stoppelenburg (1995)
Het schap de maat genomen. Evaluatie-onderzoek naar het functioneren van de Produkt- en Bedrijfschappen; Tilburg; Instituut voor Arbeidsvraagstukken van de Katholieke Universiteit Brabant
- Hoop, D.W. de en C.H.G. Daatselaar (1995)
Hoeveel bedrijven halen nu al de fosfaatnorm?; In: *Agri-Monitor LEI-DLO*, 1(1995)2; Den Haag
- Hoop, D.W. de, C.H.G. Daatselaar, W.H.G.J. Hennen, R. Hoste, J.J.F. Wien en A.D. Verhoog (1995)
Sociaal-economische gevolgen van de Integrale Notitie Mest- en Ammoniakbeleid; Een studie in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO)
- Horne, P.L.M. van, P.J.W. ten Have, R. Hoste en P.J.L. Derikx (1995)
Energieverbruik en kosten van afzet en verwerking van mest; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Onderzoekverslag 136

- Hoste, R., J.F. Wien, H. Prins en J.S. Buurma (1996)
Gangbaar of biologisch? Mogelijke ontwikkelingsrichtingen van landbouwbedrijven in Noord-Brabant; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Mededeling 552
- IFPRI (International Food Policy Research Institute) (1995)
A 2020 Vision for Food, Agriculture and the Environment; The Vision, Challenge and Recommended Action; Washington
- IKC (Informatie en Kenniscentrum Veehouderij)/RIVM (1995)
Ammoniak: de feiten; Wageningen
- Islam, N. (1995)
Toward 2020: Conclusions from a Roundtable on Food and Population to 2010; Washington, IFPRI
- Keyzer, M.A., H.J.J. Stolwijk en P.J.J. Veenendaal (1995)
Toekomst van het Europees landbouwbeleid; Inleidingen van de studiedag; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Mededeling 544
- Kol, J. en B. Kuijpers (1996)
EU-landbouwbeleid: het perspectief van de consument; In: Internationale Spectator; juni 1996
- Komen, M.H.C. en J.H.M. Peerlings (1996)
Gevolgen van het mestbeleid voor de Nederlandse economie; In: Economisch-Statistische Berichten; 31 januari 1996
- Latsis, O. (1995)
Haviken belemmeren hervormingen op Russisch platteland; In: Agrarisch Dagblad; 26 juli 1995
- Linden, F.C. van der (1996)
Biologische Landbouw, 1995; In: CBS Maandstatistiek van de Landbouw, 1996-7
- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij) (1993)
Structuurschema Groene Ruimte; Het landelijk gebied de moeite waard; Den Haag, Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
- LNV (1995a)
Rijksbegroting 1996, Hoofdstuk XIV; Den Haag
- LNV (1995b)
LNV-Kennisbeleid tot 1999; Den Haag
- LNV (1995c)
Dierenwelzijn: van wet naar werkelijkheid; Aanhangsel Handelingen Tweede Kamer 1995-1996, 24 140, nr. 5); Den Haag

- LNV (1995d)
Memorie van Antwoord Begroting 1996; Tweede Kamer 1995-1996, 24 400 XIV en 24 408, nr. 5; Den Haag
- LNV (1996a)
Gemeenschappelijk landbouwbeleid op langere termijn; discussienota; Den Haag
- LNV (1996b)
De effecten van de integrale Notitie Mest- en ammoniakbeleid op de ammoniak-emissie en -depositie; een ex-ante evaluatie; Den Haag (verschijnt binnenkort)
- LNV en Ministeries van Fin, AZ, BuZa, EZ en SZW (1995)
Interdepartementaal beleidsonderzoek Europese uitgaven, deel I en II; Den Haag
- LTO-Nederland (1996)
Rapport van de Commissie Toekomst van de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie in de Land- en Tuinbouw; Den Haag
- Merlo, M. en M. Manente (1995)
Consequences of common agricultural policy for rural development and the environment; In: European Economy, 1994/5
- Mulder, M. (red.), T.L.J. Janssen (red.), E.M.A. Balk-Spruit, J.S. Buurma, S.R.M. Janssens, C. Ploeger en C.O.N. de Vroomen (1996)
Eenjarige opengrondsteelten 1996-2000; Een visie op akkerbouw, opengronds-groente-, bloembollen- en opengrondsbloementeelt; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), Informatie en Kennis Centrum Landbouw (IKC-L); Onderzoekverslag 145
- NIB Consult (1996)
Modern Ondernemerschap in de Glastuinbouw; Den Haag
- Nieuwenhuize, J., G.B.C. Backus, H. Havinga, J. Zijlstra, D.W. de Hoop, A.T. Krikke en F. Mandersloot (1995)
Verkenning van sociaal-economische gevolgen van diverse rekenvarianten voor fosfaat- en stikstofverliesnormen; Rapport van de werkgroep "Sociaal-economische gevolgen van P- en N-verliesnormen"; Den Haag, Projectgroep Verliesnormen (LNV, VROM, V&W, Landbouwschap en LTO-Nederland)
- OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development) (1994)
Creating rural indicators for shaping territorial policy; Parijs
- OECD (1995a)
OECD Economic Outlook Nr.58; Parijs
- OECD (1995b)
Les Perspectives Agricoles 1995-2000; Parijs
- OECD (1995c)
The Uruguay Round: A Preliminary Evaluation of the Impacts of the Agreement on Agriculture in the OECD Countries; Parijs

- OECD (1995d)
Environmental Performance Reviews - Netherlands; Parijs
- OECD (1996a)
Agricultural Policies, Markets and Trade in OECD Countries: Monitoring and Evaluation 1996; Parijs
- OECD (1996b)
Agricultural Outlook; 1996 edition; Parijs
- OECD (1996c)
OECD Economic Outlook Nr. 59; Parijs
- OECD (1996d)
Rural employment indicators (REMI); Structures and dynamics of regional labour markets; Parijs, C/RUR (95)5
- OECD (1996e)
Agricultural adjustment and diversification: implications for the rural economy; Parijs, AGR/CA/APM(96)5; restricted paper for the meeting of the Working Party on Agricultural Policies and Markets on 22-24 January 1996
- OECD (1996f)
Agricultural policies, markets and trade in transition economies: monitoring and evaluation 1996; Parijs
- Oenema, O. en T.A. van Dijk (1994)
Fosfaatverliezen en fosfaatoverschotten in de Nederlandse landbouw; Rapport van de technische projectgroep "P-deskstudie"; Wageningen
- OTA (Office of Technology Assessment Congress of the United States) (1995)
Agriculture, Trade and Environment; Achieving Complementary Policies; Washington
- Overbeek, M.M.M. (1996)
Labour situation of farm women in diversified rural areas; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Interne nota
- Pak, G. (1996)
Gezonde tuinbouw, schoon milieu - Milieuwinst door herstructurering van de glastuinbouw; Utrecht; CLM-publikatie 257-1996
- PD (Plantenziektekundige Dienst) (1995)
Stand van Zaken Uitvoering Meerjarenplan Gewasbescherming in de praktijk 1994; Wageningen
- Peper, A. (1996)
Duurzame kennis, duurzame landbouw; Een advies aan de Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij over de kennisinfrastructuur van de landbouw in 2010; Rotterdam

- Poppe, K.J., F.M. Brouwer, J.P.P.J. Welten en J.H.M. Wijnands (red.) (1994)
Landbouw, Milieu en Economie; Editie 1994; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Periodieke Rapportage 68-92
- Poppe, K.J., F.M. Brouwer, J.P.P.J. Welten en J.H.M. Wijnands (red.) (1995)
Landbouw, Milieu en Economie; Editie 1995; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Periodieke Rapportage 68-93
- Priemus, H. en H. van der Wusten (1993)
Bestuurlijke en Ruimtelijke Inrichting van de Randstad; Delft, Universitaire Pers
- Provincie Gelderland (1996)
Ontwerp Gelders Milieuplan; Arnhem
- Rabobank Nederland (1995)
The impact of the GATT Uruguay Round on agriculture in the Asia-Pacific region; Utrecht
- RaRO (Raad voor de Ruimtelijke Ordening) (1996)
Het Groene Hart; Advies 206; Den Haag
- Reus, J.A.W.A., H. Janssen en G.J.H. de Vries (1995)
Kilo's of Milieubelasting? De betekenis van het verminderde bestrijdingsmiddelengebruik voor het milieu; Utrecht, Centrum voor Landbouw en Milieu
- Riessen, J.H. van (1996)
Milieukosten van de landbouw 1993 en 1994; In: CBS-Kwartaalbericht Milieustatistiek 1996 nr. 3; Voorburg
- RIVM (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu) (1995)
Achtergronden bij: Milieubalans 1995; Alphen aan den Rijn
- Rosegrant, M.W., M. Agcaoili-Sombilla en N.D. Perez (1995)
Global Food Projections to 2020: Implications for Investment; Paper IFPRI-conferentie; Washington
- RPD (Rijksplanologische Dienst) (1996)
Het Groene Hart in woord, beeld en getal, Achtergronddocument Groene Hart-gesprekken; Den Haag
- Rutten, H. (1992)
Productivity growth of Dutch agriculture, 1949-1989; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Mededeling 470
- Senauer, B. en S. Stevens (1996)
The Current and Future World Food Situation: Is There an Emerging Food Shortage?; University of Minnesota, St. Paul
- Smale, B.H. (1996)
Man-vrouwmaatschap populair in agrarische sector; In: CBS, Maandstatistiek van de Landbouw; 1996-4, pp. 54-56

- Staalduinen, L.C., M.W. Hoogeveen, C. Ploeger en J. Dijk (1996)
Onderzoek naar de mogelijkheden van heffing van grondwaterbelasting met behulp van een forfait; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); (verschijnt binnenkort)
- Stolwijk, H.J.J. en P.J.J. Veenendaal (1995)
De betekenis van de landbouw voor de Nederlandse economie;
 Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Publikatie 1.29
- Tangermann, S. en A. Pilzecker (1996)
What the EU should do in the cereals sector; Agra Europe, Londen, 28 juni 1996
- Tatenhove, J.A.M. van (1993)
Milieubeleid onder dak?; beleidsvoeringsprocessen in het Nederlandse milieubeleid 1970-1990; nader uitgewerkt voor de Gelderse Vallei; Wageningen
- Terluin, I.J. en J.H. Post (1996)
Rurale indicatoren: de nieuwe OECD-benadering van het platteland; In: Tijdschrift voor Sociaal Wetenschappelijk onderzoek van de Landbouw 11(1996)2
- Thissen, F. (1992)
Restructuring of rural areas in the Netherlands; In: P. Huigen, L. Paul en C. Volkers (ed); *Changing function and position of rural areas in Europe*; Utrecht, KNAG, Rijksuniversiteit, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen
- TK (Tweede Kamer der Staten-Generaal) (1994)
Derde Nota Waterhuishouding: Evaluatienota Water; Vergaderjaar 1993-1994, 21250, nr. 28; Den Haag
- TK (1995a)
Milieuprogramma 1996-1999; Vergaderjaar 1995-1996, 24405 nr. 2; Den Haag
- TK (1995b)
Integrale Notitie Mest- en ammoniakbeleid; Vergaderjaar 1995-1996, 24445 nr. 1; Den Haag
- TK (1995c)
Brief Minister Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer inzake klimaatverandering; vergaderjaar 1994-1995, 22232, nr. 7; Den Haag
- Tyers, R. en K. Anderson (1992)
Disarray in World Food Markets; A Quantitative Assessment; Cambridge
- UN (Verenigd Naties) (1995)
World Economic and Social Survey 1995; New York
- USDA (1995)
China: A Major Force in World Agricultural Markets; In: *Agricultural Outlook*, juni 1995

- Venema, G.S., J.A. Boone, W.H. van Everdingen, J.H. Jager en J.H. Wisman (1996)
Bedrijfsuitkomsten en financiële positie (BEF); Samenvattend overzicht van landbouwbedrijven tot en met 1994/95; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Periodieke Rapportage 13-94/95
- Velden, N.J.A. van der, B.J. van der Sluis en A. P. Verhaegh (1996)
Energie in de glastuinbouw van Nederland; Ontwikkelingen in de sector en op bedrijven t/m 1994; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Periodieke Rapportage 39-93
- Velden, N.J.A. van der (1996)
Potentiële penetratiegraden energiebesparende opties in de glastuinbouw; Een proeve van toepassing van het energiemodel; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Publicatie 4.141
- Vermuë, A.J. (1994)
Effecten van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid op milieu, natuur en landschap; Den Haag, Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
- VROM (Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer) (1991)
Vierde Nota over Ruimtelijke Ordening extra; deel III: kabinetsstandpunt; Den Haag
- VROM (1995a)
Ruimtelijke Verkenningen 1995: jaarboek Rijks Planologische Dienst; Eindred. Herman Vuisje editing. Red. J.A. van Staalduine et al.; Den Haag
- VROM (1995b)
Groene Hart; Nadere Uitwerking Vierde nota; Plan van Aanpak ROM-beleid; Eindrapport van de Stuurgroep Groene Hart; ongewijzigde herdruk 1992
- VROM (1996)
Duurzame Economische Ontwikkelings-Scenario's (DEOS) voor Nederland in 2030; Den Haag
- Werkgroep Plattelandsvernieuwing (1995)
Buiten leven in Nederland; Den Haag, Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij en Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
- Wit, C.T. de (1992)
Resource use efficiency in agriculture; In: *Agricultural Systems* 40 (1992) 125-151
- World Watch Institute (1995)
The State of the World 1996; Washington
- Zaalmink, B.W., M. Mulder, B.J.E. Kooiman en H. Prins (1996a)
Lastenverlichting en lastenverzwaring in de land- en tuinbouw in de periode 1990-1998; Den Haag; Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Mededeling 564

- Zaalmink, B.W. (red.), Tj. Boxem, C.H.G. Daatselaar, M.C. Verboon en A.P. Wouters (1996b)
Mineralenmanagement op melkveebedrijven; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Mededeling 556
- Zachariasse, L.C. (1996)
De Nederlandse Melkveehouderij; Inleiding symposium "De Zuivelsector tot 2010", Wassenaar, 15 maart 1996
- Zeijts, H. van, en G. Backus (1995)
Dubbelslag in de varkenshouderij - Opties voor een sectorontwikkeling met milieuwinst; Utrecht; CLM-rapport 198-1995
- Zeijts, H. van, H. Bernts, E.E. Biewinga en J.A.M. van Bergen (1993)
Ruimte voor duurzame varkensvleesproductie in Nederland; Utrecht; CLM-rapport 132-1993

BEGRIPSOMSCHRIJVINGEN

Arbeidsopbrengst van de ondernemer:

nettobedrijfsresultaat plus het berekend (arbeids-)loon van de ondernemer. Het kengetal geeft de beloning van de ondernemer weer voor de inzet van zijn arbeid, de bedrijfsleiding en voor het ondernemersrisico.

Besteedbaar inkomen voor gezin en bedrijf:

totaal gezinsinkomen minus betaalde persoonlijke belastingen.

Bewerkingskosten:

kosten (betaalde en berekende) van arbeid, werktuigen en werk door derden.

Economic Size Unit (ESU):

door Eurostat gebruikte Europese Grootte-Eenheid, die op vrijwel gelijke wijze als de nge wordt afgeleid van bruto standaard saldi. In de afgelopen jaren kwamen de ontwikkeling van het aantal nge en het aantal ESU van een bedrijf goed overeen.

Factorkosten:

kosten (beloningsaanpakken) van de productiefactor arbeid en van vermogen vastgelegd in grond, gebouwen en overige kapitaalgoederen. In deze kosten is geen vergoeding begrepen voor bedrijfsleiding.

Gezinsinkomen uit bedrijf:

beloning die het ondernemersgezin realiseert voor de inzet van arbeid, management en vermogen in het bedrijf en voor het ondernemersrisico. Berekend als het ondernemersinkomen plus het berekend loon van meewerkende gezinsleden.

Nederlandse grootte-eenheid (nge):

de nge is evenals de sbe een maatstaf voor de economische omvang van agrarische bedrijven. De nge is echter niet gebaseerd op de netto toegevoegde waarde, maar op de bruto standaard saldi per diersoort en per hectare gewas. De bruto standaard saldi (bss) worden berekend door de opbrengsten met bepaalde bijbehorende specifieke kosten te verminderen. De bss wordt in het kader van de EU-typologie zeer regelmatig herzien en is uitgedrukt in ecu (lopende prijzen). Om praktische redenen wordt de bedrijfsomvang niet in bss uitgedrukt maar in nge. De nge wordt bij een herziening zodanig aangepast dat de reële ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde voor het gemiddelde Nederlandse landbouwbedrijf wordt weergegeven. Enkele voorbeelden (op basis van de bss van 1992): 1 ha wintertarwe = 0,89 nge, 1 ha suikerbieten = 1,95 nge, 1 melkkoer = 1,333 nge, 1 fokzeug = 0,28 nge, 1 ha tomaten = 151,52 nge, 1 ha rozen = 215,45 nge.

Netto toegevoegde waarde (factoropbrengsten, sectorinkomen):

de opbrengstwaarde van de productie minus de non-factorkosten.

Nettobedrijfsresultaat:

het verschil tussen de bedrijfsopbrengsten en de bedrijfskosten. De kosten zijn inclusief de berekende kosten, maar de beloning voor bedrijfsleiding is niet als kostenpost in aanmerking genomen.

Nettokasstroom:

saldo van het jaarlijks beschikbare bedrag aan financiële middelen voor rente en aflossing (besparingen, afschrijvingen en betaalde rente) en de betalingsverplichtingen over het aanwezige vreemd vermogen (rente en aflossing).

Non-factorkosten:

kosten van grondstoffen en diensten betrokken van andere sectoren, die in het productieproces zijn aangewend (inclusief afschrijvingen).

Ondernemersinkomen:

arbeidsopbrengst van de ondernemer vermeerderd met de vergoeding voor eigen (bedrijfs-)vermogen en incidentele bedrijfsopbrengsten.

Opbrengst per f 100,- kosten:

de totale opbrengsten die per f 100,- kosten worden gerealiseerd. De kosten zijn inclusief de berekende kosten voor de onbetaalde arbeids- en vermogenskosten van het gezin. Een beloning voor bedrijfsleiding is niet in de kosten opgenomen. Voor akkerbouw- en veehouderijbedrijven worden de kosten op pachtbasis berekend, voor tuinbouwbedrijven op basis van de werkelijke situatie ten aanzien van pacht en eigendom.

Pachtbasis (pb):

uitgangspunt voor de berekening van de rentabiliteit van akkerbouw- en veehouderijbedrijven, waarbij voor alle kosten van grond (ongeacht de feitelijke eigendom/pachtverhouding) een brutopacht in rekening is gebracht zoals die geldt voor vergelijkbare pachtbedrijven.

Standaardbedrijfseenheid (sbe):

eenheid waarin de economische omvang van een agrarisch bedrijf en van de afzonderlijke productierichtingen binnen een bedrijf wordt uitgedrukt. Een sbe is een gestandaardiseerd bedrag aan netto toegevoegde waarde, berekend in een basisperiode bij een doelmatige bedrijfsvoering en onder normale omstandigheden. Enkele voorbeelden van de sbe-1994: 1 ha wintertarwe = 1,7 sbe, 1 ha suikerbieten = 6,3 sbe, 1 melkkoel = 2,98 sbe, 1 fokzeug = 0,83 sbe, 1 ha tomaten = 488 sbe en 1 ha anjers onder glas = 601 sbe. Zie ook: Nederlandse grootte-eenheid (nge).

Toegerekende kosten:

kosten van veevoer, pootgoed en zaaigoed, meststoffen, gewasbeschermingsmiddelen en dergelijke.

Totaal gezinsinkomen:

gezinsinkomen uit bedrijf plus het inkomen van buiten het bedrijf van de ondernemer en zijn partner.

TREFWOORDENREGISTER

- Aardappelen, 73 e.v.
Afzetstructuur, 85 e.v.
Agrarische handel, 37, 93 e.v.
Agromonetaire maatregelen, 53, 54
Akkerbouw, 101 e.v., 136
Akkerbouwbedrijven, 109 e.v., 132
Akkerbouwproducten, 69
Ammoniak, 161 e.v.
Arbeid, 150 e.v.
Arbeidsopbrengst, 117
- Balans, 142
Bedrijfsinvesteringen, 137 e.v.
Bedrijfsstructuur, 145 e.v.
Bedrijven, 101 e.v.
Besparingen, 109 e.v., 134 e.v.
Betalingsbalans, 24
Bloembollenbedrijven, 129 e.v.
Boomkwekerijbedrijven, 129 e.v.
Bouwplan, 147
Bruinrot, 74
BSE, 51, 79
- Champignons, 82, 84
Champignonbedrijven, 128 e.v.
China, 37
Compensatieregeling, 54, 55
Cross compliance, 59
- Detailhandel, 90 e.v.
Dierenwelzijn, 29
- Ecologische landbouw, 169
Economische groei, 17, 18, 26
Eieren, 81
EMU, 20, 21
Energieverbruik, 157 e.v.
EU-landbouw, 45 e.v.
EU-markt- en prijsbeleid, 55
EU-plattelands- en structuurbeleid, 62
Europese integratie, 19 e.v.
- Fabrieksaardappelen, 75
Factorkosten, 102 e.v.
Financiering, 131 e.v.
Fischler, 22, 29, 59, 66
Fruit, 84 e.v.
Fruiteeltbedrijven, 129 e.v.
- GATT-akkoord, 40 e.v., 55 e.v.
Gebiedsgericht beleid, 175 e.v.
Gebiedsgericht bestuur, 175 e.v.
Gezinsinkomen, 109 e.v.
Gewasbescherming, 155 e.v.
Glasgroente, 82 e.v., 107
Glasgroentebedrijven, 125 e.v.
Glastuinbouw, 106 e.v., 136
Glastuinbouwbedrijven, 123 e.v., 132
Graan, 33, 39, 60, 69 e.v.
Groene Hart, 171 e.v.
Groene koersen, 54
Groente, 82 e.v.
- Hoofdberoepsbedrijven, 145
- Importbloemen, 87
Inflatie, 18, 26
Inkomensvorming, 131 e.v.
Inkomensbesteding, 131 e.v.
Intensieve veehouderij, 104, 117 e.v.
Intensiteit, 148
Investerings, 135 e.v.
- Kasstroom, 141
Kennisbeleid, 30
Kunstmestgebruik, 35
- Landbouwmilieubeleid, 154 e.v.
Landbouwrichtsnoer, 50
Landbouwschap, 32
Landbouwwitgaven, 49 e.v.
Landelijk gebied, 169 e.v.
Landschap, 57

Lastenverlichting, 28, 29
 Lastenverzwaring, 28
 Leghennenhoudery, 118, 119, 132
 Leningen, 136, 137

Maatschap, 115, 116, 153, 154
 Mac Sharry-hervorming, 22, 47, 51, 66
 Melkveebedrijven, 112 e.v., 132
 Mest, 161 e.v.
 Mestafvoerkosten, 122
 Milieu, 57, 58, 154 e.v.
 Milieukosten, 166
 Middellandse-Zeelanden, 23
 MOE-landen, 21 e.v.
 Muntkoersen, 19

Nederlandse economie, 24 e.v.
 Netto toegevoegde waarde, 103 e.v.
 Nettobedrijfsresultaat, 132
 Nettobetalingsspositie, 51
 Nettokasstroom, 140 e.v.
 Nevenberoepsbedrijven, 145 e.v.
 Non-factorkosten, 102 e.v.

OECD-landen, 17, 18
 Oliezaden, 71 e.v.
 Ondersteuning, 42
 Ondersteuningsregelingen, 134, 135
 Ontwikkelingslanden, 17, 35, 36
 Opengrondsgröente, 82 e.v.
 Opengrondstuinbouwbedrijven, 128
 Organisatiestructuur, 31 e.v.
 Overheidsbeleid, 27 e.v.

PBO, 32
 Peper, 30
 Plattelands- en structuurbeleid, 62
 Pluimvee, 81
 Pluimveebedrijven, 120 e.v.
 Polplantenbedrijven, 124 e.v.
 Prijsbesluiten, 53
 Productiecapaciteit, 144 e.v.

Regionale producten, 67, 77
 Rente, 17, 25, 26
 Rundveehouderij, 104
 Rundvlees, 60, 78 e.v.
 Rurale gebieden, 63 e.v.

Schapenvlees, 80
 Sectorrekeningen, 101 e.v.
 Sierteeltproducten, 83, 86 e.v.
 Snijbloemenbedrijven, 124 e.v.
 Solvabiliteit, 139 e.v.
 Sociale wetgeving, 31
 Structuurfondsen, 51, 52, 66, 67
 Suiker, 72 e.v.

Tarwe, 69 e.v.
 Toegevoegde waarde, 103 e.v.
 Tuinbouwproducten, 82 e.v.

Varkensbedrijven, 120 e.v., 132
 Varkensvlees, 80
 Veehouderij, 101 e.v., 136
 Veehouderijproducten, 75 e.v.
 Verdroging, 159 e.v.
 Vermogen, 135 e.v.
 Vleeskuikenhouderij, 119
 Voedings- en genotmiddelen, 88 e.v.
 Voergranen, 69 e.v.
 VS-landbouwbeleid, 44
 VTN, 85 e.v.

Wereldmarktprijzen, 38 e.v.
 Wereldvoedselsituatie, 33 e.v.
 Werkloosheid, 18, 25
 WTO, 43

Zuid-Hollands Glasdistrict, 125, 126
 Zuivel, 60, 76 e.v.

MEDEWERKERS

1. DE ECONOMISCHE EN POLITIEKE CONTEXT

Coördinatie en redactie: C. van Bruchem

Met bijdragen van: H.J. Silvis (Prijzbesluiten en agromonetaire maatregelen, VS-landbouwbeleid), I.J. Terluin (Europese integratie, Landbouwwitgaven, Plattelands- en structuurbeleid in de EU)

2. PRODUCTIE, CONSUMPTIE EN PRIJSVORMING

Coördinatie en redactie: H.J. Silvis

Met bijdragen van: K. Geertjes (Nederlandse agrarische handel), A.J. de Kleijn (Veehouderijproducten), A. Pronk (Voedingsmiddelenindustrie, Detailhandel en consumptie van voedingsmiddelen), H. Tap (Akkerbouwproducten en Tuinbouwproducten)

3. RESULTATEN VAN SECTOREN EN BEDRIJVEN

Coördinatie en redactie: G.S. Venema

Met bijdragen van: V.C. Bouwman (Sectorrekening glastuinbouw), W.H. van Everdingen (Melkveehouderij), J.H. Jager (Akkerbouw), A.D. Verhoog (Sectorrekening akkerbouw en veehouderij), J.H.M. Wijnands (Tuinbouw), J.H. Wisman (Intensieve veehouderij)

4. STRUCTUUR EN PRODUCTIEFACTOREN

Coördinatie en redactie: J.H.A. Hillebrand

Met bijdragen van: C. van Bruchem (Landbouw en milieu), T. de Groot (Gebiedsgericht beleid en bestuur), J.M. van den Hoek (Structuur van productie en bedrijven), M.M.M. Overbeek (Functies van landelijke gebieden), C.J.M. Spierings (Arbeid)

TEKENWERK

U.J. Echterling

TEKSTVERWERKING

H.H. van der Kooij, M.A. Mannee-Donker, H. Schreiner-Heijnen, E. Verhoog-Klein

PROJECTLEIDING

H.J. Silvis